

नं.

५२९९

नाम

भाव चूडा मणिः

कर्ता

श्री विद्या कवः

पत्र सं. ७९ — सं. ५

विषयः

तन्त्रम्

✓

भाव चूडा मणि:

५२५१

5291

F. = 71.

Complete

श्लोक २६

सं. १८३१ मार्गशिर्ष प्र. १३
जामामा फलपंडित जगद्वरजी दी
नीलकंठ वसोलीवाले ॥ श्री

ॐ नमः शिवाय ॥ समस्तसिद्धांतसुधासमुद्रसंज्ञावनायेडुकराभिरामाः जयेति वाचोभुविरा
 मकंठभट्टस्य विद्येश्वरतुल्यमूर्तेः ततोवातः श्रुतश्चैव ज्ञानरत्नविधानतः भावचूडाभिर्देवह्ये
 विद्याकंठश्च संग्रहम् इह हि पूर्वभगवतः स्वयंभुवः साक्षात् कियेन मयेन यथायशश्च शिवाय
 नादावुपायो मुनिभ्यः कथितस्तथात किं प्यः स्वशिष्येभ्यः कथयति ह्येहि मवत इत्याद्येन हि
 मालयस्याग्रदेशे पादसमीपे स्थिता मुनयः मयमुपविष्टं दृष्टं वेतः इति प्रक्रियादेशेनायं स
 ह्योपि श्लोको व्याख्यातः वेतारं सर्वविद्यानामिति चतुर्देशविद्यास्यानज्ञम् चतुर्देशविद्यास्या
 नानिः पुराणास्मृतिमीमांसयर्मेशास्त्रांगमिश्रिताः वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य चतुर्देशो
 तिः सर्वोपाशिल्पा निकला कौशलविषेशास्तेषां प्रवर्तकम् अनेनास्य विश्वकर्मत्वम् शिवे
 काहितचेतस्कं परममाहेश्वरम् भक्तानुग्रहतत्परमितिः अन्येषामपि गुरुं प्रबोधयति चिभिर्दि
 ति श्रुतपाठाभ्यां जेजोयुक्ते हेर्षव्याख्याकुलेक्षणा इति अनेनानुमितशक्तिपाताः श्रद्धादमादि
 भिरात्यसंस्कारैः शोभायुक्ता न्मत्तानां हेत्यादिशास्त्रावतारकं भगवंतं श्रीकंठनाथेन मस्कृत्य स
 विश्वकर्मा तान्मरीच्यादीनि त्याह देवदेवस्य यजने साध्याद्यंगापेक्षया तदाधारानेकत्वेन चा
 तत्र यजनो गानि समाधिर्योरोति समाधानं समाधिर्यो गंगेवलक्षणेनधारणाचेतसोभि म
 तप्रदेशो निरोधः तथा च यतं जलिः देशबंधश्चिन्नस्यधारणोति ध्यानमेतयो गादनेतरेतद
 र्थवारुदाद्येकदेशे परमेश्वरादेकारचित्तनम् तथा च शार्धशतत्रये श्रीमत्कालोत्तरे ललोटे
 चेश्वरध्यायेदितिः जपउपांशुर्मानस उच्यते अनभिप्रेतसंख्ययामेवोच्चारणम् भावः शुद्धा

भाव०

चू०

१

रामः

त्मको भक्त्यादिः तयोऽसि माणाया मादी नियुज्यते प्राणाया मः परंतयः प्रथायाराः स्वमूर्तो वित्या
दि तत्र कुत सन्निधा विति पदं स्वमूर्तो वित्याद्यानां चल इत्येता नाना प्रत्येक मभि संबध्यते तत्र सन्निधि
कार्णपूर्वस्य यजनस्योक्तत्वात् यजनं प्रेक्षमेतेभ्यो लिंग एवेतिः एतेभ्यः प्रीक्तेभ्य आधारेभ्यः लि
गात्मके विशिष्टतरे आधारे यजने शोभनमित्यर्थः तथा च महाभारतादौ भगवान् व्यासमुनिः
सर्वत्रयं भवेत्तात्वाल्लिंगो योर्चयते प्रभुम् तस्मिन् न भ्यधिकां प्रीतिकरोति ह्यभयमधज इति किमा
त्मकमिति किं प्रकृतिकिं कारणकम् विधिभेदात् न तद्गता इति लिंग विषयानि विधानां न राणि ब्रूही
ति वक्ष्यमाणेन संबधः आस्थाप्रतिष्ठा शुभाशामास्थितमिति इह शैवशास्त्रे पूर्वपश्चिमोत्तरे शानी
नां च तत्पूजा मेव दिशां शुभं च काम्ये स्वानुगमितिः यथा कामनायां च गूणायां दिशि स्थितमा
यथा परसंतापचिकीर्षुं राग्रेयदि गतं यायात् मरणचिकीर्षुं याम्यदि कस्य रोगादिविधित्त्वेन नृ
तदिकस्य मुञ्चादनकुट्टाय व्यदिकस्य मितियावत् अथाचार्यलक्षणं देशिकोत्तमः आर्यदेश
समुद्भूतः इति आर्यदेशः यत्र शास्त्रार्थ विचारः तस्य च सम्यगनुष्ठानं ततनुद्भवो यस्य तथा शुचिरि
ति परस्वादान निस्पृहः तथा च सति यो र्ये शुचिः संहि शुचिः नमृदारि शुचिः शुचिरिति दत्त
इति स्वकर्मणि दीक्षा व्याख्यानादौ सर्वत्र चतुरः समाहित इति श्रीत्रियोनुष्ठानाच चीरणचा
र्यव्रत इति आचार्याभिषेकादनेतरं शास्त्रान्तरोक्तमाचरितमाचार्यव्रते येन यथोक्तं श्रीमत्सा
यं भवे अथाचार्यव्रतं प्रेक्षं चरेदाचार्य एव हि पक्षद्वयमथः शायी नक्ता प्रीचरः भुक् सदा मो
नी त्रिषवणस्त्रायो इत्यादि विद्वानिति पंडितो नमूनिः यउक्तमन्यत्र रातो भ्रातुः ससंदेहो ग

भाव०

चू०

२

२

रुर्भे क्रि च जि त इ ति न त वे चं ड तारा दी त्या दि प्र य म त् तौ य व स स प्र म द श मे का द श स्या न स्मि त त्या न्ने
त त्र स्य परि शु डिः य रा ह न्यो तिः शा स्त्र वि दः ज म्मा श्रि त स्त्रि व स श्र स प्र मो द श म स्त या ए का द श रा तो
नृ रां चे डः सर्वा र्थ सा ध क इ ति तारा ज न्म स य या न व ता भ्य स्त जी या पंच मी स प्र मी नां परि न्या गा नां
परि शु डिः आ दि प्र ह रा यो ग परि शु ड्दे पि का ल दं ड दि भि रे का द श भि नो स्त्रा य्य शु भ वे जि ते य उ नं श्री
म त्सा यं भु वे ना म्ने वा चो दि ता न्यो गा ने का द श परि न्य जे दि ति अ न य लु त इ ति वि सि द्द ह द्य ती पा ता
दि भि र वा दि ते दा रु णो य च र र न्या दि ना दा रु णा नि आ द्रा श्रे षा न्ये स्ता मू ला नि मा र णा दि क मे स्त
उ या रि म द्या भ र णी ति स्त्र श्र श्र वो प्र म प्रान वे ना ला दि सि द्धौ च रा णि स्वा ति पु न र्व सु श्र व रा थ नि
हा श त भि षः उ ज्ञा ना ना दि शु ति प्रा णि ह स्तः पु ष्योऽभि जि द श्चि नी ति प्र का र्थ सा ध ने फु वा रि
रो हि णी ति स्त्र श्रो त्र रा मो ता दि क मे स्त मृ दू नि चि त्रा न् रा धा रे व ती मृ ग शि रं सि मृ डु स्व रू प का
र्यो ये व ल ग्रे श्वो द ये त्या दि मे षा दि रा शी ना मे व ल ग्न व्या प दे शः त स्मि न् शी र्षो द ये शी र्षो द याः
षट् मि थु न सिं ह क न्या त्तु ल कुं भ ह श्रि काः मे ष वृ ष क के ट थ नि म क राः पंच ष ष्ठो द याः मी न स्तु भ यो
द यः भा वा स्त बु ध न स ह जा इ त्या याः का ला र व्य पु रु ष स्या व य व स्या नी याः ते षां स मू ह श्र क्रे त स्मि न्
शु डे त स्य च शु डि रि म्य य या स्व म नु कू ल स्या ने षु ग्र हा णा म व स्थि तिः य रा हः जी वः स प्र न व दि पा क्र म
ग तो व क्रा र्के जौ ष ड् त्रि गो इ ति शो द श के इ ति न वो श का दि क ल्प न या य स्य रा शे र्थ स्य न वो श क स्य शो
भ न ता त क्ते य यो मे ष स्य प्र थ म न वो श को मे षां श क ए व क के ट स्ये व मे व प्र थ म न वो श क के ट स
वं थी स च त स्य शो भ ना इ ति स्व स्ता मी तिः मे षा दी नां द्वा द शानां रा शी नां क्र मे णा धि याः अं गार शु

राम०

२

क्रबुधचंद्रार्कबुधशुक्रभौमगुरुसौरसौरग्रहः शुक्रशुक्रार्कैर्लज्जजीवसौरयमगुरुवोभेष्टाः
तेनदृष्टेग्रहस्यचदर्शनमेवं यस्मिन्स्थानेग्रहोवर्तते तस्मादशमनृतीयेद्वेस्थाने दृष्टेऽश्वतुर्भागे
नयश्यति नवमपंचमेऽर्धदृष्ट्या चतुर्थोऽसमेपादत्रयेण सप्तमसप्तमदृष्टेच यदुक्तं तत्रैव दशम
नृतीयेनव पंचमेचचतुर्थोऽसमेकलत्रेचयश्यतिफलानिचैवप्रयकंति इति तत्सुदृढिनि तत्सु
दृढाराशीश्वरभिन्नेणवाटसरत्यर्थः तत्सुदृढोमेवराहमिहरोत्तैवोक्ताः इहत्सुसामान्येनोच्यते ।
सूर्यभौमगुरुचंद्रांश्चंद्रस्यसूर्यबुधोभौमस्य गुरुचंद्रार्कबुधस्यरविशुक्रौगुरुः सूर्योऽभौमाः ।
शुक्रस्यबुधशनेश्वरौसौरस्य शुक्रबुधावितिः सौम्यवीक्षितइति सौम्यग्रहाबुधशुक्रगुरुवश्चंद्रस्त
शुक्रपक्षे बुधस्तुपापयोगात्पापः नपुनः स्वतः यदप्याहः क्षीणोऽर्कयुमागः पापास्तैः संयुतः
सौम्यइतिपुनरपिलग्रविशेषण वीर्यवन्नरइति वीर्यवन्नरत्वलग्रस्येत्यं यदास्वस्वामियोगः सो
म्यग्रहदर्शनंच सौम्यग्रहेणवायोगः स्वस्वामिवीक्षणंच यदुक्तं तत्रैव ग्रथिपयुतोदृष्टोवाबु
धजीवनिरीक्षितश्रयोराशिः सभवतिबलवानिति प्रसन्नमानसेऽंशोइति अंशोदेकाराणाभि
धानात्मकोज्योतिः शास्त्रेदृष्टोदेवताविशेषः सयस्यराशेः ग्रहविनः यदुक्तं दृष्टजानके भू
षितोवरुणवदहुरसोवदगुरुणकवचः सधनुष्कः नृत्तवादितकलासुचविद्वान्काव्यकनियु
नराशावसानेइति अन्यच्च गौरीसुधोतायदुगूलहस्तासमुद्रिताकुंभकटकिस्ताः देवालयंस्त्री
प्रयताः प्रवृत्तावदंतिकन्यांत्यगतस्त्रिभागइति तस्मिंस्तथाभूतेराशाविति समानाधिकरणे
गौवसप्रमीव्याख्येया अमसन्नमानसादेकाराणांश्चतैवनिर्दिष्टाः तैः ग्रंथगौस्वभयान्नप्र

हृष्टिताः रत्नभांडसमन्वितश्चकस्य विज्ञाशेः संभवत्येव यदुक्तं तत्रैव किन्नरोपमतनुः संकेव
 लस्तूराचापकवचेः समन्वितः कुंभमुदहतिरत्नपूरिते स्कंदगंमकरराशियश्चिमइति अ
 न्यच्च सूर्यभांडमुक्तामणिशंखमिश्रेव्यासिप्रहस्तः सविभूषणश्च भाष्या विभूषायम
 हानिधानो नावेष्टव्याधिगतो रुयस्येति तस्मिंस्तथाभूते डेकारो पिलमइति स्थितमेव
 रुजितश्रौक्ते इति डेकाराण्युक्ते रुजितश्रौक्ते एव तत्र मनुष्यवक्त्रोऽस्य समानकायोधनुर्वि
 गृह्याय तमाश्रमस्यः क्रतुपयोज्या नितयमिनुश्चरत्तपूर्वाय नुषस्त्रिभागइति किंच हया
 कुतिः पांडुरमाल्यशोखरो विभर्त्तिकृष्णानि नमवरं नरः उरासदः सिंह उवात्तकामुको न
 ताप्रनासो मृगराजमध्यमइति एवंविधो र्जितडेकाराणां मकरलप्रासं भवेति विष्ठादेवा
 वाशब्दः पक्षान्तरे विष्ठाचरहितडेकाराणां केवागके दित्यर्थः सविष्ठादानामपि तत्रैव त
 त्रसंभवात् तथाच मयाश्रितामर्थनिभोगियुक्तास्त्री कर्कशाशयगता विरोति प्राखोपला
 प्रास्यसमाश्रिताच मध्यः स्थितः कर्कटकस्य राशेरिति अन्यच्च उद्यानसंस्थः कवचीयनु
 ध्यान् प्रासूयारीगरुडाननश्च कीडात्मजालं करणार्थं चिंतो करोति मध्ये मिषु नस्य चाय
 मिति कृत्यनुगपिवेति कर्तव्यप्रयोजनानुभूयेवासिद्धिरयमर्थः अमिचारादि कुरकर्मनिमित्तं
 तदथात्मकडेकाराण्युक्ते बालमेतथाविधाधि सिद्धिर्भवत्येव तथाविधाश्रुतैरेवोदिष्टाः श्रुता
 तिके सर्पविवेक्षितो गोवस्त्रे विहीनः पुरुषस्तुटव्या चौरानलव्याकुलितो नरात्मा व्याघ्रो शतं
 उत्थापगतो रुयस्येति अन्यच्च रामचित्तो मकरो मपदेशः सुकरकायसमानशरीरः योक्तुकजा

भाव०
 ३०
 ३

3

राम०
 ३

लकबंधनथारीरौद्रमुखोमकरःप्रथमस्ति किंच विभीषयेस्तिस्तिरत्नचित्रितेवनेमृगा
नृकांचुनतूरणवर्मभृत् फलामिधेर्वा नररूपभृत् नरकुलावसानेयवनेरुदाहृत इति अन्यत्र
शाल्मलिरुपरिगृह्यजंबुकौश्वानरश्चमलिनीवरात्तितः यैतिमातृपितृविप्रयो जितः सिंह
रूपमिदमथमुच्यते इत्येवमात्मकैरेवंशयायामेवार्थसिद्धौ याद्यादिति प्रकृतेन संबंध इति
अंशयायांमुखीति राप्रयर्थस्यहोरेतिसंज्ञाव्यपदेशः तस्याहोर्ध्वमुखतिय्यंशुधोमुखत्वे
नत्रिप्रकारत्वे यदाहुः ऊर्ध्वतिय्यं न्वानतास्याचहोरेति तत्रोर्ध्वमुखीयारविणोपभुक्तायात्
तदधिष्ठितासातिय्यंशुमुखीयात्तनैवक्रमणीयासाधोमुखी यदप्याहुः मुक्ताकांमानागता
चक्रमेणेति तासांलभ्यान्मुक्तिनिमित्तमूर्ध्वमुखीहिताप्रशस्ता यासिद्धिंतांतरेष्वगारिणी
राहं त्युक्ता अभिचोर्ध्वमथोमुखीयाधुमेतितत्रप्रसिद्धाशक्तुनोक्त्येति कपिचलकोकिलमशूरारि
प्रशस्तपक्षिविज्ञानश्रुत्याहितमभिमनफलप्रदेशात्तनैवात्वाश्रितिरप्याह भद्रंपुरस्तात्त्राव
दभद्रंयश्चात्कर्पिजलेति महाकविरपिकालिदासः वामस्यायंवदतिमधुरंचातक इति मोक्षे
ति अकस्मादेकजनसमुद्घोषितजयपुण्याहत्वेमाचक्रवावेतिः विकल्पार्थः यायादायम्य
वाप्राणानिति प्राणापानावायम्येदेह्यनीत्वानुभवेनवामदक्षिणनासरेंध्राभ्यामन्यतमेना
प्रवहराजिज्ञासयातजिज्ञासायाप्रयोजनमेतत् यदिवामरेंध्रवाहिनः प्राणास्तदनुकू
लाः प्रोक्तशक्तुनासंभवेपियायात् इत्यपि विकल्पार्थः अशान्तिविधायगकेरिति प्रकृतेन संबंध
यः अथशिलापरीक्षा स्त्रियध्वनिरिति अव्यशब्दः स्त्रियाश्चरुतासितायेति रक्तपीतवर्ण

(34)

भाव०

च०

४

लितोपि ब्राह्मणस्य सितवर्णानुब्राह्मणस्य एवं तत्रियस्य पीतकृष्णवर्णो रक्तातुल्यत्रियस्य
वैश्यशूद्रापेक्षयेत्तद्वधारणं ननु ब्राह्मणस्य स्यात्तस्य प्राकृतद्विषयायाः प्राप्तेरुक्तत्वात् एवं
मपि कृष्णवर्णो वैश्यस्य पीतातुल्यवैश्यस्यैव कृष्णवर्णानुशूद्रस्येत्ययमत्रार्थः उक्तं च श्रीमत्स्य
मिके एताश्च तस्यो विप्रस्य तिस्रो राज्ञो भेदिशः एकाशूद्रस्य नियमाच्छिलेति गृहकायेति गृ
हागंभीरा चला च्छाया शोभाय स्याः सिद्धावधोमुखीति साधनालिंगचिकीर्षया बुधभागे मु
खलक्ष्मकर्तव्यमित्यभिप्रायेण तत्र लोकेन उच्यते मुक्तावधे मुखी उन्नतमुखी ऊर्ध्वपथा
गमने मुक्तिर्यतो हीनरेखा भवतीति हीनरेखाः सितवर्णाया यदि रक्ताः पीता वा कृष्णा वा यदि
भवन्ति तदा सा ब्राह्मणस्य नेति वक्ष्यमाणेन संबंधः तथा च श्रीमत्सिं गलामने हीनरेखोत्तमा
हीनेति रक्तवर्णायाः सितारेखा यदि भवति तत्सा ब्राह्मण तत्रिययोः शस्ये तदित्येव मन्या
सामपि ब्रह्मव्यम य उक्तं तत्रैव हीनरेखोत्तमा शुभेतिः गौरे निष्फटिकानुकारा टंकारा दिलाद
शिलिभा उतयं करी च उक्तं चैतामहे स्फटिकाभा भवेद्गौरा बहुलो हतयं करी कीला टटो ऊरु
श्लेषा ऊर्मयः जलतरंगानुकारो रेखा समूहाः पुटाः शुक्तिपुटाकारा बिंदवो वर्णात्मकः प्रामत्तरे
त्वासंबन्धि नो भागे कदेशाः विमलैः पाषाणात्मकैर्या चान्वितेति कीला कौदीनां प्रत्येकं यो
ज्यम् उदस सत्त्वानो सूर्यवानरमकरादीनामनुकारो यस्य सदा तानि शकलानि खंडाय स्याः
उदक्तस्या इति उन्नरस्या तस्याः शिलायादिशि स्थितिले भूमानेव पूजितः शिवभट्टारको येना
चार्येण सतथा हुताग्निरिति कृताग्नि कार्यः साधारणो न भवेत्तौति साधारणमंत्राः सप्त यउ

यम०

४

कंसंस्तितांतरे प्रणवोमात्रकाव्योमच्यापीषडत्तरः प्रसादोबहुरूपश्च सप्तसाधारणाः स्मृता
इति ० भ्यः केनसिद्धार्थसाध्यमंत्रेण शिल्पिनः तत्कर्मजीविनः संश्रितव्रतानिति गृहीता
अवसायान् सहायानि मित्ररुसंबंधिनः शिष्यान् नियतइति वाङ्मवसास्यामविचलेन्द्रियः म
हेशं ध्यायेत् तथा स्वममानि ईवकं मंत्रं जपेत् सुप्यात् सर्वेभ्यो ते इति राज्यवसाने निश्चितं स्व
प्रमिस्रमनिर्वापयति मर्मैति यस्यादेशांतरेषु दध्मइति दधिलाभस्तद्वत्तणं च ते श्रेष्ठे
विद्यायां प्रति भूत्रादीनां मलानां लाभतरो न श्रेष्ठे विद्यावर्जं मृत्युजनेता संहतादि विद्युवर्जि
तमित्यसंशयमेव विधिभंगायेति विधानविहृतं कृतकृत्यइति निप्रयोजनः आकोटयेदि
ति भागवतयकलनया चिह्नलेखाभिलोकनपूर्वम् स्वल्पं हन्यात् ब्रह्मन् इति ब्रह्मस्थाना
त् भुक्त्यपेक्षया भुक्त्यपेक्षयात् रुदस्यानात् यानइति प्राकटादौ तदधिसात्रीमिति वृ
द्धाधिष्ठायिकामीश्वरप्राप्तिं विमृश्य सर्वव्रतस्याः सर्वदा च सन्ध्यानाद्युक्तमन्यत्र न सा
लबहुलाकाचित्संज्ञानद्वयवर्तिनी व्याघ्रीशिवकलायस्यामधिष्ठात्रीनविद्यते इति तां संव
दौ पूज्यवत्तमागोमचमंत्रेण विमर्ज्य वृत्तचिदात्मानं च निरोध्य सजीवस्यैव तस्योपयोगो
पपत्रेः सारवदिनि सारदारुनयेहतस्य प्रसिद्धिः तीरदुमः पलाशादिः माधर्ग्यगंधगुणवदि
त्यादि माधर्ग्यगुणयुक्ता ज्ञानं सौभाग्यदम् गंधगुणयुक्ता हृत्तविशेषाड्यादिने यत्तत्की
र्तिदमित्यर्थः सुराद्वेति देवदारुशाकेति प्राकाभिधानो वृत्तविशेषः देशांतरे प्रसिद्ध एव देव
दारुादिभिर्विल्याने वृत्तैर्यानि क्रियन्ते तानि सर्वे प्रदानीत्यर्थः विशाचवृत्तो विभीतकाभिधानः

भाष०

च०

५

बहेइकफलजनक=कोलाति=पक्षिविशेषः तद्गुणित्वाये हीचमूलेति मूलवर्जिताये वि
वर्तिमूलाः अश्वत्थादयः कोटरेनिः कोटरः सुशिरात्मकः सारंशोयेर्वाकिंनोवासएवये
षां यटसिक्ताइति यत्नविवर्धितवल्मीकः पिपीलिक निचितो मृदाशिः ततो जातः मधु
पातिकृता लया इति मासिकसायकैः पक्षिभिर्गणाभिधानायेदे शंतरे प्रसिद्धास्तैः कृत
आलयोयेषां लोकानामप्रसिद्धा इति न केनचित्तायते वेदाः श्रीकृतमिति चतुरश्रतांती
ते मानोन्मानादीति मानेपार्थदिशा उन्मानमूर्ध्वमान आदिग्रहणात्प्रमाणमपि सवे
तोऽनोन्माना- केनमिति तदभीक्षिते शैले रूपां नवहस्तांतमुन्नमोन्नमम् लिङ्गं च
शब्दान्पार्थिवं शैलेषोक्तमानेनेवोन्नमोन्नमम् निधिति पुरुषविषये हितम् अंशोनमिति
अतः प्रोक्तमानात्रवहस्तात्मका अंशोनोने दारुजं यद्गुणमुन्नमोन्नममिति वक्ष्यमाणेन संब
धः लोहमस्यार्थेनेति अस्यानेतरप्रोक्तस्य यद्गुणस्यार्थेन विहस्तपरिमाणेन लोहमयम्
उन्नमोन्नमम् तदप्युन्नमिति यदेतच्चतुष्पक्षुत्तमुन्नमोन्नमम् तदपि प्रत्येकापेक्षया विभागे
नोने मध्यममुन्नममिति वक्ष्यमाणेनाप्याशब्देनोन्नमशब्दप्रतिपादनं येन तेन शैले यद्गुणं
मध्यमोन्नमं लोहं विहस्तं मध्यमोन्नममिति यावत् तद्विखडितमिति चतुर्णामपि संबधि
मध्यमोन्नमं मानं विखडितं कृत्वा काव्यावस्थया तदर्थमानतः काव्यासाग्रमुत्तेन शैले पा
र्थिवेदे विहस्ते मध्यमोन्नमे दारुजं विहस्तं लोहं रुस्तमित्यर्थः विभागेऽस्येति एतान्येव
त्रीणि त्रीणि लिङ्गानि प्रतिप्रकृतियानितानि सैः स्वैस्त्रिभागेऽनवधानवधाभियंते अयमर्थः

राम०

५

उत्तमोत्तमलिङ्गायेत्यामध्यमोत्तमस्यविभागत्वे तत्रिभागानुमानपाततत्तत्तमोत्तममध्य
 मोत्तमकन्यमोत्तमेभ्यः अन्यलिङ्गवद्वेकंभवतीतिः इत्येवैस्त्रिभागेनैवधाभेदउत्पद्यते
 तेनशैलपार्ष्णिप्रकृतीनांरुक्तात्प्रभृतिनवरुक्तातेयावत् नवनवस्थितान्येवदारुजस्यो
 त्तमोत्तमान्मानाह्योऽशां गुलानुपातेनांतरामध्यकन्यसंयावच्चत्वारिलिङ्गानिभवेतिपू
 र्वः सदेवंसप्तकन्यसाग्रादयोदेतददेवान्ये एवंनवमृगैरेपिदारुजलिङ्गंयवेभिः षोडशां
 गुलेरिति एवमपिलोहस्यांशगुलानुपातेन तत्राप्युक्तं लोहंकरोत्तमेभागेवसुसंख्येरा
 कांतरमिति एवंरुक्तामानलिङ्गान्युक्तापूर्वेनिष्पन्नप्रासादमानेनोच्यंते प्रासादगर्भमानादि
 प्रादि वक्ष्यमाणानां चतुर्हस्तादिषट्त्रिंशद्वह्नामानां नवानां प्रासादानां प्रत्येकं गर्भमा
 ना इवैति इतिविकल्पमानविधिः दशाधियंचवृद्धानां साधारत्वेन वक्ष्यमाणान्यदिनदनुपयो
 गः एवंप्राकृताभिप्रेतप्रासादगर्भयंचभागत्रयेणोत्तमोत्तमं तथानवभागपंचकेनमध्यमम
 ध्यमं वक्ष्यमाणैर्वै वांतरभेदश्रुतेः तथैवतदगर्भार्थेनकन्यसमूतचतयेवश्रुत्याक
 न्यसकन्यसंभविष्यति तदवांतरभेदेनेत्यादि तेषांत्रयारणांयेऽवांतरमेध्यप्रदेशोदौतत्रभे
 दः सत्रयदाकादिना तेनषड्भिङ्गानि उत्तममध्यमउत्तमकन्यसमध्यमज्येसमध्यमकन्य
 सकन्यसोत्तममध्यमाभिधानैर्भवन्तीत्येवंप्रतिप्रासादगर्भमाना इवल्लिङ्गानि एषएवार्थः
 श्रीमत्किरणदायुक्तः गर्भवान्कन्यसंलिङ्गपंचभागेकृते सति त्रिभिः स्यादुत्तमंलिङ्गं

नवधाभाजिते सति पंचभिर्मध्यमलिङ्गे भवेन्मध्यममध्यमम् तद्धर्माद्यो भवेद्गर्भो भाज्याशौः
 सविभित्तिभिः एवं गर्भे यथा योगं लिङ्गानि नवसंख्ययेति ज्येष्ठा ज्येष्ठासीति प्रदिपादितयो
 यपन्याबह्वेपिलिङ्गानामिदं ज्येष्ठा ज्येष्ठा ज्येष्ठा मध्यमं ज्येष्ठा कन्यसंमध्यमं ज्येष्ठा मित्येव
 मात्मकेन भेदेन नैवैव नवह्र निद्रार्थः ज्येष्ठा दिव्यपदेश इति योयं ज्येष्ठा ज्येष्ठा दिव्य
 पदेशः सलिङ्गापेक्षया प्रासादा विषयोपि स्थित एव तत्र वक्ष्यमाणं चतुर्हस्तादिषट्त्रिं
 शद्वस्त्रां नाना नवानां लिङ्गो याने नैव वक्ष्यमाणं युक्तापि सिद्धिः स्थितो यथा नवहस्त
 स्या लिङ्गस्य मानाधिक्या उन्नमोन्नमस्य षट्त्रिंशद्वस्त्र उन्नमोन्नम एव प्रासादः एवेहस्त मा
 नस्य कन्यसकन्यसस्य चतुर्हस्तः प्रासादः कन्यसकन्यसः स्थित एवेति सिद्धम् गर्भ
 मानलिङ्गापेक्षया तु प्रतिप्रासादं ज्येष्ठा दिव्यपदेशो नवात्मकेपि निविष्टः अथमर्थः
 योपिवक्ष्यमानेन प्रमाणेन षट्त्रिंशद्वस्त्रः प्रासादस्तस्यापि स्वर्गभमानात्कन्यसवान्य
 सलिङ्गाप्रयत्नेन कन्यसकन्यसत्वेमेव मपि चतुर्हस्तस्य गर्भमानमुन्नमोन्नमलिङ्गाप्र
 ययैत्वेनोन्नमोन्नमत्वमित्यर्थः सिद्धम् प्रासादेभ्यश्च लिङ्गानामिति प्रागुक्तानुवादः पी
 ठानां चेति च शब्दात्पीठानामपि प्रासादेभ्यः ज्येष्ठा दिव्यपदेशः तथाते नैवार्थेन शब्द
 वैचित्र्यात्प्रासादगर्भादेव पीठमानं प्रतिपादयति शरीराश्रितयेनाग्रमिति तयोर्मध्येने
 ति तयोरुन्नमोन्नमयोः कन्यसकन्यसयोर्मध्येन मध्यमप्रमाणेन मध्यमप्रमाणेन मध्यम

भाव०
 च०
 ६

राम-
 ६

मध्यमं पीठं भवतीति वाक्यशेषः यल्लिंगविधावुक्ते नवांशैः पंचभिर्मध्यममिति तदन्या
नीति तेभ्यः अन्यानि षट् लिंगवत्पीठानि यथापूर्वं लिंगत्रयमुक्त्वा तदवांतरभेदेनान्यानि
षट् उत्यादितानि तथैव पीठानीत्यर्थः लिंगायति प्रमाणानीति यद्यपिशरांशत्रितयेना
ग्यमिति तेन पीठमानं प्रतिपादितम् तथापि वक्ष्यमाणलिंगमानेन प्रसादविषयमिदं
तत्रया लिंगस्यायतिर्देह्यंतत्प्रमाणेन विसृतम् पीठम् यावद्वल्लिंगस्य दीर्घत्वं तावत्पीठस्य
विस्तर इति उक्तिस्तोरमेव ल्यमाणत्वात् अव्यक्तमुखलिंगानां समं विस्त्वितिको ह्ययम् ।
व्यक्तेः आसदृशायामेतदर्थे ह्ययविस्तरम् इत्येतेन ज्येष्ठमध्यादिक इति तत्फलत्वेन ।
ज्येष्ठादिभेदानिः प्रयोजनः स्यात् फलभेदविवक्षया तु ज्येष्ठमध्यादिभेदतः यदुक्तं प्रति
ष्ठापारमेष्ठेः श्रंगभयस्त्वयस्त्वतः प्रोक्तं फलभयस्त्वमत्रलिति इत्यपि वक्ष्यते प्रतिष्ठालि
गवेदीनां पावंतः परमाणवः तावद्वेषसहस्राणि कर्तुं भोगभुजः फलमिति परापरेभु
क्तिमुक्ती इति पराभुक्तिः शुद्धविज्ञानवभोगः अपरातुरसरसायनविवरसायनादिका
तथैव पराभुक्तिः शिवसंमता अपरातुविद्याविद्येशत्वं तथा च तत्त्वसंग्रहे गुरुः सद्योज्यो
तिर्विद्याविद्येशत्वं त्वपराभुक्तिः परेह शिवसंमतेति ते परापरेभुक्तिमुक्ती फलं शास्त्रप्रमा
णकम् शास्त्रपरिदृष्टमित्यर्थः महानीसेति रेदनीलः वज्रवज्रमणिः हेरक इति प्रसिद्धिः
एवमात्मके लिंगेन ज्येष्ठादिभिः विभागः यो यस्मात्सर्वगुणानां प्राप्तादानां पीठानां साधार
णमनुगुणतदित्यर्थः बाणलिंगे स्वयं व्यक्ते इत्यादिबाणलिंगस्य स्वयं भुवश्च सर्वपीठा

अथत्वेपि विशेषांतरे साध्यपूर्वेति साध्यार्थसंपूज्यपूर्वतद्विसर्जनादनेत्रे मंत्रोत्तरनिवेशना
 न्नकदाचिन्नेत्रसंकरदोषः स्वयं व्यक्तवाणलिंगविषयमेवेतद्वचनम् यतो न्यत्र मंत्रसंकरः
 संभाव्यते एव लिंगशब्देनेत्यादि समस्तपदार्थानां सृष्टिसंहारकारणत्वेन चित्रीकरणहेतु
 यत्र लिंगशब्देन यंदिताः प्राक्कः निरुक्तदशापितेषामेव भावानां संहारे तत्रैव लयनात् सृष्टि
 समयेऽतएवागमने तस्माच्च तच्च पदं स्थानमव्ययमविनाशिनत्वं यथा प्राक्कृतैरन्यलिंगश
 ब्देन उच्यते इत्यंतादृशस्य भगवतो या संज्ञा सतदीयः शब्दः यनेन रोदिने प्रतियादिनेव
 ह्यमाणप्रमाणरूपैः प्रतिपाद्यमाने च तस्याव्ययस्य पदस्य तत्रस्य व्यक्तिस्यानता तथा हे
 तुभूतया तदीयशब्दे भाक्क उच्यते इत्यर्थः विविधं तदिति वक्ष्यमाणप्रकारेण तच्चि प्रकारम्
 तथा इति मुख्यलिंगं लिंगायामेति लिंगस्य यच्चि कीर्तितमायामोदेर्च्यं तस्य षोडशभागक
 ल्पनया चतुर्भिर्भूतसंख्यैः पंचभिर्वारैः षड्विंशतिर्विष्कंभः पृथुत्वम् एष च विष्कंभः साधना
 लिंगवक्ष्यमाणलोकपाललिंगात्मकं न्यक्ता तेषां प्रत्येकं स्वावसर एव तदुक्तैः इत्यंतायामसि
 र्कंभयुक्ते तस्मिन्नर्थाश्रिता वक्ष्यमाणके चतुर्दित्तपरिमाणमाने सिद्धे अथो भागस्य ब्रह्म
 भागात्मनश्चतुरश्रतासिद्धैव मध्यमभागवर्तनार्थं तत्कारणार्थं तस्यागादिति तदिति चतु
 रश्रपरा मर्शः चतुरश्रस्य यत्कारणकोणादयं सूत्रनिवेशनेन व्यज्यते तदुक्तं चान्यत्र केरात्को
 णाय तं सूत्रं करो इत्यभिधीयते इति तस्यार्थेन चतुरश्रोत्पादनसूत्राणां चतुर्दित्तस्थितानां
 मष्टलोकनपातादितराधेन्यागादसां प्रमुत्पादयेदिति शेषः असां प्रतोत्पादनायापरोविधिः

भाव०

३०

राम-

तस्मिंश्चतुरश्रे मुनिभाजिते सप्तविभक्ते प्रतिकोणं भागमपरिहार्येत्यादि भागद्वय
रिवर्जनेन वा तदष्टाश्रुत्वा तद्वर्ध्वाष्टाश्रुत्वा योरुत्तरभागस्तं ब्रह्मस्थानान्मध्यप्र
देशात्परितोभमेण वृत्ततां परिवर्तनत्वेन येन अशिलोयक्रमेण वा वृत्ततां परिवर्तनं
नयेत् वृत्ततोत्पादनायापि प्रकारान्तरम् अष्टाश्रुत्वा वृत्ततां परिवर्तनं
अष्टाश्रुत्वा नक्रमेण वा अशिलोयक्रमेण भवेत् तच्च शिरोवृत्ताशिरोवर्तना प्रकारैकत्रादिभिरनेक
विधमर्कैस्त्रैस्त्रैवचतुर्विधत्वं काष्ठांशकस्य शिरसः योसावष्टाशतस्मिन्काष्ठांशके चतुर्भिर्भा
जिते सतिः प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थभागभागविवर्तनेन तोयया संख्यं पुंड्रकाद्याश्चत्वारकत्र
भेदा भवन्ति भिन्नफलप्राप्त्यर्थं कुक्कुटांशं शिरसश्चतुर्थभागपरिवर्तनेन तः त्रयुसाकृ
तिशिरसएव यद्वा शिरोवर्तनात् तस्यैव मूर्ध्नि त्रिभागवर्तनेन वा लघुचंडसंज्ञकम् अन्येवं स
प्तप्रकाराणां शिरोवर्तनायापि प्रकारेण विष्कंभभेदेन सदैकविंशतिगुणितानि प्रागु
क्तानि यानि प्रतिप्रासादं नवनवलिङ्गानि साधारणविधाविति एतानि साधारणविधौ यो
द्वानिमित्तमर्चयित्वा देवप्रधानाः स्वस्वमात्मीयमभिमतं स्थानं प्राप्ता इति तथान्यतमेति
दशादिशामन्यतमायादिशः स्वाम्यसिद्धये लोकपालाविते शत्रुराणां वास्तंभनाय विदे
शादिनिमित्तं यल्लिङ्गमिति पूर्वोक्तो वसंबंधः न च कुर्यात् अथ लोकपाललिङ्गानि चतुर्भि
र्धेति अर्थयद्वा गचतस्येन विष्कंभोऽस्य ब्रह्मभागे एव मायामंदादप्राधाकृत्वा तत्रिभागे
न स्यो ल्यं शास्त्रान्तरोक्तं सर्वसमलिङ्गस्यैव यदुक्तं श्रीमत्प्रतिष्ठापरमेश्वरे स्यो ल्यं देव्यं

भाव०

चू०

८

४

विभागेन लिंगेऽस्यात्सर्वतः सम इति मध्यमस्याप्रमादिवत् इति मोक्षलिंगोक्तवदित्यर्थः
प्राग्वहत्वेनेति वृत्तरुद्धभागः प्राग्वदेव कित्वेन लिंगमैंद्रशत्रुमर्दनाभिधानात् कत्रशिरः
पूर्वयश्चिमयोर्द्वयेतद्वयेन सौम्ययाम्ययोरेकैकया एवमत्रियट्केन च समन्वितम् पंच
भिः स्वर्थेति स्वार्थादेकादशविभक्तात्पंचभिरंशैश्चतुरश्रो विष्कंभः ब्रह्मभागादितिया
वत् मध्यप्राग्वहत्वेन तस्यैतदशस्यात्मीयांदिशं सप्तम्यलंकृते तथेकादशभाजितम् तदेव
ब्रह्ममाणोपपत्त्या कृत्वा भयोः पार्श्वयोः त्रिंशत्शातनेन शक्या कृतिं कुर्यात् नवांशैः
पंचभिरिति अर्थशब्दोत्राप्यपेक्षः याम्यलिंगदैर्ह्यर्थेन वधा विभज्य तदंशैः पंचभिः पृष्टं
पंचभिः क्रोडसुरस्त्रिभिस्त्रिभिरंशैः पार्श्वद्वयम् श्रीमत्पिंगलामते नवांशार्थात्रिभिः
पक्षोपंचभिश्चोरुष्टृकमिति इत्यं विष्कंभेन लक्षितो ब्रह्मभागः स्रष्टाश्चतुर्नवषट्का
गशातनात् तत्रष्टष्टक्रोडेन नवधा कृत्वा भागशातनेन कुर्यात् पार्श्वद्वयं च षोडाशकृत्वा
भागशातनेनैवष्टयुताक्रोडप्रदेशे व्यन्यते ऊनता च भुजयोरिति भुजो यलक्षणा स्थाने पार्श्व
द्वये हत्वेन त्रिंशोपेन कुर्यात् दशानां मशानां त्रयस्य त्रयस्य शातनादक्षमाणवदर्थे तदे
काख्यमिति एतच्च प्रतिष्ठाप्य समभहारकः सर्वेषां संक्षये प्राकृत्यगतवान् तथा सर्वज्ञ
त्वप्रदायकं योगमात्रवान् आग्नेयवर्ज्येति ब्रह्मभागे दाविशति भागकल्पनया पंचभि
र्यथात्रेयस्य मध्यविस्तृभागेऽपि तथैव वृत्तमस्यैवं ब्रह्ममाणालक्ष्यणा यद्वदत्यति स्वर्गेश
के सार्थभागमतेरसिरिति स्रष्टा सप्तंशभाजिते सार्थभागपरिहारेण स्वर्गोकारं ईशान

दिशश्चात्रेयदिशं यावत् पंच वायुदिक्तेनैव तदिशं च यावत् पंचैव दशाग्निमञ्चास्य शिरोऽनु
तस्य पत्नेन चासौ परमेशाय दे मोक्षाख्ये प्राप्त निमित्ते बंधनता उयलक्षणं यस्य तत्र या वि
धेयो गंताने चान्वान् चतुर्भिरेत्येति ग्रन्थात्समांशचतुष्टयेन विष्कंभो वारुणे मध्यस्य
तुल्यत्वात्तरानविधानात् प्राग्वदिति स्थितमेव शिरस्त्वस्य वारुणं उवन्मृधं त्रिभागव
त्तनेन याज्ञवल्क्ये प्रवणपूजितं लिंगमेतेनातिदिशिनि पादमेव मेवेति किंतु तद्याज्ञं गद
दरम् कुर्यादिति विशेषः पंच भक्ताश्चिरसः सयादां सत्यागात् गदाशिरश्चेतद्भूत्यर्थं वा
रुणं पुनः शान्त्यर्थं पुष्ट्यर्थं चेति प्रसंगादक्रमेण विद्यात्तमंत्रोक्तं सप्तभिः स्वार्थमासा
शोरिति स्वार्थाद्वादशाभाजितान्सप्तभिर्वायुपूजिते लिंगे विष्कंभो ब्रह्मभागनवांशकस्य
नया विहानितो ह्यग्निः विष्णुभाजितो भवति रुद्रश्च त्रभागस्त्वादिवत् प्रादौ लिंगवर्तनायां य
द्योक्तं शिरश्चास्य कृत्वाद न्यत्र याणां ऊकुटादीनां मध्याद्यदतिप्रीतं तत्कार्यम् शत्रूचावना
दौ तत्कुर्यात् षड्द्विरेकादशार्थेति एकादशाभिरेव भाजिता दर्थः षड्भिर्भोगेरीशानपूजिते वि
ष्णुतिः विष्कंभो ब्रह्मभागः ततो भवसंस्तया एकादशधा भाज्यपक्षयो रिति पार्श्वविषये भागे त्र
यस्य त्यागतोऽष्टांशं कुर्यात् उत्तरे शिरः स्रष्टे पार्श्वयो रश्रित्रयेण भूषितमस्य कार्यं शिरो
ग्रहे नैव भिस्त्र्यंशवशेने रुभयोः पार्श्वयो र्भागषट्के पातनात् ऊकुटां डाकृतिः एव च ऊ
कुटां उशिरो वर्तनाया अपरः प्रकारः ज्ञानयोगो तया साम्राज्यं राजराजे शित्वैतेन सिञ्चति

भाव०

च०

६

७

सरोजमुकुलाकारमिति प्रजापतिविस्तृतयोः लिंगयोर्लक्षणांतराप्रयणतः प्राग्
कलक्षणेनेव तं क्रियते किंतु प्राजापत्यस्य पञ्चमुकुलाकारेशिरः कुर्यात् वेत्तवस्य तु मे
ख्यकृतिचक्रयमाभ्याचिह्नैतम् अथ सहस्रलिंगलक्षणम् तस्यैकादशभक्तेति तस्येति
सहस्रलिंगत्वेन चिकीर्षितस्याचोमेकादशभाजितामुक्तायदिशाकृत्त्वा नंतरं रूपमेकं पूर्वं
मवस्थाय तस्याग्रे ग्रहसंज्ञयानवसंख्यात्मकं निदिष्टं एवमेकनवतिसंख्याकैर्भागैः या
श्चदिशानामचोसमततोभाजितां कुर्यात् इत्थं सहस्रमेकादिकं सिंगानां भवति विधमेः
पादैरिति लिंगद्वयस्य मध्येष्टभोगलिंगान्तु लिंगोपरिलिंगमेतेन न्यासेन तच्च विहि
तं कुर्यात् नवेतियथारुचि इत्थं च प्रामोतिसंवेकामात्मकमस्य च भेदसंख्याया पूर्वोक्तलिंग
समेव अथ यार्थिवलिंगचिह्नम् समुद्रपुण्यस्त्वतीति मृद्विशोषाणि समुद्रजया तथा पु
ण्यस्त्वतीपुण्यकृती गंगादिका पुण्यक्षेत्रं च पुष्करप्रभासादि एतेभ्य उग्रहृतयामृदां स
यादिपि किल द्रव्याणि माषवित्वास्त्यादीनि तैर्युक्तया चिरं चावस्थापितया तत्संविधाय
कृत्वेति वक्ष्यमाणेन संबंधः सितास्थयेति शिलायरीक्षाप्रकरणोक्तन्यायेनैव सितया
मृदा ब्राह्मणस्यैव यावत्कस्मया शूद्रस्येत्यर्थः तच्च यथारुचितमपक्वं वा सपुष्कं वा जले
येन सुधात्मकेन मर्कोलविशेषेण युक्तं कुर्यात् पक्वं वा यदि तल्लिंगं कुर्वीत तदा सुरताग
भेमिति सुवर्णं रजतं ताम्रं तस्य गर्भे तन्निवेश्यम् एतेषां सुनामाद्यक्षरैः प्रयत्नाद्यवप्रद

६

शेनायें संज्ञायताः हेमथारेति हेमसुवर्णम् तारोरजतं अरुणताम्रमुच्यते पितलं रीत
कं ज्येयं कृष्णायस्मीमरं विडः तड्डवं वा शत्रुविनाशनाय याम्यलिंगलक्षणो न चार्थात्कु
र्यात् त्रपुभवं वा पुष्पम् नागात्मीसाज्ञानमेते हेतवैवार्थं शत्रुक्षयाय तथैव याम्यलिंगल
क्षणायुक्ते कार्ये आदिलोहजमिति आदायुक्ते यलोहत्रयं सुवर्णं रजतताम्रात्मकं तड्ड
वं लिंगं मातृसिद्धार्थं लिंगम् गणकायज्ञास्तेषामन्यतमसाधनार्थं पुनस्मादिलोहजं सु
वर्णं रजतताम्रं विनाऽन्यत्रात्मस्य लोहपंचकादेकस्यासत्यां जातमुत्पन्नमिति यावत्
सप्रमं जातनेरित एव लोहानि स्थिराण्युक्ता च लान्युच्यंते तथा मायूकरमित्यादि तथेति
तु ह प्रकृतियुगमर्शाय मयुकराणां भ्रमराणां संबन्धि च त्रैवेष्टितम् इतो न्यत्र गमिता
स्थिता येः सायकैस्तपस्विभिर्देश देवतीर्यादिद्रष्टुको मे स्तेषां तलोहं च लेष्टं न केवलं तेभ्य
एवेतदित्तम् यावन्मंत्रसाधननिष्ठा भवति मंत्राराधनपराये मुमुक्षुस्तव श्रुतेभ्यो पित्तम्
प्रासंग्यं हस्यानां गृहेषु च त्रपुसी साट्टे तिलोहषट्कादिकेन कृतं भूतये भूतार्थं भवति
त्रपुसी सवर्जम् कांचनपरमित्येतदपेक्षया सुवर्णवर्जलोहपंचककृतानामपरविभूति
विषयत्वमित्युक्तं भवति अथ रत्नलिंगानि सर्वरत्नभवमित्यादि वज्रमिति हेरकाख्यरत्न
भवं शत्रुक्षयाय पुष्पमीलादिमण्यंतराणि तत्परीक्षकेभ्य एव ज्ञायते ज्योतीरसः स्फाटि
कविशेषः तेजः प्राप्ते सूर्यकांतजम् मृत्युविनाशनाय चंद्रकांताज्ञाते सर्वये प्रोक्ताये

भा. व.

३०

१०

चोच्यते तान्नसर्वान्नकामान्नस्फटिकं प्रयच्छति शूलमणिश्च तथैव लोकसिद्धः प्रथममणिः
प्रवाहराख्यः पाषाणविशेषः एताभ्यां यज्जातं लिंगमिति प्रकृतं तच्च बुद्ध्या य तथैव च पुलक
निर्मितं सस्यमणिः सस्यसिद्धयर्थं भुजंगमणोश्च कृतं देव्या देवानां संबंधिन्यायाः सिद्धयस्तदर्थं
मरकतमयमारोग्यकामानां मिश्रितमणिर्देष्टांतरप्रसिद्धः तथा मद्गावतां भिधानोरक्तायस्कं
तश्च तद्विद्वा एव बोधव्याः तज्जानि च एतानि त्रयं सिद्धिनिमित्तं तन्मंत्रजातीति तासां मेव त्र
यसिद्धीनां यामंत्रजातयस्ताभिरेव ये संस्कारांतराणि नैः संस्कृतं प्रतिष्ठितं तदिति गुणान्
त्रयमिति परायामणिजातयो नोक्तास्तासां गुणान्तरः फलसत्त्वमेयं सद्गुणयोगाकोभनफलमित्य
र्थः वर्णमिधानेति विशेषशब्दो वर्णो दीनां त्रयाणामभि संबंध्यते तेन वर्णविशेषाभिधाना
विशेषसंस्थानविशेषेभ्यश्च हेतुभ्योपि तदिदं प्राचार्येण फलमूह्यं पृथक्पृथक् सपीठं वे
ति तत्र मणिरत्नजं नवांगुला र्धं नकार्यं प्रतिष्ठा समुच्चये तद्दादशांगुलमिति भेदः यत्र
रत्नजं स्फटिकं वापि त्र्युर्गदेकांगुलं बुधः एकांगुलात्समारभ्य यावद्देदादशांगुलमिति त
त्पृथक्पृथक् तस्य त्रीण्यंगुलानि पीठिकागर्भे षट्चर्चायां यद्वक्ष्यति भागद्वयेन तेष्टर्चात्रिभा
गः पिंडिकावट इति तत्रास्युक्तं पंचधाभाजितं लिंगं त्रिधा वा सं विभाजितं स भागद्वयमथैकं
शुभे तस्य निवेशयेत् भागद्वयं त्रयं वापि सप्तमं पिंडिकोपसं सता विशेषः सपीठस्य त्र्यंगु
ल एवाचो भागः प्रदर्शनीयः सिद्धयर्थं वाचराकप्रमाणमपि ऊच्यते तदधो न ऊच्यते स्व

स्यानमिति शोभने सन्निवेशावत् प्रदीप्ते दीप्यति प्राययुक्ते च यदि भवति तदाधिक्येऽपि न
दोषहेतुः स्यात् इति विशेषः चणकप्रमाणकरणोपपत्तिमाहः सूक्ष्मेवेकार्थ इति तस्मिन् सू
क्ष्मे मणावेक एव गुण एव रूपो बलवान् भवति येन सता सर्वदोषाभिभावितल्लिङ्गम् तथा चो
क्तम् येन पाषाणं खड्गस्य मूल्यमल्यं च संयुगं अनस्तमितमानस्य तेजसस्तदिज्जितं भित्तं वस्तु
दय इति ॥ पूर्वहस्तान्न च हस्तांतयावच्छेदल्लिङ्गान्युक्तानि तत्र हस्तादधः न ऊत्र चिदुच्यते
किमर्थं प्राये प्रतिषेधः हस्ताद्भूतं यथा अत एवाकरणायेव यदि कदाचित्तेन प्रमाणेन क
श्चिदल्पमाणेन देष च ततो रोक्कृत्य करणाय ऊर्यात् तत्र स्य प्रमादादो विषये निषेधः
हस्ताद्भूतं यच्छेदं तत्प्रसादे स्थिरं च लंबानकार्यम् गृहस्थानां च गृहेषु श्रियः समृद्धेः
सिद्धये तथैव न सम्यते तदेव मस्याकरणं प्राप्ते अनग्राह रोक्ते इति ॥ रोक्ते भयप्रदे रो
क्ते वा भिचारादिषु कार्येषु यवचिह्नितं कार्यं पिंडिकातश्चाधिकं ऊर्यात् नुक्ते पिंडिकाधिक
त्वे कियत्ता प्रमाणेन तस्यात् अत एवाह भागद्वयेन ते स्थिति बहुवचनपरा मर्शात् एकवचनो
पलक्षितेषु रोक्कृत्य विहितेषु सर्वेष्ववल्लिङ्गेषु विधिः भागद्वयेनाचो भागश्च पीठवटे गृहा
यांत इति तथैवाकं हस्तादधो मानात्मकं गृहायां देशदेशाधियोत्सादनाय स्याप्यमवश्यमा
णविधिना तेन परिग्रहे कृते सति न देवगृहो शक्तिदंडाविति लोकपालशिरोरक्तवर्तनासूत्रा
ण्येतानि तत्प्रसंग एव पूर्वमपेक्ष्य व्याख्यातानि परेष्वर्थेषु हि प्रकारं यतस्तत्कृत्येऽभेदे
तदर्थमेतत् पूर्वोक्तं यद्देशानंतत्परेष्वर्थेषु मोक्षादिषु अनंतरोक्ते रोक्ते मनोयाहीनाम

स्वयमेव शुभो जायते एते सर्वे देवशिङ्ग्ये शस्त्रा इत्यर्थः अथ तादितमणि कवंधका केति
कवंधः शिरोवर्जितः पुरुषः कंकोपि पति विशेषः अन्ये च ये विकृता गास्ते नैष्टाः नशस्य
ने आयेयाश्च वरुणरेकात्मका भारुताश्चेति वायुव्याय कारात्मकानशस्ताः मंगलामंगल
मिति लोके चामंगलमिति यत्प्रसिद्धं तन्निष्ठविषये यच्च वामंगलत्वैतत्सिद्धये प्राप्स्यमस्य
रत्नलिंगैः सप्तपंचप्रकृतिलिंगमव्यक्तमुक्ताऽनंतरमेतदुपसंहारपूर्वकं व्यक्तलिंगो
पक्रमो याह इति वः शैलेति तदुद्देशतः शब्देरेव प्रोक्तं न लायवार्थोद्देशाशब्दः प्रयुज्य
ते अत्र चोद्देशत इति तमिः तृतीयार्थव्याख्येयः इति श्री भावसूडामणोऽव्यक्तलिंगपटलः
अव्यक्तलक्षणस्य विविधोन्मानकमित्यादि विप्रकारमूर्ध्वमानमौवोन्मानम् यदाङ्कः
ऊर्ध्वमानं किंलोन्मानमिति तदा क्रमविधिमतो विशेषितम् विविधोन्मानकं व्यक्त
मिति मिति मंगलमानप्रसादद्वारमानहस्तमानेस्त्रिविधे प्रतिष्ठासमुच्चयेति मंगलदा
रहस्तानां मानेन प्रतिमात्रिधेति मंगलमानमाह वसुदिग्भ्य इति शास्त्रातरोक्तमानकादे
मलत्रयादन्यतमस्यैव व्यवस्था यदुक्तं प्रतिष्ठापारमेश्वरे वित्तयेः समोदरस्यैः संप्रशितैः
शुभैः यवानामष्टकेनैव मंगलं ज्येष्ठमुच्यते सप्ततिर्मध्यमं प्रोक्तं षड्भिः कन्यसमिष्यते
तत्र वसुसंख्यात्मकोऽङ्कः प्रथममवस्थाप्यः तस्याग्रे पुनः दिक् संख्यात्मको निश्चित्यते
एवमष्टोत्तरशतसंख्यात्मकोऽङ्कः प्रयुज्यते तेभ्यो वसुदिग्भ्योरविज्ञायात् द्वादशद्वादश
पातनात् द्वयमन्यत् षण्णवतिचतुरशीत्यात्मके राशिद्वयमुच्यते एवमात्मके पुराशि

भा. व.

२०

१२

१२

प्रकृतिभूतेषु सत्सु प्राग्वदि ति पूर्वप्रसादगर्भमानेनाव्यक्तलिङ्गप्रसरेवाग्राणि यथा
उत्पादितानि तथैवेहापि इति अयमर्थः प्रथमप्रकृतिभूतादष्टोत्तरशतसंख्याकात्त्र्यं गु
लत्र्यं गुलानुपाततः पंचाधिकशतप्रमाणमकमुत्तममध्यमं द्वाधिकशतमुत्तमकन्य
सनवनवद्यं गुलमानात्मकं मध्यमोत्तममवै मेव त्रीणि तथैव षण्वनवत्यात्मका नाना
तमवत्यं गुलं मध्यमकन्यसनवत्यं गुलं कन्यसन्येष्टे सप्राप्तिं त्र्यं गुलं कन्यसनमध्यममि
त्येवं प्रकृतिस्थानीये मन्त्रेणावांतरषट्केन च समं नवत्र्यं गुलमावादनंतरं मानांत
रं प्रासादमानत इति वक्ष्यमाणप्रकारेण प्रासादमानेन यद्वारे तस्मिन्वह्नि विभाजिते
विभक्तैस्तथैव भागं परिहृत्य शिष्टभागद्वयपरिमाणेन सपीठचौकन्यसनकन्यसावेदवि
भाजिते तस्मिन्नेव द्वारे तथैव भागपरित्यागादवशेषतो भागत्रयात्म्यममध्यमारादु
केत्याद्याप्रदानवा नैविभाजिते द्वारे भागत्रयागदवशिष्टे रष्टमिरुत्तमोत्तमा इत्येवंप्रासा
दत्रयमुक्ता प्रासादद्वारमानेन प्रतिमा मानं त्रयाणां मुत्तमानां वक्ष्यमाणभिधानां नाये
विभागो ज्येष्ठेषु धामसु त्रिष्विष्येते न निषेधस्य वक्ष्यमाणत्वात् तदवांतरभेदोपीति तदि
ति प्रकृतित्रयपरा मर्शः तासां तिसृणां योसावतांतरभेदः सोपि मानषट्कप्रसिद्धाय यथा
मानषट्कसं गुलमानप्रतिमा विषयत्वमुक्तं तत्प्रसिद्धित एवोत्पाद्यम् यथा प्रासादस्य व
क्ष्यमानप्रमाणेन हि हस्तद्वारमानतो भागत्रयाद्भागपरित्यागेन द्वाविंशदंगुलैस्काक
न्यसनकन्यसा प्रकृतिर्भवति चतुर्भागमानतश्च भागत्रयागात् षड्विंशदंगुलान् मध्यमम

स्वयमेव शुभो ज्ञायते एते सर्वे देवशिङ्ग्ये शस्त्रा इत्यर्थः अथ तादितमणि कवंधका केति
कवंधः शिरो वर्जितः पुरुषः कंकोपि पति विशेषः अन्ये च ये विकृता गास्ते नैष्टाः नशस्य
ने श्चा मेयाश्च वर्णा रेकात्मका मारुताश्चेति वायुव्याय कारात्मकानशस्त्राः मंगला मंगल
मिति लोके चामंगलमिति यत्प्रसिद्धं तन्निष्ठविषये यच्च वामंगलत्वे तत्सिद्धये प्राप्स्यस्य इत्ये
रत्नलिंगैः सप्तपंचप्रकृतिलिंगमव्यक्तमुक्ताऽनंतरमेतदुपसंहारपूर्वकं व्यक्तलिंगो
पक्रमो याह इति वः शैलेति तदुद्देशतः शब्देरेव प्रोक्तं न लायवार्थोद्देशाशब्दः प्रयुज्य
ते अत्रोद्देशत इति तमिः तृतीयार्थव्याख्येयः इति श्री भावसूडामणो अव्यक्तलिंगपटलः
अथ व्यक्तलक्षणम् विविधोन्मानकमित्यादि विप्रकारमूर्ध्वमानमौवोन्मानम् यदाङ्कः
ऊर्ध्वमानं किंलोन्मानमिति तद्वाक्यस्य विविधमतो विशेषितम् विविधोन्मानकं व्यक्त
मिति मिति मंगलमानप्रसादद्वारमानहस्तमानेस्त्रिविधं प्रतिष्ठासमुच्चयेति मंगलदा
रहस्तानां मानेन प्रतिमाविधेति मंगलमानमाह वसुदिग्भ्य इति शास्त्रातरोक्तमानकादे
मलत्रयादन्यतमस्यैव व्यवस्था यदुक्तं प्रतिष्ठापारमेश्वरे विज्ञेयैः समोदरस्यैः संप्रशितैः
शुभैः यवानामष्टकैर्नैव मंगलं ज्येष्ठमुच्यते सप्रतिमं मध्यमं प्रोक्तं षड्विः कन्यसमिष्यते
तत्र वसुसंख्यात्मकोऽङ्कः प्रथममवस्थाप्यः तस्याग्रे पुनः दिक् संख्याकात्मको निश्चित्यते
एवमष्टोत्तरशतसंख्यात्मकोऽङ्कः प्रयुज्यते तेभ्यो वसुदिग्भ्यो रविक्षयात् द्वादश द्वादश
पातनात् द्वादशमन्यत् षण्णवति चतुरशीत्यात्मके राशिद्वयमुत्पश्ये एवमात्मके पुराशि

भाव ०

चु.

१३

13

पायानोनवभागविभाजितः तेषामेकस्य भागस्य द्वादशशतं गोलं मतमिति व्यवहारा
योगलोकेऽसंज्ञानराणि विकलं तदिति तस्यैव विकलमिति संज्ञा कलार्थमिति च
अतएव तद्विगुणं कलापरिमाणम् कलेव गोलके युग्ममिति यावत् कलास्य श
स्तरकमित्युच्यते तदपि द्विगुणं खंडं गोलद्वया द्विभागद्वयात्मकं षड्युग्ममिति तालं
नाम तालादयस्तस्यार्थाः संप्रदायतो गुरुपाठे वर्ण्यन्ते देवः सदाशिव इत्यादि उक्तं
ममेव विश्वम् तत्रोन्नमोन्नममानमर्हति इति दाशिवो देवः अनेने शाखा विद्ये शा उन्नम
मध्यमम् काम्यादन्यत्र भोगमोक्षार्थिनामेतत् कामे त्वन्यथा मायाधिकारे कलासौ
योगिमंडल्यादयो विद्ये शा मध्यमोन्नममानाहोः ततोऽप्यन्यत्र निविष्टा चादयः
कन्यसंज्ञे हार्हा अर्धनर इति तेषां तदर्थो ये स्यात् कन्यसंज्ञा कन्यसंज्ञेति विकल्पतः
कन्यसममध्यममित्यर्थः ततोऽप्यने देव्यादिषोडश्या ध्रुव्या मये सुनिमनुष्य इ
तियावत् अनुषंगप्रतिष्ठापिति एतच्च मानमनुषंगम् निष्ठासु सदाशिवभट्टार
कस्यैते पुरः पार्श्वेष्टदेवो च परिवारत्वेन प्रतिष्ठाप्यते न चैतस्मिन्नेव परिवार
नाम प्राप्तासु सर्वमेतन्मर्त्येष्टज्येष्ठमेव यत आह स्व भूमिजमिति यस्य
यावत्सध्वनिव्याप्तिस्तत्र सस्य प्रधानत्वात् उन्नमोन्नमत्वं फलतः मौलिरष्टकल
इति अष्टौ कला उक्ता यो यस्यासौ यो उक्ता गोलो मौलिः शिरोभूषणमेकको
टिश्चैकचंद्रकोटिः कार्या अक्षराशिरः तत्र ते प्रतिष्ठापारमेष्ठरादिदृष्टायाः सु

१३

सिरमध्यममौलेवांतरभावात् पृथग्पादानेम् तथाप्येवमिति कर्त्तातरंसाधेनालंभसु
आदिगुणवदुरिति अत्रेतदुच्यतेतिर्यासिनेवा वदनमुखवदकलं द्वादशांगुलं त्रिलेखं त्रीणि ल
लाटनासाचिबुकप्रदोषात्मकानिलेखाणिभागाः द्विकुलानि यतश्चाह ललाटेद्विकलं तदन्नासावे
शप्रभाषणइति ततोऽप्रीवांकंठः द्विगोलकाचतुरंगुलास्वाप्रीवायामुलाद्दुदयचनाभिर्मंडले च
तेने देजठरंचनाभेरथोभागः इत्येतानि त्रीणि नालमानानि कार्याणीति शेषः ज्येष्ठायाः परा
याविकृतिस्थानाद्यवस्थितिर्वज्रयित्वा इत्यंतं त्रयोदशकलेष्वष्टिशतंगुले जानुपाल्ये देहे गो
लके जंवेच एकादशकले द्वाविंशतंगुले गुले चतुरंगुले चेत्येवमष्टोत्तरशतप्रमाणान्मिका
पराख्याप्रतिमा यदाह शतमष्टोत्तरं शतदंगुलानां परानतुरिति चित्रसूत्रे हेतुप्रमाणकोहं
सः इत्युक्ता पुनरुक्तम् द्वांगुलोनस्तु भद्रः स्थान्नालव्यश्चतुरंगुलः शशकोऽष्टांगुले हीनो
रुचको द्वादशांगुले रिति चित्रसूत्रे हेतुप्रमाणं तत्रतु किरणदो विवोरुजयो कायोऽपि भालकः
इह तु जंवामानान् कलामेकामूर्ध्वोकायायेमिति विशेषः पाश्र्वे मानमाह द्विकलावर्जिता इति
मंगुलचतुष्टयवर्जितः शंक्रः त्रिभागः त्रिभागसहितोऽष्टावंगुलानि त्रिंशत्कृपाश्र्वमानेनायतम्
तस्य ललाटस्य बुभुक्षेशोऽष्टांगुलेनासंस्पृष्टे भ्रूवोऽष्टांगुले कार्ये स्थोल्यां चोऽंगुलमानेन मध्यप्रदे
शोऽष्टांगुलप्रदेशयोस्तु ततोऽपि पादमानेन हीनेयवार्थप्रमाणकैश्चतुर्विंशतिने तीक्ष्णाग्रैश्च त्रिंशत्ति
णी द्वांगुले पाश्र्वे तः द्वांगुलत्र्यंशेन चाततम् तयोस्तथा सस्य राद्यवस्तदन्मुखे पूर्वा परांतो ययो
रतएवमन्योऽपरनिभन्वच तयोर्योग इत्यर्थं रूपतो वक्ष्यमाणेन यवाक्षष्टयुनी मध्य इत्यतः

भाव०

च०

१४

परिमाणाच्चतारकप्रमाणात्संचमोशेनज्योतीषिइतितारांतरेहितेशस्ते मध्यप्रदेशेनयवाद्यष्टषु
नीचंगुलप्रमाणाकेप्रकृत्यासंभावतः सोम्यप्रतिमाविषयत्वात् यदुक्तं चित्रसूत्रे नेत्रे मत्स्योद
राकारे निर्विकारस्य शास्त्रत इति अर्थभेदाच्च नेत्रभेदानाह चापमुत्पलपत्रमित्यादिना विषयैवेका
भ्यधिकैरिति नवानामेकाधिकादशभिरितियावदेवे यथा सौम्येन त्रिभिः सस्यैर्द्वैर्यवैः कृतवि
स्तारं चापाभिधानेनेत्रयोगिनो विधेयं यदुक्तं मत्स्ये च पापाकारे भवेनेत्रयोगभूति निरोक्षणमि
ति षड्विधैवैरुत्पलपत्राभं कामिनां यदुक्तं नेत्रमुत्पलपत्रं यत्र द्वायं कामिनां सदेति नवभिस्तु
पश्चाभं कुड्मस्य कार्यं दशभिः शारेनेत्रमिति यदाह नैवेकाभ्यधिकैर्दशभिरितियावत् चि
त्रसूत्रेषु क्तं शाराकृतिष्यनेत्रे तद्वेत्तु यवादशेति दृश्यं तदगत्याह समासौम्येत्यादि यत्तासांच
लक्षणं नाट्यादिशास्त्रतोभरतादेर्जानीयात् यदिवानुभवतो तात्वाय तोरसंभावानुस्येतेषां
सांप्रतिमाविषये विनियोगः यदुक्तं चित्रसूत्रे समास्यान्निर्विकारस्य उष्ट्रादृष्टस्य नित्यं शोरी
रौद्रसंभावस्य ब्रह्मकाममुपेयुषः सेवाविष्कृतकोयस्य विरक्तास्यादिशोपनेः शान्तस्यापि
दुसंस्थानाच्छास्यत्वावतां मता विह्वरस्य परिह्वाना कामिनः शमविक्रमा संतापिनः प्रकर्तव्या
दृष्टिराकुंचिता सदा ध्यानासक्तस्य सतः कार्यावप्रकृताकृतिः मुकुलेव प्रमूढस्य प्रमत्तस्य त
विश्रुता ईशान्त्रके करः कार्यः क्षयरास्या कुलस्य च सप्रहासा च हसतः साम्राचरुदनः सतः
मेव कार्या विपर्यस्तताराजीवितमुज्जतः गर्वितस्य च कर्तव्या दृष्टिः साचीकृता सदा कलुषा
वेदनार्तस्य भेदायात्राहृतौजसः सविस्मया विस्मयिनः प्रसन्नैव प्रसीदतः स्निग्धा सुस्निग्धा

५

भावस्य विष्टुषा संयतात्मनः सोमैव सर्वदेवानां सानुकंपा च प्राप्यते सचीडात्रीदितस्यैव
सोक्तं वा पश्यतः प्रियाम् कार्यायेदृष्टतारादृष्टिश्चामसुखभोजिनः पश्यंतरक्ताकतेय्या
सनिद्रैव च सुफुल्लः सैव्यस्य कान्त राकार्या दीना कार्या स्पृहावतः नुल्लोलस्यो धेगा कार्या
दीना कार्या तथैव च दृष्टिः प्रसुप्ता दृष्टस्य मंडलेति एतासां मध्यात्सोम्यानुकंपा चेति दृष्टि
दयमुक्ता देवता विषये नान्याः कार्याः यदुक्तं तत्रैव अतो ध्यायोगतस्तानदीनपश्यस्तता
रकाः शीघ्रं दृष्टव्यं विष्टु विजिज्ञासु परिप्लुताः मंडादुष्टा प्रभृतयो दृष्टयो या विगर्हिताः
क्षयामयभयो देगदुर्मितापातविभ्रमान् कुर्व्युरेताः कृता मोहा देवतानामशंसयन् तस्मा
देतान कर्त्तव्याः कथं विदयिषीमतेति इत्यप्रासंगिकं दृष्टीनां लक्षणमक्ता प्रकृतमभिधी
यते पुनः किलोक्तिरिति पुरः अथेदं गुल्लोक्तिनां साकार्या यार्थदयप्रदेशेन तु सैव कला
यवाधिका स्वमूलेभ्यः निकटदेशे तारकमानेन न्यूना तयोः समूलप्रांतयोरेतरनुपातक्रमेण
न्यूना नासापुटे तु मूलप्रदेशे ताराप्रमाणके कलात्रिभागसमेता इर्ध्वं च द्वासः पूर्ववदेव क
मतः अयंगमत्तिकर्णमध्यते देवतं रगुलमानेन कर्णौ च शब्दादिगोलकौ चतुरंगुली दे
व्यान् यवाधिकत्वं त्वयंगमानादिशेषः देव्यां दर्थेन विल्लीर्णो अवरोतयोर्वत्री नुन्नतः प
रिवेशो १ गुलचतुर्भागेन शङ्कुली च शब्दात्पादंगुली प्रमाणेन शङ्कुली कर्णभ्यंतरे सुशि
रपरिवेशः खल्वकर्ण सुशिरस्य बहिः परिवेशः अंगुलं चांगुले देवंगुले खल्वमित्यर्थः
खल्वथ नुन्नतप्रदेशः शङ्कुनी शब्देनोच्यते सांगुलार्थेन कार्या खल्वस्यैव निकटेश्च यंगप

भाव०

चू०

१५

र्थते स्वस्वप्रविशन्निवलयते योवयवः सतटकाख्यः तौ प्रत्येकमंगलमंगलं पाशौ यादृक् कौ
तयोः कर्णयोः परिमंडले पाशा वित्युच्यते तौ यथाशोभनौ भवेताम् यथाहं गच्छ भूषणान्
मलं करणेन च व्याघ्रौ कर्णस्य बुधप्रदेशा विबुकाथो यदनंतरं तस्य हं नुरिति व्ययदेशः तावुभौ
षडंगुलौ तयोर्हं न्योरेव संधाने संधिप्रदेशः ससंगुलो भवेत् गंडयोर्धर्मंडलं तत्सार्वगोलकं
द्व्यंगुलमानं तच्चानृतमीषत्रात्युन्नतं नापिन तमत एव सुशोभनं आस्यप्रदेशं चतुरंगुलं त
दष्टांशेनेत्यायाममानस्याष्टांशेन वांगुलेन विल्लतम् अत्रात्रमविकृतं व्यातं तत्र्यंगुलमथरो
बुधोऽष्टांगुलम् अंगुलार्थे नोन्नरोष्टः पादेनास्येत्यस्योन्नरोष्टमानस्य चतुर्भागेन गोजीनासाया
उन्नरोष्टस्य च मध्ये गत्रीकारारदयेति प्रसिद्धा सृक्किरीशब्देनास्यपर्य्यं तावुच्यते तत्रतदेव गोजी
प्रमाणमेव अधोगोजीया उन्नरोष्टस्य मध्ये विबुकाथरयोर्मध्यप्रदेशः सा गोजीप्रमाणतो दिग्
गामुखं सूत्रमाह सृक्किरीशब्देनास्यपर्य्यं ते तथा ज्योतिषी तारापंचाशेन तन्मध्यं कुमारिके
तिययोर्लोके प्रसिद्धिस्ते एते च समे सूत्रादानात् समसूत्रके कार्ये रत्यर्थः कविरावत्सोनी सार्वश
निकटे मयकेतौ सार्धं शर्धयप्रमाणेन तयोस्तयानासापुटयोः समसूत्रम् भूगर्भश्चनासि
का प्रांतश्च विबुकश्चास्याथ अवयवोयः ते त्रयः समसूत्रकाः कार्य्योः कर्णयो रंतरं मध्यशिरो
प्रतिमानदिशाष्टादष्टांगुलम् एतदेव प्रमाणं दिग्गुणं षड्विंशदंगुला विभू मध्यतः अव
दुःकृकाटिकायागते स्तत्यर्थे न याव ग्रीवा विष्कंभमानेनाष्टावंगुला विस्तीर्णानाह आस्यास्ता
लोहिगुणा इति च त्रविंशत्यंगुलानि तथा तदेवाग्रेष्मदीकरिष्यति सर्वत्र त्रिगुणो नाह ।

इत्यादिना संख्यः षडंगुलोद्देशो नस्य संख्यस्य प्राप्ते वेदने दाहः षोडशसंगुलानि बाह्वसु
कलौ षोडशसंगुलोऽपवाहचोककलौ चाष्टदशसंगुलप्रमाणौ संख्यश्चतयोरेव बाह्वसु यवाहोरप्य
तरे प्रको एकप्रदेशः सोपितद्वदिति तावत्प्रमाणं संगुलमेव तत्त्वं हस्तमध्ये तद्देशोत्सर्ग
लंतिर्य्यकचपाश्चेतः पंचांगुलं मध्यान्तद्वदिति मध्यमाया संगुलिः सार्धचंगुलेव तर्जनीना
मिके संगुलसमीपे या संगुलिः सा तर्जनी मध्याकनिष्टकयोर्मध्ये त्वनामिकाभे उभेतर्जनीना
मिके मध्यमायाः प्रमाणतो वांगुले नो ने सार्धचतुरंगुले ताभ्यां प्रमाणतो गुले नो नाकन्यसा
सार्धचंगुलेत्यर्थः तर्जनीमूलस्याधो गुलत्रयेणांगुल उक्तिरिति स्थितकार्यः तर्जनी पर्व
णश्चापादयदस्य शी चतुर्भागस्यानेयः स्पृशति स च पर्वद्वयलदितः पर्वमानान्याह मध्यामा
याः प्रथमं पर्वयवो नाकलायवो नमंगुलद्वयं द्वियवो नासेव कलामध्यमम् अथरेतृतीये तृ
यवाधिकमंगुलमित्यर्थः तर्जनीनामिकांगुलोद्देशोऽप्युक्तः प्रतिपर्वदशमांशं दशमांशं वर्जयि
त्वात्ते च तर्जनीनामिके त्रिपर्वके इति पर्वत्रययुक्ते कनिष्ठायाः पर्वणि त्रीण्येवांगुलसामा
न्यात् तानि चानामा पर्वताननश्चतुर्थांशेति नोनानि प्रातपर्वणा मवस्थांतरगतानायाः
कार्यास्तेनैव क्रमेणांगुलीनां नाहमाह मूले मध्यायानाहः सार्धकलसंगुलः मध्ये च त
स्यास्तावानेव किंत्वेकेन यवे नोनः यवत्रयविवर्जितश्च प्राप्ते पर्य्यते तदन्यासुखाय युक्तः
अथ मर्धः यथा मध्यप्रमाणतो दशमांशे नो नायायति स्तथैव च दशमांशे नो नाहो तर्जनीना
मिकयोः ताभ्यामप्यंगुलो नायथा कन्यासायाः प्रायति स्तथैव नाहो पितृनतन एवांगुलस्य

भाव०

चू०

१६

१६

मूले उत्पत्तिप्रदेशे यदुं गूलो नाहः ततः वृष्टे संधिप्रदेशे बुध पूर्वप्रारंभे पंचांगलमस्यैव यवलोम
थे चतुरंगलः किं चित्कार्योत् यथा कस्य सपर्वदयसंयौ यथा पिकश्चतुरंगलः तदगतो हीन इति
यथा क्रमे हीनः बाहुमूलैस्संयस्य बुधप्रदेशे यवो नास्ति सः कलाः यदुं गुलानि विष्कंभः बाहु
ते उपबाहु समीपे प्रागुक्तो विष्कंभो यवत्रय हीनः पंचांगलः उपबाहु समीपे विष्कंभः चतुरंगलः
मणि वंथप्रदेशे मध्ये क्रमेणानुक्रमः विष्कंभमाना त्रिगुणा चावृत्तिः नाह एव कंठप्रदेशे स्याथः
अतः कलौ द्वादशांगलान्यतिक्रम्य चूचकोस्तनमुखे सतदेतदिति तयोरप्यंतरं वटुकलमेवे
वंतिकोणाकारेण तत्र सूत्रप्रमाणं सिद्धति यत्तौ पार्श्वप्रदेशेषु यदुं गूलौ चूचकयोर्मंडलं बहि
र्दियवम् उभयपार्श्वभ्यां यवचतुष्केन मंडलमध्यं यवप्रमाणकमेवं विष्कंभो यवपंचालको
भवत्येव नादिप्रदेशे विस्तारो विष्कंभ एवाष्टादशांगलानि नाभेरथ एकविंशत्यंगलानि पूजन
नमुपस्थस्य स्त्रांर्यंगलानि तस्य प्रारंभायो वृषणो द्वांगूलौ कार्यौ प्रजननस्य भूलप्रदेशे
द्वांगुला विष्कंभः तस्य पुनरग्रंगुलत्रिभागसहितं मंगुलं सर्वत्र त्रिगुणा इत्यौत्सर्गिको
विधिः कर्णायणादावपि उयसर्गप्राप्तस्य त्रिगुणनाहस्यापवादः कर्णायणादिकं विनेति
अथ रनामानावा विवक्षिताः कर्णादीनां नाहमानेनोपपद्यते इति रूपागितिः प्रारंभस्य निहा
दशांगुल विष्कंभो यलक्षितौ तनोन्यचानुपाततौः नुक्रमेण यावद्वर्तते जानुमूलं तत्र विस्तारः
यदुं गूलः जंघामूलं चलशब्दात् जंघाष्टप्रदेशे तालार्थे नैव विस्तृतिः जानुग्रथिप्रदेशे
एतदेव प्रमाणं किंतुकलयाग्राधिकं अस्मै तालार्थस्य तथांगुलयादेन यवदयात्मकेन च

शिव

१६

धिकं कार्यमेव तत्रांगलान्यष्टौयवद्वयंच विस्तृतेः प्रमाणं विगुणा प्रावृत्तिरिति पूर्वोक्तावु-
वाहः मध्येनं वायालवाकृ कयाव्ययायस्य हलोकप्रसिद्धिः तत्र त्रयोदशकलाषड्विंशतिरे-
गुलाप्रावृत्तिस्त्रिगुणा समंतपरिपरिणालैर्हि हेनहितापुरंजं यायाएव गुफ्रप्रदेशे तद्येनेति
त्रयोदशभिरेगुलेस्तत्रिभागइति नाहविभागेन विस्तृतिरिति स्थितमेव चतुर्देशांगुलाया
मौपादौपाक्षीखुरिकइति ययोर्लोकः तेचतुरंगुले विस्तारतः पादौमूलप्रदेशे गुल्पास्याध-
पंचांगुलविस्तृतौ पुरः अंगुलीनामुत्पत्तिस्थानसमीपम् षडंगुलोहितो ततः ततः सपाद
अंगुलः अंगुलः कार्यः तत्रिकटे अंगुलिः साप्रदेशिनीति प्रसिद्धा साचार्यांगुलमाना अंगु-
लमानाद्यवाधिकाकाप्यो तस्याः सकाशात्पादौकिताश्चतुर्भागेन चतुर्भागेन उज्जिताः शेषा
इति व्याचष्टे तस्यैव चतुर्भागेन उज्जिताः सप्तयवप्रमाणाः कन्यसा भवेति तदास्मात्ताव-
न्महापुरुषप्रतिमा अस्मदादिचरणेष्वेवांगुलद्वयेनाधिकेन कन्यसाह प्रयते अतः पूर्वव्या-
ख्यायुक्ता उक्तं च प्रतिष्ठासमुच्चये किंचिदीयां प्रदेशिनीयोडशांशविहीनाः स्युरन्या इति पा-
दंगुलस्यमूलेनाहः पंचांगुलानि मध्येनंगुलेन वर्जितास्तावानेव अप्रेचसार्थानि चत्वार्यं
गुलानि यथायथं प्रोतपर्यंतं यावद्दीनः कमतश्चहीनतरः तर्जन्यानाहोमूले अंगुलः कंठ-
निकटे अंगुलः पुरश्चास्ययवाधिकमंगुलद्वयं अन्यासामष्टयैरिभागं युतिः कार्या सप्तमयः
तर्जनीप्रोक्तनाहमारभ्यान्सोनिस्तरां नाहवसुभागवसुभागपरितयः कार्यः नावामूले
उत्पत्तिस्थाने निश्चानताः प्रास्यंते पुरतश्च किंचिदुन्नतमन्यश्च आनुक्तमंगोपागादियतदपिय

भाव०

च०

२

17

याशोभं कुर्यात् यथोक्तं प्रतिष्ठापारमेष्ठरे रोमाणि दंतिके शाश्वतयादंतसमुन्नतिः संययश्चा
पिपत्राणि यथाशोभानिकारयेदिति मानं विष्कंभलक्षणमुन्मानमूधेतः परिमार्गनाहात्म
कं मतः प्रकृतिः प्रोक्ता न्मानतो हीनमधिकं वान कुर्यात् यतस्तशोभने फलं भवेत् इयन्मानात्म
नावृत्तशरीराणां तथा र्थेन च परिवर्तितशरीराणां क्रियाविधौ काम्य विधाने निविष्टानामुपविष्ट
नां तथार्थोत्पितानां यन्मानं तदनामिकतयेति भोगमोक्षसिद्धिस्तान्त्रिकमतो न तन्मानमिति
यथोक्तं तत्रैव तत्प्रमाणं संपन्नं सर्ववयवसुंदरी प्रशस्ता प्रतिमा ज्ञेया यतो न्यासान्नाशयते रिज्य
र्धगत रिज्याख्यं साचीकृतकमेव च कायागते च सर्वाख्यं भिन्निकं चार्थे भिन्निकं हि प्रकृतं च य
रावृत्तं स्थानकं नवयोदितमिति अथ स्त्री प्रतिमा माह यथाधिकेन्यादि सर्वासां प्रतिमानां परंप्र
तिमां अधिकृत्य च योपचर्यौ कार्यौ यथाधिक इति नासाया उन्नेथाद्यावृत्तं हीनाभवे पुल्यकृते
तदयात् मुखानि स्नानदिशा कला मादायतामेव मुखम्योर्ध्वं आधिक्यार्थं मथेव दद्यात् त्रिभिर्ध
वैस्त्रिभागो नैरिति वस्तुनो यवद्वयेनाधिके देव्या स्त्रोचने तदर्थोधिकं वैपुल्ये च तस्य यवद्वयस्यार्थ
मेकं नयवेनाधिकं वैपुल्यं यथोः संययुग्मं कलया न्यूनं च तुरंगुलं कार्यं मुं प्रतिमायां निगो
लकस्योक्तत्वात् श्रीवाया विष्कंभादंगुलं गृहीत्वा तदेव यथानुवृत्तं पादयोः दृष्टे स्त्रिंश्विहृदे देयं
इत्थं स्त्री प्रतिमायां तन्वंगिताव्यक्रिरपि भवति श्रीमन्त्रदिके स्वरमनेपि स्त्रियः कुर्यात् तन्व
ग्य इति अंगुल्यश्च सर्वाः पुं प्रमाणतो विष्कंभात्तथाप्याया सात्राह तश्च सप्तभागेनो नाः कार्याः
जंवाया मत ऊर्ध्वं राया मत श्रोभयस्मान्कला विवर्जं तथा कटिश्च विगल्लकला तस्याः पार्श्वं म

शिवः

२

अथेति च शब्दादिगतकलंकयो न मुभयं तत्पार्श्वमध्यात्मककार्यं एतेन कलात्रयेण तन्म
नर्हयं वनमिति मां सलं परिवर्तलं कार्यं यदुक्तं तेनैव स्तनोरुजं ज्ञाजचनाधिक इति अथ
स्योवटवृक्षः तत्पत्राकृतिगुह्यम् सर्वशोभावज्ञकतम् सदृष्टदेवभवतीति शेषः अथ वामनाः
दोर्दंतेति दोर्दंजौ वा रूपवाहून्मकोत्ताभ्यां कलात्रयमप्यास्यवक्षः प्रदेशे तेन मानेन वेपुल्यम्
त्याद्यं हस्तपादेभ्यो देव्यादिशाचतुर्यां गृहीत्वा तत्पमारेण नृदिः शिरसि एवेति तथा हि ताः
जंघावोर्देव्याद्यायेते मुखयुग्मे वितस्तिद्वयं च येयाम् उन्मानतो धर्तनाभिस्त्रिजौ च तथा
पार्श्वौ कटिदेशश्च यथानुसारेण येयां वामनवपुषाम् अथ कुजाकृतयः इन्मानो ह्यनेत्यादि ।
हृदयमनाया मात्कलादयमप्यास्यवृक्षावक्षसो देयम् नाभिमुष्टयोर्मध्यात्कला मप्यास्यतेन मा
नेन कृतं पृष्ठप्रदेशे समुद्रमेकज्जालं कनं येया एव कुजा भवेति ये चान्ये इति अन्ये च खंजादयो
हीनाधिकवपुषस्ताज्वलोकतो ज्ञात्वा ऊर्ध्वादिति अथ गुरकाः कलार्थेनेत्यादि कलार्थं मग
लं प्रत्येकस्माद्देर्गृहीत्वा तेन विवर्धितः पार्श्वद्वयविक्रंभस्तथोरसिनाभौ च मनुदितयेनाथ
विंशत्या विक्रंभो जठरे येया मनुप्रावृक्ष्य चतुर्दश संज्ञावाचकत्वात् एकविंशत्यंगुलविक्रंभज
ठरं रुद्रप्रतिमाया उक्तः एतेषां तु अष्टाविंशत्यंगुलः गृहीत्यादि वैश्रवणो नृयानो नरवाहन इ
त्यर्थः अथ वेतालः जंघाविति जंघयो ऊर्ध्वयोश्च तथा मजयो विक्रंभमाना त्वद्गंगे गृहीत्वा तस्मि
स्तत्प्रदेशे यवना वत्य रिमाण भवेदेव्यादेयम् विकृतं चास्य व्यानं तेया कर्तव्यम् अनुवर्तका इत्यनु

चराः प्रथमे रवप्रतिमालक्षणम् वक्रमित्यादि सुखमष्टकलंघोऽङ्गुलानि मुखं समं ततश्चा
 रनयने च सज्जोयतया यदुक्ते चित्रसूत्रे कुड्मस्य वेदनां तस्य शाराकारं तु लोचनमिति शारेक्षणं चोक्तमे
 व अन्यत्र प्रसूतास्य कम् व्यान्नास्यम् व्यान्तं चोङ्गुलैस्त्रिभिः ऊर्यान् यदुक्ते अङ्गुलं व्यान्नमिति मुँडैर्न
 रशिरोभिरहिष्णोना सूर्येण च देवा चाले कृतमस्तकम् भैरवनाथस्येति प्रकृतम् वक्ष्याम्यप्रकृ
 तात्मानात्सङ्गुलाधिकम् कटिरपि दशाभिरङ्गुलैरधिका ऊर्वोर्वे पुल्यचतुरङ्गुलाधिकम् जानुपादौ
 यो कुड्मका विहप्रसिद्धिः ते ह्यङ्गुलाधिके कार्ये इति योग्यम् जंघामध्यप्रदेशे ते ह्यर्धकलाष्टवृद्धे इ
 ति अङ्गुलविवर्धिते जंघात्रे गुल्फनिकटे वृद्धिस्तत्रिभागत इत्यङ्गुलेनेत्यर्थः पादौ किंचिदुच्चोक्तौ
 मुहुतो बाहू भूले संयुक्ते कलाधिका वङ्गुलद्वयाधिका वुषबाहू च शब्दतस्तावकावेव पर्यन्ते मणि
 बंधप्रदेशे अनुपाततोऽनुक्रमेण संसिद्धौ प्रसिद्धौ अङ्गुलमानेन दंष्ट्रे निर्याते चिते च तीक्ष्णो रस्य
 तद्वपुः ऊर्यान् महताशूलेन च समुत्तिष्ठः महासुरो येन तादृकं स्पष्टमन्यत्र पंचभावेत्यादि ।
 महेशाना विद्येश्वरा हरवदशबाहव इति सदाशिवभट्टवकस्य नोक्ता ये दशबाहवस्तेष्वनेनैव वि
 धायकवाक्येन कार्याः विमान इति गणागणेशः स्कंद इत्यादि शिखीमयूरः वृषो वक्ष्यमाणो वृषभा
 कारस्त्यदौ हि कार्यः भृगीश्वरश्चिप्रायशरीरः सिंहा वृद्धाश्च तागौरी गणेशः गरुडपतिः वामना
 कारेण राजाननश्च स्वदेष्टा धरो हित इत्यभिमतप्रदः अभयकर इति चतुर्थो हस्तो स्यात्तथाभिनयेन
 अक्षविद्यादिस्पृष्टम् अङ्गुलमात्रप्रमुखा विद्येश्वरास्तथा शानभवास्ते सर्वे यवान्ते प्रादीनामष्टानां वि
 द्यामहेश्वरादीनामनुकारेण कार्याः लोकपालगुणाधिका इति तदधिष्ठात्रेण सहस्राक्षेण इंद्रोदे

भाव०

२०

१८

18

शिव

१८

वचनः कार्यः मेघोदारुकस्तदावहः शक्तिहस्तः यमः शारनेत्रोदंडस्तश्चकार्यः महि
षावहः पाशधारीकालस्तद्वदिति शारनेत्रः शक्रोद्यत्वात्तदिग्वासान्नः सपरिकद्वदिति पितृपरि
वृत्तः तेचयितरदार्भविष्टरायवयस्मान्दासीनाः पिंडसहिताः पात्रसहिताश्चकार्याः व्याधयश्च
राजयत्माद्याः कालसदृशावपावकालस्यपरिवारत्वेनक्रियन्ते करालास्यभीषणाउग्रदर्शनश्च
कार्योनिनृतिः पाशधारीवरुणोयादोवृत्तइति कूर्मककयमकरादयोयेज्जलचरास्तेवृत्तः मृगा
सनः कुप्राहस्तश्चसदागतिरिति वायुः ऊटिलभ्रयुगात्माकार्यः रुद्रसत्वेति वैश्रवणाः उक्तच
पुर्गदीवैश्रवणाइत्यादिनायत्तलक्षणाप्रसंगसमयेसचयत्तानुसंगइतियत्तपरिवारः नागोपवी
तेतिभगवान् रुद्रश्चविद्येशोक्तायुधभुजस्तडुक्तायुधेयि नानागणसमावृत्तइति अनेकाकारग
णवृत्तइति तथाहमहाभारतादौभगवान्व्यासुनिः वामनाजटिलामुंडाहस्वग्रीवामहोदराः महो
त्साहामहाकायामहाकर्णस्तथापरे आनिनेर्विकृतेः पादैः पार्थवेशैश्चैकृतेः इष्टशैश्चमहादेवः पू
ज्यमानोगणैः सहेति पद्मासनइतिपद्मासनस्यइतिवैकल्पिकोभेदः कदाचिद्वृषभावहोयवाय
प्तासनस्थितः अर्थचंद्रोत्थेनवामनभेदेनावस्थितः पद्मार्थचंद्रासनलक्षणां श्रीमन्किरणो
क्तं न्यसोर्वास्तथान्योन्यपादमेकतयेतरम् पद्ममेकं समाख्यातमर्थचंद्रमतः परम् तद्वत्पादतलेक
त्वासुतलान्योन्यसंस्थितम् अर्थचंद्रं भवेदेवमिति कूर्चइति अश्नुकुप्रादिभृदित्यादिग्रहणात् य
वित्राससुत्रभृदितिब्रह्माकार्यः श्रीकंठनाथोविद्येशोक्ताकारोवृषभस्थितश्चाथनारीश्वरवर्षुर्वति
विकल्पार्थः अथवादिग्वासाः नमः ऊर्ध्वलिङ्गधारीयोदेवदारुवनेप्रविष्टः कृत्यतइत्याशयः यदिवा

भाव०

च०

१५

१९

नाट्यस्यः क्रियते तदानीं सुरादि सर्ववाद्यप्रतिकरयुक्तम् कार्यः यद्विवाशं करनारायणमूर्ति
त्वेन उच्यते अथेत्यतस्तत्र उक्तं गतो वेति नारायणसमवेतौ सहितावुभौ सर्वकामा
मये पूज्या विन्यर्थः विष्णुश्चात्रैकवक्त्रस्त्विवक्त्रश्चतुर्वक्त्रो वाकार्यः खगेशो गरुडस्तत्र स्थाजलप्रायी
वा क्रियते तदानीं प्रियायुक्तो भोगिनिशेषभहारकेतलभूतपर्यंककृतस्थितिः कार्यः अन्यत्र
नाभित उक्तं यत्तत्रात्र हेनपितामहेन समन्वितः मत्स्य इति कृत्यतः कार्यादेशानुराणपु
रुषो मत्स्यः कूर्मो वा चराहो वा भवति यावत्कल्की वा भवति तत्र च भगवतो लेशान्मदोपततो लक्ष
णां प्राप्तावसरमुच्यते नाम्ना प्राउभौ वदशकगतेनयः सूचितमहामद इत्यर्थः अथ मत्स्य इति लक्ष
णाम् वेदाश्रीकृतेत्यादि चतुरश्रकृतेन स्वशे समेतान् कृतप्राशे सति मत्स्यवर्त्तना कार्या पृथुत्वे श
परित्यवादिशत्र पृथुत्वविषये कं प्रां लोपयेदित्यर्थः अनंतरं स्वां यामे रां देर्छां तत्त्वम्
समं यत्सूत्रं समाया मः तस्यां यस्यां दिशि भागपरिहारेण कृतः तन्मानतुल्यनसूत्रेणाद्वितीया
न्यरिवर्त्तयेत् भागद्वितया दवधेस्तदायामसूत्रमथोयावत्परापतति तत्राथोयस्याथार्थं चंद्रक्रमे
णापरिभ्रामयेन्मन्मत्स्याकारान्यथानुपत्यायवपर्याप्तान् परिवर्त्तयेत् इत्यमुभयतो भागचतुष्ट
यवर्त्तनाद्भागत्रयस्य उमादितियावत् सप्तकसंबन्धिनः शिष्टभागान् भ्रमाद्भागत्रयस्येति त
दनु प्रतिपार्श्वयो भागावुभौ सैव कलेति तत्पार्श्वकला तन्मानान्नत्यरिमाणकौतन् जावुयकल्य
येत इति तन्नुजशब्दनुपलक्षणं अन्यदपि प्रसिद्धमन्यान् कारियतदपि मुखपुकादिकमनुक
र्यादित्यर्थः यथोक्तं तत्रैव कं रात्रिचद्विंशतः संख्यावितितदनुचपरिवर्त्तनरेखादयसंगमो

शिव

१५

स्य प्रदेशद्वये मुखे पुंके च कुर्यात् अनेतरं मध्यसूत्रया मध्यसूत्रद्वयवर्जं शिरोविभागदर्शनसू
त्रचर्जं शेषरेखालोचनात्मस्य व्यक्तिः यच्चैतद्भगवतो विसोर्मस्य सूत्रयमुयास्ते स सर्वभूतानाम
पिसंज्ञयसमये असंहाय्यम् अज्ञयतामुपभुक्ते एतद्व्यकारश्च समाप्तिपत्रादवसेयः अथ र्ज
वर्तना व्यासार्थेति व्यासस्य क्षेत्रविस्तारस्य यत्कर्णकोणात्कोणासूत्रेन योयदर्थं विशेषः क्षेत्रा
द्वायेन यते तस्य वाशनी तस्य क्षेत्राकल्पनया भागे कत्या गात्सर्मततो भ्रमात्रयायाश्चिद्वयवि
षये गोलकत्यागादिति परिशिष्टभागादयप्रमाणेन तस्य वर्तलतात्यागात्प्रवेशाद्व्यकार
र्जो भवतीति शेषः कीदृगं सौम्यतश्चाह सांघ्रिचतुष्टयइति चतुरस्रस्य क्षेत्रस्य यत्कोणाचतु
ष्टयं तत्प्रदेशे भ्रमरेखावायेपादचतुष्टयेन संयुक्तः तेन च प्राकृप्तिहेन भागे नदिगुणाया
यामोयस्याः कंधराया ग्रीवायास्तदिति तत्तत्प्रमाणमेवास्या शिरोहितं अतिलोचनेति
कर्णानेवादि सर्वमस्य यथोचितप्राप्तिविशेषात्मके कर्मस्यानुकुर्यादित्यर्थः एष च स्वप्राप्ति
स्थाना रायरासाभ्यर्थ्य स्थितो धराया भ्रमावाधारो वोढा मंत्रैश्चार्चितः सान्निध्यभागतोऽभिप्रेता
दैव्यर्थादविप्रयावमपिन स्मरतां विदधान्ये च एतदाकारः समाप्तिपत्रादवसेयः अथ वराह
वर्तना मुखमिति देव्यं मुखस्य शोडशांगुलानि तदूर्ध्वं हनूदे सप्तसप्तौ गत्यो यतो देहसूचि
ण्यो इत्यत्र वीष्मातर्वहनू सप्तौ गुलाविति प्रतियादितम् प्राग्बदाननमिति पूर्ववदेव मुखे
त्रिभागकल्पनया स्य कर्तव्यं ततो भागमानेन चालाप्रदेशे ललाटप्रतिनिधिं भागाद्वयेन च यो
राष्ट्रं कुर्यादित्यर्थः नासापुटस्य यकिं द्रंभं तस्मिन्कालेति देवंगुले परिमाणम् श्रीपिंग

भाव०

चू०

२०

20

लामनेपिद्यंगुलनासिकाकिंमिति संगुलत्रयेणोद्भूते विनियोज्यते दष्टे च कार्ये रुद्रप्रतिमा मोचये
नोनेप्रतिष्ठापितयाप्रारंभस्यानातिविस्तृष्टिलाकारेयदातदाहिते शोभनेभवतः कोर्णोचत्वार्यग
नानिआयामेनोन्नत्यापार्श्वमानांतराश्रवणादर्थान्तमपिमाणाकावेव करोमध्यमर्शुमुलानित
उत्पत्तिरिति कर्णमध्योन्नतिर्याश्रयरेवराहस्ययथेति तदय्यन्यन्मुखावयवकरणोलक्षणोक्तं त
त्प्रकरेणैवाकार्यम् वारिनिधेर्नीडरगोदंष्ट्राग्रगतस्यभूमिर्हिता अथनृसिंहवर्तना ॥ मुख्यमि
ति तथाविपुलंयथावराहमुखस्येत्यामः षोडशांगुलीनीत्यर्थः आयत्तंनयेवतत्परिमाणोनस
मंततः सममिनियावत् क्रमरासिद्धेदेदेमंगुलेप्रमाणयस्यमंगुलपरिमाणोनक्रममित्यर्थः
संधौदादशांगुलोभ्रवौद्याकुंचितेप्रकर्षेणकुटिलंवक्रमित्यास्यव्याघ्रविकसितंभीषणीयजि
ह्वंचसमुद्भूताः नृद्विनाः वृत्तेनलेयस्यतथाभूतः परिवर्तुलः हस्तद्वयुपलक्षणमन्यथा
मपित्रयाणाम् यतश्चाह पारणिचक्रगदाभृतौमहादेववत्स्यन्यौमहाहृतौसहस्रि
वित्यर्थः एवंचत्वारोहस्ताः प्रोक्तद्वयाः अथपरमन्यत्सर्वभैरवोक्तमपिमानमंगप्रत्यंगविष
यं वनमालाप्रत्ययपत्रगुम्फिता स्रजोस्यभगवतेभूषणाचरामइति कुठारः परशुः सपवो
पलक्षकत्वेनप्रथमस्यरामस्य अन्योपीति द्वितीयोजामदर्याकारपवकिंनपरशुनाविका
मपरशुनाविका सपरशुरामः अथेदाशरथिः तृतीयइति विजयदास्ययोपि बुद्धइत्यादि
बुद्धस्यप्रकर्षेणलेबोभ्रतीकोर्णतथाचीवरः परिवारविशेषोयस्यमनथाप्रागुक्तयथाभिधा
ननेवानुकारकचतयापञ्चविहैहस्तपादविषयेयवसमाधिस्यायदाक्रियतेतदामहायो

शिव-

२०

गप्रयकति कल्की इत्यादि स्पष्टं ब्रह्मेशोऽत्यादि तदाधारइति तदुक्तवाहनस्याः वाराहीसू
करमुखी यदुक्तं श्रीपिंगलामते वाराहीसूकराननेति लंबिकालंबोदरी भैरवोभीषणीयम्
कारोयस्याः सातथा चामुंडाचेति प्राच्यामुंडायिभगवती भैरवेनोक्तं इयामैरवाकाराय रि
मारातः इत्यतश्चेति किंचित्सौम्यकोणा रविरित्यादि अनुरुररुणाः सोमइति अर्थचंद्राख्य
आसनविशेषः प्रागुक्तः विलोहितो गारकः आसन्नयौवनकालोद्यालः तत्प्रतिमाकारो बु
धः जीवः वृहस्पतिः उदासीनः सौम्यमूर्तिः भृगुसुतः शुक्रः कान्तइति सुदीप्तः हस्ताहः
कान्तः अक्षराकोणाः इति तदवशिष्टं काराप्रार्थ्यमर्कान्तपय्यायेण प्रसिद्धेः सौरिः
प्रानैश्चरः सदादृग्मि निरीक्षणापरः कुशशरीश्चंद्रं मृदातीति चंद्रमर्दनोराहुः वाहु
ल्यनमर्दनहेतुत्वात् चंद्रमर्दनइत्युक्तः अन्यथा चंद्रसूर्यायोरपि मर्दनतः धूमचिह्नो वि
रिंचजः केतुः सामोर्विति वामे ऊरो स्थितं वामागमुपवाह्यात्मकं येन तथादक्षिणहस्तो
यतः प्रदर्शितो भयोयेनै तथा मालेत्यादि स्पष्टं विशिन्नाप्रानां राक्षसाः उर्म्यादि स्पष्टं गोरी
इति कुमारिका इत्येतिकन्यकाकाराय च वर्षपरिग्रहा इति तपस्यती वारीशी इत्यादि स्पष्टं
निष्कंपदृष्टि रंचलदृष्टिः ब्रह्मणि संस्थितः शांतद्वयः उदासीना अनाकुलाः तेषु मध्या
ह्नसिष्टः सभाय्या भवति नारदइति यो भी तथा विद्याललितो चाचं कामयते ब्रह्मज्ञानं स्थि
रसनारदप्रतिष्ठं ऊर्ध्वादित्याशयः एवमप्रवय इत्यादि स्पष्टं रेवदे इति अथ रेवर्धो भगवान्
अथो बुधे तु नाप्रतीक्षारेण संयुतः कार्यः धान्वन्त रिदेव भिषक् भेषजमोषधं मू तथा पिमो

भाव०

चू०

११

21

धान्वनरिः येणेव स्ववन्त्यइति चकारः समुच्चयार्थः स्ववन्त्योनद्याश्चकार्याः किंभूतांशेव
जवन्त्यः अतश्चाह जलमध्ये जलजानां यथास्ववाहना न च तथा जलजशब्दसामान्यायमा
पिवाहनमुद्येयविश्याधारत्वेन कृतानां स्थिताः गंगेत्यादिसृष्टे नानाकारागणाह संतो नृत्यन्त
श्च अन्याश्चालोकाप्रकारालीलाः कुर्वन्तः सुराणोतिहासादिगीतं नृपमेतेषां बर्बराणां
कुंचितमूर्धजावामनानुकाराः किंकराः स्त्रियोत्तरदृष्टाः परिवारार्थगणविशेषास्तैव वि
स्तीर्णजठरमंडलाः चशब्दत्वेन त्रपालाश्रयेव विधाः कृताः संतस्तुमुक्तफलसाधकाभ
वेति उभयत्रापियोज्यं तदुक्तफलसाधकत्वं चेतेषां यथाहिकिकराणां यथा भिमतसिद्धिं
पादकत्वं त्रपालान्वमित्यर्थः येषामेव देवतासमूहानामनुक्रानामध्यायः कर्तुमभिप्रेतस्त
स्य स्वकल्पसिद्धरूपमाराध्यफलप्राप्तयेव पुरित्यादिसृष्टे ॥ भावचूडामणोप्रतिमालक्षणा
प्रकरणं द्वितीयं ॥ अथ नापीठलक्षणां ॥ अथेति ॥ बोधशक्त्यात्मनः प्रभो भगवतः परि
ग्रहवर्तिनी क्रियाशक्तिस्तदात्मकं पीठं चाधिष्ठेयं यतो लिंगाकारभगवतोऽधिष्ठानुरधिष्ठेयं क्रि
यात्मकमेव पीठम् अतएव समस्तार्थव्यापकत्वेन पीठं पूर्वध्यानादौ चित्तम् यथोक्तं श्रीम
क्तिरणी ॥ कल्पनीयं ततः पीठमशेषाध्वविनिर्मितमिति तयोर्योगइति तयोर्ज्ञानक्रियाश
क्त्योर्योगस्तादात्मलक्षणाः संबंधस्तद्विक्रियात्मकं तत्त्वं नृसिंहवडभयात्मकमप्येकमेवेति
साप्रतिष्ठेति यएवासौ तयोर्योगोऽसावेव प्रतिष्ठेति विशेषसन्निधाने च परमेश्वरवाचकमंत्रस्या
कल्पं लिंगायाधोरेव स्थापनं यतएवं ततः करणात्पीठं ज्ञातव्यं किंच सामान्ये तरेति सामान्यं

शिव

११

भुक्तिमुक्ती तदर्थं यत्क्रियते नाम तौ यद्यमाणाच्चापयोधरापृथ्वीयस्त्रीत्यादिकांतामानतश्चै
वमेव वक्ष्यमाणायुस्तादिनवावधिकान् अर्थतः फलस्तथैव वक्ष्यमाणकादेव प्रासादगर्भेति
यउक्तं प्राक् प्रासादभ्यश्चलिंगानां पीठानांचेति ततः कर्तुमभिप्रेता त्वासादादगर्भमानेन लि
गवर्ज्येष्टादिभेदेन नवप्रकारं यत्पीठं तन्मुख्यतः सिद्धये भोगार्थं प्रोक्तं तदेव चानुषंगततो मोक्षा
र्थो भवंति यत्प्रतिष्ठा कर्तुर्णा भोगावसाने मुक्तिः श्रूयत एवेति तथा चोक्तं रुरुसंहितायां भु
क्ता भोगान् सुचिरममरस्तीनिकायैरुपेताः स स्तोत्रं ठाः शिवपदपरे श्रूय भाजो भवंति इति
हस्तादीति यानि तु हस्ताभ्यर्त्तितलिंगमानेनापीठानि तानि मुक्त्यर्थं अनुषंगेण च भुक्तये
भवन्ति विधियोगतो हेतोर्मुमुक्षुणा भविता दृशाम् पीठानां पीठादिषु श्रेयः प्राप्तिकामेना
पयाचितादि पूर्वयागविधानादेतोरभिलषितमवाप्यते एव व्यक्तेति व्यक्ता स्वर्चा सुदेव्या त्पीठं
स्वायामेन समं तदर्थं न विस्तृतमुक्तिं चैक एवेदार्थोऽप्यपीठायाम उक्तोऽन्यत्र नुबद्धप्रकारः
यउक्तं प्रतिष्ठा समुच्चये भूनासाचिबुकस्कंधकक्षहृन्नाभिगुह्यतः जान्येताश्च दशायासाः पीठ
स्थोक्ताः स्वमान इति किं विधंचतत्कार्यं अतश्चाह वेदाश्रमिति समप्रप्रासादानां तथा लिंगा
नां तउभयत्र यमपि विल्लतः कुर्यादित्युपसर्गवचनं यस्तु सर्वप्रासादलिंगवदिति पाठभेदे क
ल्पयित्वा प्रासादमाना लिंगमाना ह्यपीठं कुर्यादिति व्याचष्टे तस्य प्रागुक्तेन प्रासादेभ्यश्चलिंगा
नां पीठानां च परस्परं इत्यनेनैव गतार्थत्वात् पुनरुक्तदोषः अस्यापि भेदप्रदर्शनम् अज्ञान
तादोषश्च तथा चोमस्मद्गुरुभिः पाठभेदोऽत्र साधुर्वीतदन्योवान्मूलतः किं तथैव भ्रमानेन तत्र

भाव०

चू०

२२

शनमज्ञता अधिकः पुस्तकेभ्यो सौत्राश्रयः पाठो विचार्य चेत् साधुरेव तस्य साश्रयः साधूनामविगा
नत इति सर्वलिंगगमित्युपसंगतो लिंगसामान्यात्म्यतिमास्यविवर्तुलपीठप्रसौप्त्यामपका
वः हितमिति विनाशादिविधिर्वर्तयित्वा प्रतिमासुवर्तुलपीठं न ऊर्ध्वान्न दृष्टीति दृष्ट्या
द्यानेवेतापीठकाभूतये सिद्धार्थम् ताश्च सिद्धयः प्रत्येकं पीठकानामतो लक्षणातोऽलक्ष
णाश्चोक्ताप्रोच्यते यद्वद्व्यति चतुरश्रसमाष्टयस्ति भादा विन्यादि अतो न्यायाः यद्याद्याश्च
ह्योताः सामान्यं यत्फलभागमोक्षाख्य विशेषफलं च स्तभतायादिनदर्थं भवति दृष्ट्याद्यास्तु
सिद्धार्थमेव पक्षे न्यादि यत्सी पूर्णा रौद्राभिधानानां तिसृणां वर्तुलत्वे सामान्यं पूर्णयाः ये
च मेखलाकृतो विशेषः रौद्रीति रौद्रास्तु शूलविह्वलकृतो विशेष इति तेयं कलिस्थकोणान्न
कोणसूत्रस्य यदर्थं ततोऽंशविच्युते हेतोः क्रमाच्च वर्तुलत्वं भवति षड्भागेति देवस्य यद्व
त्संज्ञं तत्पञ्चागपरिमाणेन बहिः पुरस्तात्पृष्ठतश्च नीत्वा ततो वधितभागतोऽवस्थाप्य
सूत्रं च तत्सु विदित्तमस्य चतुष्टये न सूत्रषट्कं दत्त्वा रौद्रं नाभस्वती समासमभुजाषट्श्राव
षट्कोणान्तेन वज्राचवष्टे मित्वेनापरः प्रकारोऽयं वज्रायाः पुरतो न्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् आ
श्रेय्युच्यते वेदाश्रेति चतुरश्रे सति तस्य यत्र समर्थं तस्यापियत्कार्यं तस्यां श्रावपरित्यागा
उभयकोणगतक्रमान्तास्वक्षेत्रादिति समस्तक्षेत्रादित्याशयस्तस्मात् अष्टभागमाने पुरतो
ब्रह्मसूत्रं नित्वा तत्रोभयभ्रमयर्थं तद्वयेव धितं सूत्रस्यानात्संगमं कुर्यात् कार्ष्णीयावीत्या
श्रेयी याम्यामाह अर्धादित्यादि चतुर्विंशति संख्येन भोगेनोभयतः क्रान्ता क्षेत्रादवधे रथपरि

शिव

२२

क्रमादेतोरसकलक्रमादित्युक्तं भवति अतएवार्थचंद्रप्रख्याया म्यादक्षिरास्यादिशिनगरात्
स्थितादर्थितशत्रुपरिग्रहार्थकार्याप्रमशानेवास्थिता तन्नाशविधनएव राक्षस्युच्यते विभागे
न्यदि चतुरश्रदेव विभागब्रह्मसूत्रमभयोः पार्श्वयोर्वधयित्वा विदिम्यसमीये मत्स्यदयंत
थेकपार्श्ववर्धितभागातेतृतीये मत्स्यमुत्पाद्यीत्यत्रैषा इत्थी इत्थं पृथ्वाद्यानवप्रागुक्ताः
मानाभिधानफलेष्वापद्याद्यानां तथैव तत्सर्वमात्र देहेपदेत्यादि देहपीठकाक्षेत्रेयंचदशधा
विभक्तैस्मितिइतिशेषः अत्रचअंशः एतौ भवतीत्यासीवोडशांशश्चैवलेति वक्ष्यमाणानु
त्सर्गवाक्यात्सर्वस्यपीठकाक्षेत्रस्योपरिष्ठात्तथाडशांशं वर्जयित्वा शिष्टात् क्षेत्रार्धदिशातिर्य्य
दिशायस्ययावेतौभागानुद्दिश्यते तावद्भिरैवतौ विहितौ ऊर्ध्वात् श्रीमत्प्रतिष्ठापारमेष्ठरे
पयोधरलक्षणासमयएवलक्षणाष्टकसंयुक्तौ वर्तयित्वा तु पिंडिका वर्तयेतोयपदं तु विल्ला
देतोऽष्टयेराच सप्तादंशं तु तं भागं पिंडिकेर्धे तु कल्पयेत् तेन ततोयपदं तु कारयेदित्येक
यादिति इत्थं पद्यायादेहे उक्तायां च दशभागविहिते पार्श्वदिशा च वक्ष्यमाणवचनतौ मध्ये
लिंगाश्रये विभागवर्जं पार्श्वद्वयविषये पंचदशभिरेव विहिते यदुक्तं तत्रैव तिर्य्यक्षोनुग
तिर्भक्तावस्यपीठं तु पिंडिका तयोस्तु पार्श्वयोर्भागा इर्ध्वोडशाभिर्भजेत् ब्रह्मभागस्य पा
श्रीभ्यां लिंगभागस्य पार्श्वतः भागो द्वौ द्वौ स्थितौ तत्र पार्श्वयोर्भयोरपि एवं वोडशाभिर्भागे
भंक्तोर्ध्वतिर्य्यगेव चेति इहापीदमये स्फुटिव्यति मध्ये लिंगाश्रयेत्यक्ताहपामेव सुभाजित
तइत्यनेन चंद्रकलालक्षणासमयेतैततः पदादीन्मेखलाविशेषान्यथासंख्येन इंद्रसंख्या

भाव०

५०

२३

23

नत्रेडरेकोभवति एवमादयश्च संज्ञाशब्दाः सुप्रसिद्धा एवानुसूयोक्त संख्याः स्तोत्रानुसूमा
इत्येयममादेतो रंशप्रवेशाच्च कुर्यात् कठोपरिचभागेकर्णिकाभिधाने निर्गमनदिशाद्य
भ्यावाद्याख्याभागेनचनलाधाराः प्राग्वद्वज्रलनिर्गमभागस्याधःकार्यः पादाभिधान
मेखलायाउपरिमेखलाद्वयंबुजाख्येतयास्परकर्णिकोपरिअत्राभिधानायामेवमेखला
याएवापरमुखा निष्पुभानिपद्यानिकार्याणि यथायाः इदानीं सकृद्वज्रलगाभिधानापयो
धरावाय्याख्यपीठिकादयमाह योऽंशोऽंशोऽन्यादि अत्राविदेह इति योज्यं प्राकृत्यादि
तोयपत्याभाज्यत्वेवोऽंशभिर्भागे स्तयेवोऽंशमाङ्गभागप्रवेशात्तश्च द्वादशभिर्भागेः पदा
दीनकंठातान्नयकावयवविशेषाच्च कुर्यात् चतुर्भिर्निर्गमोवाय्या इति कंठाद्वयं निर्गमा
श्चतस्रश्च पट्टिकाः कार्याः श्रीमत्किरणादौ तिस्र इति भेदः यथेवयोवाय्यास्तथेवपयो
आश्चशब्दतः समभुजेति चतुरश्चावापी व्यक्तलक्षणोति व्यक्तप्रतिमास्वेववापीत्यर्थः
अथवज्ञापीठोन्मान इत्यादि उन्मान इत्यर्थं मानेतावत्क्रमव्यवस्थेयैवद्वादशभाजितेतयापा
श्चमानेतयेवोपयस्यायोदायोदाकृतैस्ति इत्येकेनपदाभिधानामेखला लोचनसंज्ञयाद
यंतेन श्रीवेतिकंठः भागेनचोत्तरेवेदिः कठोपरिषड्वाचेयंकार्या साम्राज्यकार्मेन अथचंद्र
कलाग मध्यइत्यादि लिङ्गरभ्यंमध्यत्यक्तापरिषिष्टद्वेवभागेदिग्द्वयेनाष्टाभिर्भाजितैस्ति
यमसंज्ञयादयमेवतेनगलइतिकंठः उद्गमादिन्युर्ध्वगमात्तदाभ्याभागाभ्याविनिर्गमइति
कठोपरिभागद्वयेन द्वे एवपट्टिकेवारिनिर्गमात् समवस्थापितयोऽंशोऽंशान्तिकात्तृती

शिव

२३

यास्याः पट्टिका भवत्येव इयं च सा श्रित्ती लामे खला चतुरश्रा च यदि भवति तदा चंदक
लाग्रमृता पुनर्वर्तु लामे खला पुष्टिकामानाम् अथ संवर्तार्थादित्यादि अत्र व मध्ये लिंगा
अयं न्यक्ते निस्थितम् तेनोन्मानादर्थं यामे खलादि विहिते भाग यद्वक दशोन तस्य
स्ये वार्य स्य वरामे खलत्वा न्यथानुयय न्यायाम् यो वष्ट भिरष्ट भिर्भागे स्तिर्य्य कृत्तयात् इ
त्य मध कर्ध्व प्रवेशादिशा भाग भागाति क्रमेण वरामे खलत्वा दयेत् कंठोऽंश इति तद्
र्ध्व द्वितीय मर्धं याश्च योश्च तु भिस्तयोन्मानाश्च तु भिर्भागे भिन्ना एक भागो यः समस्त
दोत्रादंशं शस्तनमानेनास्याः कंठः कार्यः शिष्ट भागत्रयात् स्तिर्य्य कृत्तयाद्वाग भागाति
क्रमेण निर्गमनस्तिस्त्रोमे खलाः परा इत्यन्याः कंठोपरि जल निर्गमनार्थं दत्तयोऽंशोऽंशे
नचतुर्थी क्रियते एव नंदिकावर्तार्थां गलामता देवाभ्यूहा यत्तस्तस्त्रदां गं ववाहनुदिते
तच्च कासु चित्त्य स्तिका सुदृश्यते न सर्वा सुदृश्यतो न विवृतम् तथा चेहमूल ग्रंथ मध्यया
तत्वास्त्रे खकेन तन्मूलं लिख्यते ऊर्ध्वरमेत्यादि इयदंतं ग्रंथ भंग भयादन्योन्येत्यादि परस्पर
रभेद विमिश्रितायाः पीठिका स्त्रावहो वक्तव्याश्च ननामतो निरुच्यते कुर्य्यते आदिभेदे
नात्र म मध्यम कल्पसादि संज्ञकेन प्रसिद्धाः भिन्न यत्नात्तयेत्तद् सिद्धार्थे चेति अंश इत्यादि
आसां सर्वा सामेव ग्रंथो न परीमाणदिशा विभागेनायातो यश्चंद्रकला लक्षण प्रतियादनस
मये सूचितो मध्य लिंगा अयं न्यक्ते न्यनेतयः षडंगः पुनर्मे खला जलाधारिका श्रीमत्तिग
लामतेपि ॥ एकैकस्याः सखलक्षण समय एव जलाधारार्थं योऽंशोऽंश विधानाय यदभिहि

तेनदिसि सत्तादिह न प्रद शित मतस्तत एवावधार्य मूला तस्य लिंगाश्रयाख्यः प्रभो मोक्ष
 क्षशिलाप्रोदेशावडौयः प्रणालो जल निर्यासप्रदेशो नाटकाख्यया यस्य प्रसिद्धिः स
 चार्चावदित्यर्चासमौ देहो रायार्चमानस्य वक्ष्यमाणत्वात् उत्तर इत्युत्तर दिग्भागे पूर्वामुख
 पश्चिमा मुखलिंगप्रासादयोः उक्तं च प्रतिष्ठापारमेश्वरे पूर्वामुखे तु प्रासादेऽथवा पश्चिमा
 मुखे प्रणालमुत्तरे कार्यं विधिरेव सो देव हि अन्यच्च तथा तु लिंगं संस्थाप्य तथा स्थाप्या च
 पिंडिका यथा भवेत् पिंडिकाया उत्तरे तु प्रणालकमिति अथैव स्तंभरां स्थाप्य हीन इत्यादि न
 प्रारंभस्यानादेव नाये प्राप्ते हीनस्तदर्थं परिमारोनेत्यर्थः एतदन्यत्रावपातत इति हास
 सूत्रक्रमेण कार्यः एतस्यैव त्वात्प्रमाणमाह पंचाशेत्यादि मूलप्रेषात् च भागद्वयमध्या
 त्सप्तभागद्वयं प्रांताश्च दशभागद्वयं प्रमारो न यथा भवतीत्यर्थः तस्य प्रणालस्य खातो ज
 ल निर्यासमार्गो यः समूला न्मूलप्रदेशादप्रेगां भीर्ये रादिगुणः कार्यः येन त्वरितत
 रंजलं सार्धं शङ्खादि स्थानत्रये पि सार्धं प्रो न मेखला तस्य पीठमित्यादि तस्य सर्वस्य च
 देवताकारस्य पीठमधिकरणं साफल्यं तितं यस्य यावत्ते वाध निव्याप्ति स्तावेते वाधनाल
 तितं चिकित्ते यथा भगवतः परमशिवस्य षट् त्रिंशत्तत्रो यल तितं श्रीकिंठदेवस्य गुण
 प्रस्तकावधिं ब्रह्मादीनां सुराणां ब्रह्मांडावधिं चैवं विधाचार्येण व्याप्तिर्भावेति पीठ
 स्यापि गुणा गुणा इत्यादि गुणा दोषा लिंगवडयलक्षणीयाः प्रोक्तेन न्यायेन प्राप्तिोक्ते
 नलेपदानादिनेत्यर्थः ॥ इति भावचूडा मरोगो पीठिकाप्रकरणं समाप्तम् शुभं

भाव०

च०

२४

२५

शिव-

२४

अथेत्यादि यत्नेत्ययत्नमाश्रयेत् सा सर्व इत्यादि असृष्टकृतद्वर्गास्वाङ्गशब्देन भयं भयाने
कषायैर्दूरीतकषादि क्षतजं शोणितं तज्जैर्धेत्यर्थः बाणः शराः अमृता गृहीची काषादभं विशो
यास्तन्निवयेन व्याप्तया सुधुं लियो सां भूमीनां उगदादिलव इत्यादि ग्रहणात्पावी गृह्यते त
थाच किरणादो प्रागुदक सवति तेन पूर्वोत्तर निम्नाया सिद्धास्ताः श्रेष्ठाः सैकीर्णाः कलि
कदंभ विष्टान्वितायास्तस्तथा फला इति सैकीर्ण फलायव व्याल विलानि सयं विवराणि वल्ली
काः प्रागुक्ताः ऊवराः सिकता कलिलं मज्जा प्रति प्रधानं कदंभं स्वातवा रिदीप गुणा अभू
मयो यास्ताः शस्यते तत्र स्वातपरीक्षा यथा स्वातस्य मृत्पूरणाद्यस्या मृदुधिका भवति सो तमा
समायस्यां सामध्यमा रुना तयस्यां साधुमा यडक्तं किरणं हस्तमात्रे पुरा खंड पुरणा दधि
काष्ठभा समाया मध्यमाज्ञेया कन्य सायान्मरयेदिति वारिजले यस्यां प्राग्ग्रे शंभया निसात्रा
शोभना विरेण यस्यां साश्रेष्टेति वारियरीक्षा दीपपरीक्षा यथा अपक्व वटोपरि घृतपूर्णं तथा
विधयव शरावके पूर्वादि दिक्क्रमेण वक्रं मंत्रिताः श्वेता दिवर्ती अतत्रः प्रज्वाल्य यस्यां ताश्र
तस्त्रोपि चिरं ज्वलं त्यस्तिष्ठंति सा शोभना श्रीमत्पिंगला मने व्यय मेवायं उदितः तडक्तं त
त्र ग्रामर्कभोपरि द्यादित्यादि यदि देवर्वावर्जया सां प्रशमस्तदा सापिश्रेष्टेव अन्यथा त्वश्र
भा इत्येव प्रकारेण आसामित्यादि आसां मध्यात्सर्व गुणा संभवेया ये वा ल्यदो वाऽधिक गु
णा च भूमिः सामूल्यदोष निवृत्त्यर्थं प्राध्या शोध्य क्षेत्र इत्यादि शोभनीये क्षेत्रे मनोव्यापा
रेण वास्तोः शरीरं कल्पयित्वा तदंगं शल्यं जानीयात् निमित्तं तच्चिह्नं तदेवाह पाप ३

त्यादि पापाः प्रागुक्तास्तेषामन्यतमो ग्रहो होरागतः सन् वास्तुशाल्यं निवेदयति कथय
 ति होराशब्देन मेषादिको लभ्यते इहोच्यते यदिकवाचित्वापोलग्रगतो न भवति तत्किं शाल्य
 मस्ति न वेत्याह केंद्रत्रिणा इत्यादि केंद्रशब्देन तत्कालादिना चतुर्थसप्तमदशमस्याना
 नि यउक्तं सत्त्वजानके केंद्रचतुर्थे केंद्रकचत्तमास्तदशचतुर्थानां सत्ता इति तत्र स्यात्वा
 पायग्रहः शाल्यवास्तुगं निवेदयति अथवा त्रिकोणसंस्थः स एवावेदयति त्रिकोणाशब्देन
 नवमपंचमेविवसिते यउक्तं सत्त्वैव ॥ नवपंचमेव त्रिकोणा इति यदिकारी शीश्वरविभूषितो युक्तो
 भवति तदा तन्निवेदयतीति संबन्धः राशीश्वराः प्राक्प्रतिपादिताः इत्यं शाल्या स्थित्वान्ता
 तद्विशेषज्ञापनायाह देकाणा इत्यादि इदं श्लोकद्वयं ग्रंथविस्तारसमये देकाणाः सायुधोय
 घट्टकंति तस्योहस्यविकारैर्लोहं शाल्यं विजानीयात् सुवर्णादयोऽष्टौ लोहशब्देनोच्यंते
 सायुधदेकाणां श्लोकौ ग्रहजानके चराह मिहिरेकदंया सितवसुवेष्टितः कृष्णः शक्र इवाभि
 रक्षितुं रोडः परंभुं समुचर्तयन्ने रक्तविलोचनः पुमानिति सार्गलेच देकाणो सति तदेव शाल्यं
 निगडान्वितं तदेव सायौ च भस्मागारौ वा ज्ञयाशौ च चर्मवन्दात्मकं शाल्यं सपाशो देकाणां सत्त्वो
 क्रोयथा वस्त्रैर्विहीना भरणीश्वरनारी महासमुद्रात्समुपेतिकुलं स्यान्च्युता मर्षनिवेष्टि
 तांगी मनोरमा वृश्चिकराशिपूर्वा इति सदेदेदारुजं शाल्यं विजानीयात् सदेदेदारुजं श
 ल्यं विजानीयात् सदेदेदारुयवनेनोक्रोयथा नीलांबरो नीलवपुः प्रचंडो दंडा युधो नील
 किरीटमाली बलीतरंगेश्वरगवाक्षितांगो भैरवस्तृतीयः कलिकालवत्पुत्र इति रत्नेहेमा

भाव०

चू०

१५

25

शिव

१५

दियुक्तेन त्वत्तेरन्तर्हेमादिभयमेव शाल्यमवगंतव्यं आदिग्रहणान्मणिमुक्ताहारगण-
ने भनयुक्तश्लोकएव पूर्वभूवितोवरुणवह्नुहरत्नइत्यादि क्रव्यादइति क्रव्यमपक्वं मांसेन
दतिभक्षयति यः स तथा तस्मिन् सति शाल्यमस्थि संभवं बोद्धव्यं क्रव्यादोद्देकाराः सिंह
जंबुकादिः सोऽपि दर्शित एवा दो स निषादे वा मारके हिंस्त्रे स च विषादयुक्तो यदि लभेत् प्रय-
ते तथा च यवनः हिंस्त्रो नरः कांचनवर्मधारी विलेनिधानेऽप्यहियोगवाजः रत्नस्वरूपा
र्धं विदेत्यहं समप्यते स्वेर्मुषितः सहायेरिति तथा न्येन प्रकारेण शाल्यपरिज्ञानमाह ॥
आयेरित्यादि ध्वजो धूमस्तथा सिंहः आचूषः खगएव च गजो ध्वजाश्च शास्त्रज्ञे रायाज्ञेयाः
स्थिगश्चरा इति इति रायेर्वा बोद्धव्यं किं भूते रत आह आदित्यगति निश्चिते स्तथा प्रदी-
प्तधूमितादिक्रस्ये रिति आदित्यागतनिश्चयमेतेषां बुद्धे त्वाथवा किं बूद्धं नोक्तेन नायेर्व-
ति श्लोकद्वयस्य सार्थं स्वबाहुल्येन ज्योतिः प्रास्त्रानमित्रत्वात्सत्यमर्थं न विद्यः अमृगा-
दयइत्यादि आदिग्रहणान्मार्जारनकुलमूषकप्रायाः सुप्रप्राणिनो विंशतः तेऽत्रमित्यवगं-
तव्यं पुनरपि शाल्यपरिज्ञानंतरम् तदा श्रोत्यादि आचार्ययज्ञमानशिलिनामन्यतमेतदा
शां संस्थित इति तस्य वास्तुपुरुषस्य आशादिकृदक्षिणा मावा मावा तस्यां स्थिते सति तस्मि-
न् देहे शरीरे यत्र नोः स्वल्पकंडूषणं ते मवाजानीया तदंगं शाल्यं एतदेव स्फुटयितुमाह
मर्धे इति मध्ये वन्यवास्तुपुरुषस्य पुमर्धतः किंचिद्नाडस्तद्वयादय इति वक्ष्यमाणो संबंधः

भाव०

चू०

२६

26

अस्थिचशल्पंभवति काष्ठमित्यादि इदानीमाश्लेषकं इयते सति काष्ठं शल्पं हृदयेन खानितेन
प्रीवेत्यादि शिखलेव शल्पं त्रिभिर्हस्तैः अथवा तत्रैव प्रीवायां मार्जारस्य संबन्धि यं जनकं
कंपुरुषार्थं प्रमाणत्वात् प्रवालेत्यादि अतिहृदये करणयुगले प्रवालकमिति विदुर्मर्काचने
वायस्य जतं शल्पं न रार्थात् खानितान् मोक्तिकमित्यादि अक्षरगोमोक्तिकं न हृदिति न रार्थं प्रमा
णादेव वराहत्यादि पृष्ठभागे कं इयित इति प्रकृतं वराहकूपरमिति सूकरस्य संबन्धि जान्वा
त्यमवयवः शल्पं त्रिहस्तास्त्रिनिवक्ष्यमाणकमुपेत्य चारा इत्यादि चारा इति नासायां गंध
वद्व्यं शल्पं त्रिहस्तादेव भ्रूवोः काचप्रायं त्रिहस्तास्त्रितीहोर्त्त पूर्वोक्तद्वयस्याप्यपेक्षितमित्यु
क्तं दम्बने स्थिति दंत्रविकारे सत्यभक्तं विजानीयात् तथेति त्रिहस्तादेव पुरुषसंबन्धि बाहू
स्थि शल्पं कटिप्रमाणत्वात् क्रोडे वक्षसि याशवमित्यस्थि साराहस्तान्समुद्धरेत् पार्श्व
पार्श्वोऽप्येव शल्पं हस्तद्वयात् उरसि हस्तद्वयदेशसंभवमेवास्थि शल्पं हस्तार्थात् उद्धरेत् ह
स्तादयः पर्यं काकमिति खट्वावयवेषु शल्पकटिप्रदेशे विकारतः स्यावाममिति चे मरुकीर्णं
शकुप्रख्यं शल्पमुद्धरेत् त्रिहस्तान् कृष्णलोहमिति चे मरुमेव शल्पं त्रिहस्तान् लघुयेत्
हस्तप्रमाणत्वात् स्याधस्तात्रिलोहमिति सुवर्णरजतनाम्न मयं शल्पमुद्धरेत् स्थिजीति
कं टपाः पृष्ठभागावयवः स्थिकुशले नोच्यते तस्मिन् कं इयितं पुरुषार्थं प्रमाणत्वात् क
कमिति त्रिपुप्रायं शल्पं कुरुद्वये सारं च तत्काष्ठं हस्तान् सार्थात् जान्वाः स्मृणाया एव स्मृ
णाकाष्ठद्वारादिवेति नापि तभो ईक्षुरं आदिग्रहणाद्वाया रतिं कर्तरीवेति विकल्पतो ह

शिव

२६

स्तस्याधस्तात्समुद्धरेति ति शेषः गत्ये विभागेनो नाहस्तात्तुरंगस्याधेतोरंगः पादस्तमादिशो
जानीयात् पादद्वैरेद्विरदस्याकरिणा इदं द्वैरेदं दंतादि आदिग्रहणाद्वा यागद्वैते एव प्रायेण शल्यं
किंचिद्युक्तादधोलक्षयेत् पादकंडुयिते मतीति युक्तं त्रीं गृह्यति तस्य पादस्यैव प्रकृतत्वात् आ
रकूटमिति रीदिशाल्यं तथेति कंडुयनपरमर्थाय पादोपयोगिवा मैवर्ममोचोदकादिशाल्यमुद्ध
रेत् हस्तेनोनेति स्थितमेव यावन्नापवादः कनिष्ठाया विकृतौ सत्यां चोय मितिकां स्य शल्यं बोद्ध
व्यं मध्यमा विकृता वंगृह्येवदिति यदंगुष्ठशाल्यं आरकूटाच्च कृतं तदेव पादतले यद्येवमंशाल्यं
पादे हि तं यद्यं प्रोक्तानियान्यंगानितेषामूर्ध्वाधोयान्यासन्नानि उपांगानि तेषुकंडुयितेषु सन्सु
तन्मयानिति प्रोक्ता वयवोक्तान् शल्यप्रकारानुद्धरेत् यद्येवं सुवर्णं रजतादीनां कथं शल्यं तन्मुक्तं
पूर्वतज्ज्ञेयं शल्यानामनेनत्वादियन्नापरिके न्नं न शक्यते परमार्थतस्तत्त्रैषु प्रदेशेषु यद्युक्तं
तत्रैव शल्यं इत्यत्रान्यद्विषयमानमपि न दोषवदिति रत्ने हेमादीनामेवायं नियमः तावन्मात्रमित्या
दि ३ कप्रमाणानि स्वातायावत् एव शल्यदर्शने भवति तावन्मात्रे ततो नंतरं महीशोधयेत् यदेति
पक्षान्तराग्रयणं पानीयदर्शनपर्यंतं यावदेति विकल्पनार्थः तामप्रमेत्यादि तां मही करोहस्तः
सूर्यतेयेन सकराष्टरः तैस्तथाप्रमाणे रष्टभिरष्टंगुलामृदं तरोयेषां तैः संसाध्येति सुसमा
तरसंज्ञां निव्याद्य तथेष्टस्रवामिति पूर्वोत्तरस्तेवैव श्रेष्ठस्रवा सर्वसंहितासकचित्तायतः ता
तथाविधां कुर्यात् अनंतरं वक्ष्यमाणं नोपयन्त्यावास्तवंतनाया स्थितान् वक्ष्यमाणान् भिधानान्
सुरान्यजेत् कायेत्यादि गोला मध्यप्रदेशे लांकनविंवादिस्तत्रस्थो यो सो संकुलेन करणभस्तेना

भाव-

च०

२०

नीतं यकाया लक्ष्म हयैर्वा परदिग्भूतं तस्मादिशं तात्वा भववेधेनेति श्लोकस्य तद्वदेव श्लोतिः
शास्त्रसापेक्षत्वादर्थसत्यं न विमः वस्तुस्वतन्त्रं यद्विज्ञानयोच्यते प्रजानामित्यादि चक्षुषोऽपत्य
चाक्षुषो ब्रह्मसुतः तदस्वास्थ्यमिति भूतकृद्भ्युमापतिः जगद्विज्ञो विश्वहितकारी रज्जेत्यादि
रज्ज्वत्कमेव महापाशस्तथा वक्ष्यमाणमिधाने यदंशद्वितयं तेन तेन च वापीडितशरीरं कृत्यासु
एव शं करो नंतरं तच्च तस्मै कृतवान् अत्र वक्ष्यमाणमिधानां नृत्तयडप्राष्टाद्यादीनां प्राप्ता
दानां वास्तुदेवतापदविभागे पूजनादिकथमिति येषोदयेति तेषामनेनेव श्लोकेनोत्तरं यस्य क
स्य चित्त्वासादस्य प्रथममुक्तं वास्तुदेहं संपूज्य न तस्मिन् कीर्तिकीर्त्तनाप्राप्तादसंपादनम् अन्यच्च
चतुरश्रदेवत्वे तत्रात्र तद्वैजांतराणामभिव्यक्तिर्दृष्टा तथा च श्रीमत्किरणो सर्वथा चतुरश्रत्वे
वैज्ञेयं समंतत इति तदपु रित्यादि जागर्मीति इति वास्तोरन्वयेनाप्रतिपादनायाह देवेत्यादि
तदपुषियतो देवा अधिवसंति ततो वस्तुष्यते किंच वसत्यां गृहे नित्यमेव सन्निधानतोपि इष्टे
त्यादि मर्माणां रक्षणदभिप्रेतगुणप्रथमार्थमरक्षणाद्देवा ह्यन्यथा भवति तद्देहा इत्यादि
यास्तकरीरेनाड्यो विंशतिः प्राणो वायुस्तद्देवता गृहवास्तोस्तस्यैव वासत्यां सन्निधेरित्यनेन
प्रथममपेक्षितत्वात् ईरित इत्युदीरितः मनोरथेत्यादि ताश्च मनोरथाद्याः शांता तादृशा
प्राच्य इति एवा ननाः सोमभागा उग्रदायादि प्राः अंतर्कान्तमिति दक्षिणां दिशं यावदवस्थि
ताः हिभाया हि रस्यो तादृशा न्नराननाः इत्येवं विंशतिः एताश्च पीडिता नाम सप्तदशार्थं त
यहेतवो भवन्ति रक्षिता गुणकार्यं कुर्वन्ति श्रीयो मेति आसां विंशति साख्या तानां ये सा

ध्या इति मध्ये भवाः षड्भा उच्यः तन्मध्यतः सुषुम्णा पूर्वो म्नाथनाडी दशका च ये नाडि त्रये
यथोत्तरा म्नाया दाद्ये नाडि त्रये मेवं षड्भा नदि भागे दिशः प्रदेशा यव वास्तो रीश म्नाया पव
उक्त इति वक्ष्यमाण वचनतः षड्भाः सौषुम्णाः वा संभागे सप्तैवः दक्षिण भागे सप्तैव
गल्यः अन्यत्राग्रे उगे पुरांदो वास्तु तत्प्रसार समये सुटी करिष्यति एका दश सिराभिने
सौषुम्णाः प्राग्वड्भूताः अष्टौ अष्टौ भवेत्येताः पिंगला म्ना महासिरा इत्यनेन यस्या
सां दशानां नाडीनां मध्यान् षट् सौषुम्णानां चः शिष्टे चतुष्टयमेतं पिंगलं च पुनरप्या
सां दशानां मेवेति व्याचष्टे तेनाध्यात्म सूत्र्या न भिन्नतया एकस्यैव वास्तु देहस्यातः श
सिरदयमिडा पिंगलांतरिते सुषुम्णा द्वये नायेदितं भवति वक्ष्यमाण वचसां चासगता
द्यता प्रदर्शिता अन्यत्र सां दशानां मेवेति प्रतियादकं विशेषण नास्ति केवलं नामना
डी विंशतिकमुक्ता सर्वासां मेवं संग्रहादासां मध्यान् यत्पुक्तं यत्सूत्रकृता तद्देवानां प्रियो
सौख्यरुचिर्न मेवं व्याकरोतु आसामित्यादि असां विंशति संख्याता नापदाति शययोगा इत्यां सो
बहुकारा विकारा वक्ष्यमाणाः संकोच इत्यादि स्वल्पे पि वास्तो यत्पदात्यन्ते सत्यपि आत्मक
त्वमिति सुषुम्णोडा पिंगलात्मकत्वं न निवर्तत इत्यर्थः तिर्यगिति आग्नेयवायुकीरास्थि
तो बुर्जयना मावेशो द्वितीयस्त्रीशान निवृत्तिकोरास्य उधरः ब्रह्मेत्यादि वस्तु कृत्र विदिति
गेहे संभविन्या संदेव गृहे ब्रह्माशिला विन्यस्यादावणा सयं यमात्रेणाप्ये शाना वश्यमेव
परिहरैर्नैव्यं उक्तं च श्री माकिररो एतज्ज्ञात्वा तु संश्लेषं सूत्राणां मर्म तद्भवेत् तैयं मध्यग

भाव०

३०

२८

28

नमर्मतस्माद्यन्नेनवर्जयेत् कुत्वातत्त्वोदशांतुतत्रैकमर्मतत्त्वमः कुत्वायोडशाधाम्योनेवर्ज
येत्तत्त्वदेवतुइति समस्तेत्यादि सर्वनाडीसम्यक्पातेः सन्निवेशविशेषाभवेति तेसंध
यः प्रोच्यते तेववसताविति वेशमनिहताः संतः कर्तृस्यपतिसूरीणां अन्यतमस्याग सं
धीनांसंकोचेनिमित्तं संयच्यते सूरीणामित्याचार्योणां वक्तृत्वादि एतेषु प्रवक्तादेशुकी
लक्यायं विवर्तीते रज्जुचतुष्टयमवबोधकं रुदाद्येषु सङ्गावाद्यं वक्ष्यते चतुष्टयं पराइति
प्रथमं याः प्रोक्तास्ताः स्थिपदाः पञ्चात्योक्ताः षट्पदाइति स्थितमेव रज्जित्यादि संपात
इति संयदुः अष्टांगपंकजमित्याद्यवयवोपलक्षितपञ्चलक्षणानानुमेयपञ्च उपलक्षित
इति पीडिते त्रिभुलमित्यादिकोप्रदेशेषु वंशानादिद्वयेन चार्थादेवार्थकावयवोपलक्षितं वि
भुलं तदेवेत्यादि तदेव त्रिभुलमुभयस्थितेर्वज्रं जानीयात् कुड्याद्यैरिति प्रकृतिभिः वं
शान्यादि विंशेन रज्ज्वाचकोणप्रदेशेष्वेव संगतमिति त्रिकोणाकारासंगतियेस्य तदर्थ
त्यादि संपुटार्थेन तुलाकारं मर्मभवेत् पदेत्यादि रज्जुभ्यामेव पदमध्ये चतुष्टयेन तत्त्वस्ति
का मर्मोत्थं मर्मैत्यर्थः रज्जुवंशोक्तमित्यादि तद्वदमेव रज्जुवंशाभ्यामुच्यते महास्वस्तिक
मित्येतावाने विशेषः महाभवेत्यादि अहमिति चतुष्कोणमेव यत्पदमिवासकृद्भवती
तथाहियते स्वप्नानेत्यादि स्वप्नानेनाडीमायः संपातनेन त्रिकटानाममर्मभवति यतः
तज्ज्ञात्मकं त्रिभुलाकारादाकाराद्वरेण प्रसूतेरिति प्रज्ञायाः पंचात्मकमित्यादि तदेवे
ति त्रिकटयेव पंचात्मकं पंचावयवं मणिर्वेधनात्वं कोशप्रसूदेन गंज उच्यते एतानीत्यादि

शिव

२८

एतानीति महामर्मसंधिमर्मपंकजविश्रुलवज्रसंपातहलस्यस्तिकमहास्वस्तिकमुदपदवि
कवमालिवंधनाख्यानि दादशममीत्यानि यदिकर्तव्येयेन्नकारकसहितोयथाभिलषित
माप्नोति तस्येत्यादि तस्यवस्तुदेहस्यप्राग्भावेदाक्षिणं श्रयिमिति पश्चिममुदवस्तुत्रंविष्टभ्ये
त्यधियायप्राच्यामित्यादि एकांशायदिश्रपिवंशरज्जुभिः पदमधीकृतं तथापितत्सकलत्वमे
वांशत्वेनैकस्यदेवगृहस्यदेवगृहवास्ताः देवानांकेवांचिदर्थपदानामर्थोशान्विनवक्ष्यमाणान्या
तु वक्ष्यामध्यइति पर्यंतकोष्टकाहृत्यामीशाद्यादिनिपर्यंतदेवाः दात्रिंशत् मध्येतु ब्रह्माम
रीचिरित्यादि अस्मादिति ब्रह्मणएवपूर्वस्यादिशिमरीचिः षट्पदइति वक्ष्यमाणेनसंबंधः
मृत्युर्जीदक्षिणाशा आयवत्सइत्यादि नाभस्यत्यांराक्षयत्मेत्यत्रयाठकज्ञानपेक्षमायः क्रमो
नुद्वेयः तेनेंद्रप्रथमंनेनृतकोरोविन्यस्यानंतरंवायुकोरोराजयत्मावित्यास्यइति तद्वदे
वेतियथापवत्सादयोदियदास्तथेवायायाश्चतुस्तोदेवताः जयश्रुलिनाविति इंद्रजयरुद्रदा
सौतेभ्योनेतराइत्यापवत्सादेवचतुष्कविन्यासादनंदरंशंकरादिष्वेवावशिष्टेषुपदेष्वेतान्य
स्याइत्यर्थः चतस्रइत्यादि बहिर्वास्तोरीशादिकोणेषुचतस्रोराक्षसः महानमिति वृद्धश्च सर्व
कमितिबालश्च सैत्राश्रयारणां देवानां कियती संख्येत्याशंका निरासायाह दैत्रेत्यादि पंचक
लिपंचचत्वारिंशदित्यर्थः कथमिति चेन्न देवदात्रिंशत्तावदीशाद्यादिनिपर्यंतब्रह्ममरीचिवि
वस्वन्मित्रसुथवीथरायापवत्ससवितृसावित्रैर्देजययरुद्ररुद्रदासावयोदशेभ्यः पंचचत्वारिं
शद्वेति यत्रकुत्रचिदिति सर्वेषांवक्ष्यमाणचतुःशालादिपुहाराणां वासस्थितचतुष्कदसहि

तास्त्रिपंचाशदेव संभवस्य शिलेति श्लोकः पूर्वोक्तानुवादः देवगृहवास्तुरुच्यते नवप्राच्या
 इत्यादि नवप्राच्या इति प्राज्ञान्तर्भावितः इत्यन्यस्यां प्रांतमन्यामांस्तर्भते तस्मात्प्रत्यन्यस्य ई
 तियावत् उक्तं च पृथिव्यानिहोत्रे संपद्यते सर्वेषु वस्यमाणेभिर्वादिप्रासादेषु यदाह च तस्य
 पृथिव्यं क्षेत्रं समस्तसुरधामसिति तत्र च दिति श्रेष्ठाश्च तत्तुयाण् इत्यत रित्तास्त्रीमृगश्रपितृ
 नामाचरो गाह्यश्च वायुश्चेत्यष्टौ कोणा रसं प्रया इत्यर्थकोणा स्थितयः शेषास्तु चतुर्विंशति
 र्वासा वृत्त्यां यदिका इति प्रकृतमिति उक्तं च श्रीमत्किररो ॥ दिती शश्चांत रितो मिमृगश्रपितृ
 संज्ञकः पापयत्मा चरोगश्च कोणा वास्यादिवौकसः पर्जन्यश्चेत्याद्यक्ता एतेष्वेकपदाज्ञेया इ
 तियावत् कोणाभूतोऽष्टा वित्यापवत्सादयोऽष्टौ वास्यदेववदिति पर्जन्यादयो यथापदिका इत्यर्थः
 प्राग्देवमरीचाद्याः पूर्ववत् पट्टपदा एव किंतु स्थानचतुष्टयं वैचित्र्येण पर्जन्याद्या वृत्त्याम
 धः पादचतुष्टयं तदधः पदद्वयमेवं रूपेण पट्टपदो मरीचिरेव विवस्वन्मित्रपयोधराः इ
 त्यभ्युपगम्य कोणाभूतोऽष्टौ यदिका भवन्त्येव यं शौवस्य पदा वित्यष्टपदोऽर्थमिदो चतुः पक्षि प
 दत्येनेव वास्तोः इदानीं देवभावस्य त्यात्रपकेनामुमेयो वास्तु पुरुषो बोद्धव्यः इति तदर्थमुच्यते
 ब्रह्मनाभि रित्यादि ब्रह्मनाभौ यस्य उक्तं च ब्रह्मा चतुष्टयदो मध्य इति नाभिश्च मध्यस्थानमेव श्री
 मत्किररोऽपि ॥ ब्रह्मनाभिगतः प्रोक्त इति पितृयादिति नेनृतकोणा स्थितः पितृनामा देवस्त
 त्रास्यपादौ श्रीमत्किररोऽपि ॥ नेनृते चरणादयमिति ईशमूर्धं तीशानकोरो मूर्धं शिरोय
 स्य किररोऽपि ईशानेस्य शिरोवास्तोरिति अथैव तत्तुका इत्यायाभिधानो वक्त्रस्थाने उर्यादिदेशा

भाव०

च०

२५

29

विद्य

२५

नकोरादयः कोरास्मितेरस्य तद्वत्सकंथरा इत्यापवत्सकंथराकंठोयस्य तेन युग्ममृदिति
कोरादयधरावर्धतः प्रोक्तः शिष्टोऽस्य वितृसा वित्रो तथा रुद्र रुद्रदासौ च सव्या सव्योपारणी किर
लोपि सविता हस्तोऽस्येति दितियर्जन्यशब्दार्था इति दितियर्जन्योक्तौ शब्दार्थः प्रयोजनेय
योः कर्णयोरेव जयादित्यं स युग्मक इति जयाख्यः अदिति श्रुतौ स्कंधो यस्य मृग्येन्द्रादिति कृ
त्यादयश्च यद्रे तथेन्द्रादयश्च यद्रे यथा संख्येनैव वामदक्षिणा बाहू यस्य रक्षो दिक् स्य युग्मेनेति
नेनृनद्विक्रम्य यद्यग्मं कोरादयं तस्य यावी शौतो गुह्ये यस्य रोग प्रयाख्येति रोगाख्यश्च तथा
पृषाख्यश्च जान्वं गेयस्य स रोग प्रयाख्य जान्वर्थ इत्यर्थः मरीच्यवनिभृदिति मरीचिस्तथा
चिबीधर एतौ स्तनौ यस्य मित्रो विवस्वानिति मित्रस्तथा विवस्वान् रुद्र प्रदेशो यस्य इत्येवास्तु
रुघो यमथो मुखो ज्ञेयः अस्यागे सव्या सव्य इति अस्य वास्तोर्यत्सव्यमेगं दक्षिणं यज्ञा सव्यं वा
मंतत्रस्ववस्य त इति स्वदिग्भागापरित्यागेन सुष्टु कृत्वा वस्यता देवाः मर्मत्यादि सूक्ष्माणि या
नानि ॥ निमर्मस्थानानि अनुक्तानि स्वमर्मभ्यो विज्ञाय च ये यस्मात्प्रवर्जयेत् वा स्तंत्रमुच्यते एकादेशे
कादशनाड्योऽस्य पूर्वोत्तरा मुखः प्राग्बदेव सौ पुमयः प्राग्बदिति षडेव च एकादशभ्यस्ति स्त्र
स्ति स्त्रः सौ पुमयः शिष्टाश्चष्टावष्टावेडाः पैंगाश्चैत्येवं शतयदं तैत्रं भवते च किं निमित्तमि
त्युच्यते उर्गपुरादालकभूमिष्विति खेटकेति ग्रामशब्दस्य स्वयदोपाज्ञत्वादलीवर्दन्यायेन
स्वलो ग्रामः निवासादिष्वित्यादिग्रहणादिहारारामवाह्यालिप्रभृतिष्वपि तत्र देवतान्यासः
ग्रहाश्च तत्रादा इति स्कंधाद्याश्चत्वारः पूर्ववदिति दित्येवेत्यर्थः किंतु बाह्यपंक्तं तरेरेयवान्य

भाव०

चू०

३०

३०

वास्तोरस्य विशेषः पंचांशाभूतनायका इति चरक्याद्याः कोणोऽसुपंचपदाः ब्रह्मादयस्तु देव
गृहवास्तुकोशाः रज्ज्वादय इत्यादि ग्रहणादंशावपि इत्थं वास्तुवृत्तिग्रहराक्षसी निमित्त
वर्जयित्वा अंतर्यंशतः षष्टिपदं क्षेत्रं तत्सुरगृहवास्तुक्रविभागदेवः इदानीं देशवास्तुरूप्यते
चतुस्त्रिंशदित्यादि चतुस्त्रिंशत्तासिराति पूर्वोत्तरामुखीति विरचिते क्षेत्रे सति नवतिरशी
त्याचाशकानामाधिक्येन यत्तुक्तं सहस्रमंशकानामेवोत्पद्यते इति प्रकृतमेव तत्र देवता
विन्यासायाह तत्र सार्ध इत्यादि द्वेयं क्रीमर्थं यं किं अकिमर्थं तत्परित्यागश्चेदत आह रक्षोऽ
हात्क इति चरक्यादि स्कंदादि रक्षोऽग्रहसंबन्धिनी पदार्थान्तरितैरिति पंचमर्थं मंतरे प्रवे
शार्थं परित्यज्य तदन्तरितैर्नैव भिर्भागेऽप्यपरित्यक्तैरित्यध्यादियते ततो नव भिर्भागेऽस्त्रि
गुरोरिति सप्तविंशत्यागणोरिति तैरपि त्रिगुणितैरेतदेव विशेषयत्येकांशतिपदात्र
त्वेति कोणोऽंशः षट्कृतीश्वरा इति यत्तुक्तं चरक्यादिः षट्गुणितत्वं अयमर्थः आषवत्सादयः
पूर्वोक्तवास्तु निर्देशात् कोणानायाः षट् त्रिंशत्कोष्टकाधिपतयः चतुष्पंचांशादीशाना इति
परीक्षादयस्तु चतुष्पंचांशदधिनायाः न च धापरेति अथ यदि भूत ईशानो दितियर्थ्यताम्
ब्रह्माणो नंतरं यं किं षट्कं परित्यज्या नंतरं यं किं द्वयं यदवशिष्यते तत्र प्रत्येकं नवधेति नव
कोष्टकाधिष्ठातेत्यर्थः इति पुरादि वास्तोरस्य को विशेषो येन यथा तत्र स्कंदाद्याः क्षेत्रांतर एव
प्रोक्तास्तथापीनेतदाह विशेषो व्याप्तिज इति नान्य किंचिद्विशेषास्मा एव यतो देवताः केवल
व्याप्तिकृत एवास्मिन् ब्रह्मपदभाजो देवास्तत्र न्यथा अथ यित्वा वास्तुर्विपन्नदीक्षितानां दाह

शिव

३०

स्थानेयत्क्रियतेयदस्यति दीक्षितानां कृताविति रिति किं भूतो तदर्थमाह भूतवर्गेति पंच
 विंशतिकोष्टकोयलक्षिते तत्र क्षेत्रे मध्ये पंचका इति मध्ये भवे मध्यं तस्मिन् पूर्वादिषु च तस्य
 बुद्धिस्तथा सर्वमध्यकोष्टके चेत्यर्थः तत्र ह्यभूमिः सकेति ब्रह्मणा सह कीत्यस्येदिति वा
 क्यभेदेन क्रियाध्याहारः चतुष्केनैव त इति निवृत्तेरिदं यन्नेव चतुष्के तत्र विस्तृतं सहितं
 वारीति वरुणं न्यसेत् स्वाम्योरिति यायस्य स्वकादिक्त इति चतुष्क एव ईशरुद्रसमा
 श्रितो विति यथा सख्येन योमशोभोरिती प्राच्यां दिशि चतुष्के शंभुना सह योमविन्यसे
 दित्यर्थः वेदलक्षिते चतुः संख्योयलक्षिते ईदृशमवकरणसोमाः स्थिता इति स्वदिगस्या
 नेपदे कव्यापकत्वेनेत्यपि योष्टेवमिति एवं दर्शितभागेन देवताव्याप्तौ सत्यां संपूज्य रा
 ह्यभूतानामिति षड्विधस्यापि भूतवर्गस्य विवृद्धिर्भवति विकलास्तदिपन्नय इति त
 दकरणादियतिः स्थितैव इदानीं सद्यो यभूः शुद्ध एवास्त्वन्तरमुच्यते नवक इत्यादि नवकेति
 नवकोष्टकां किते क्षेत्रे ब्रह्मप्रधानानां लोकपालानां ब्रह्मस्थानतः प्रागीशानं क्रमेण ब्रह्मादि
 लोकभूतजनैः कृते भूमिरपदोया भवति स्वामिनश्चेष्टपदा भवतीत्यर्थः अत्रैवार्थे विक
 ल्येन वास्तुदयं श्लोकेनाह ग्रहानित्यादि आदित्यमुखात्केल्यंतान् ग्रहानेतेषु इति नवसु सं
 पूज्य भूमिः शुद्धा भवतीत्यर्थे नैवेद्यवपदेषु च नवधा प्रत्येकं पदप्रविभक्त्या तानेव ग्रहान्म
 ध्यात्प्रभृति प्राग्वत्त्वादी प्रोक्तक्रमेण श्रीयौक्ते क्रानवनाभयागवदित्यर्थः अथ वास्तुया
 गः अथेत्यादि कृत्वा भूमेः परिग्रहमिति वास्तुष्टमास्थानतः स्थानान्तरे भूयः परिग्रहमस्व

भाव०

चू०

३१

३१

कलशवारिथाराविन्यासादिनाकृत्वाशिवास्त्रकलशेसंपूज्य ततोमंडपवेदिकामध्येइत्यक्त
प्रदेशेशिवमंडलस्यसंपूज्य मंत्रवदिति प्रागुक्तस्वरूपोविद्वा नेते नामत्राप्युक्तं नातोभोतः
संसदेहोगुरुभावविवर्जितइति कृतेचित्रार्पणइत्यधिकार्यं होमचर्मत्रतर्पणार्थकृत्वाकिं
निर्हरणायचप्रायश्चित्तहोममधिकृत्वासंहितायाः पूर्णाहुतिप्रतिप्यानंतरं पूर्वोक्तविधानेन
वास्तुदेहं नादिविभागेनवर्तेयेत् तत्रेत्यादि ईशानादिक्रमेणावाहनादिपूजनैकृत्वाबलिय
थाविभागेनवक्ष्यमाणंदद्यात् आचार्य एतेनानुष्ठानक्रमेणेत्यर्थः ईशा जेदेवतेरिति ईशा
नोदेवताएवोनैरुपनिवाचकैर्मंत्रैरित्यर्थः सामान्ये रिति वेदिकैः इमारुद्रायस्थिरध्वनिने
कडुद्रायप्रचेतसे अंबकं यजामहे इत्येवमाद्ये अग्नेदयनेस्तयारुद्राखुते पशुकरो मीवमाधेय
जुर्वेदपठितैरुद्रसामभिः सामवेदपठितैश्च अथवेतैरेः स्वकल्पेयेविहितैस्ते रित्यर्थः
ब्रूताक्षताइति वृत्तंयवाश्च पद्येत्यादि पद्यांस्त्विति यममंबुचवननायायपजन्याय वित्तान
मित्यादि वित्तानंकरक्तकं धूमं नीलकपिशं अंशवेरवये सन्ध्यायेत्यादि • दानमुद्रयेति ।
प्रधानाभिमुखीकृतहस्तेन मधित्यादि पलमयकं मांसं गंधानित्यादि गंधानिति सर्वगंधान
जिह्वामित्यादि वैरुगी मिति पत्ति संवधिनीम् मृगायेत्यादि यवांकराणि पितृभ्य इत्यादि
कुसरोदनमिति निलकेन सराख्यासिद्धा दौवारिकइत्यादि दंतधावनं सुग्रीवेत्यादि दर्भ
कमिति दर्भविष्टरं प्रचेतस इत्यादि वारिरुहमिति पत्रं पूर्ववदिति दानमुद्रयेव सुममि
ति सुराप्रतिवस्तुत्वेन मागके सरचूर्णेनिसुप्रसिद्धा निद्रव्यत्वेन फणिनेनागायाभक्ष्या

• शिव •

३१

एतीत्यादि भक्ष्याणीत्येनेकाकाराणि घृतपूरघरिकादीनि भक्ष्यादित्रयं यथासंख्येन मुख्यं
भ्यक्षिभ्यः मंत्रप्रयोगत इति पूर्वोक्तानुवादः ऋग्याद्येत्यादि शास्त्रकमुत्पलमूलं तल्लोप्य
त्यादिलोप्यवा इतिलोपिकाः परिका इति प्रिष्टकृतो भोजनविशेषमोदकानित्यादि रक्तचंद
नेसुगंधद्रव्ययुक्तं हरितान्नमित्यादि हरिद्रामिश्रमंत्रं धोतमुद्गम् मिश्रान्नमित्यादि मिश्रान्न
मिति मिश्रेव तज्जायायेतीदृजयाय गडोदनमित्यादि मांसवदिति तदेव सिद्धान्तं मांसयुक्तं क
द्रायराजयक्ष्मणो इति रुद्रदामाय सामिषान्नमिति मांसयुक्तमंत्रं रुद्रस्य पुनर्घृतेन सह विष्णि
ष्टमिति विशेषः नाति संसिद्धानित्ययक्तान्यापान्यसुमती भृते पृथिवी भृते पृथिवी भृते ईशेत्या
दि आयायवत्साभ्यां यथासंख्येन दधितीरेण किरणे व्युक्तं पयोदधीशकोणेत्विति पंचगव्येत्या
दि पुनरपि ययोः शब्दः समजावाचकः पितृमित्यांतरे मांससंख्येन विशेषः वास्यत इत्यादि वास्य
तश्च रक्तादृष्टकस्य एव मुक्तैः न क्रमेण बलिदत्ता ततो न्यः सार्वकामिकः सर्वकामप्रदो बलिः
मातृमंडल युक्त गणोभ्यः प्रतिदिङ्मुखं दिव्यान्तरिक्षं भो मनिवासिभ्यो नमः शब्दप्रयोगतः दा
तव्य इत्यर्थः होम इत्यादि होमस्तु स्नाहापदानैर्मंत्रैर्योऽष्टैस्तददिति वौषट्क्यदानैरेव मा
ल्यादीत्यादि ग्रहणादस्त्रालंकारास्तत्सर्वं नमस्कारयोगेन जप इत्यादि जप इत्यादि पार्थिववी
जलकारस्यैः स्तभननिमित्तं जपः कार्यः चाटनमुच्चाटनं तन्निमित्तं यकारो वायुबीजः तत्रस्यैः
सिद्ध्यर्थं सह विसर्गेण विसर्जनीयेन येव ते ते तेः सविसर्गे दीप्ता मूर्ध्ना धोरेफ संयुक्तैः केदननि
मित्तं क गितियत्पदं तत्प्रोतेः पुष्टिराख्यायनं तन्निमित्तं वकारो वरुणा बीजं यतः अमृताक्षराणि
१ २ ३ मृत्युविजयायेतत् अक्षरैः अथवा संस्ते कल्पे विहिताया जानिस्तया कृतमुपयदति

भाव०

च०

च२

32

मित्रलक्षणयोगैः एवमित्यादि अनिवारितमित्यविद्यम् ॥ भावचूडामणोवास्तुपल्लवमयैः
इदानीं कर्मप्रतिष्ठार्थमाह अथेत्यादि अगारं गृहं तत्रिष्यन्नेचतुरश्रं तत्र विधिः प्रथमं पूर्वापर
दिशो रायते सर्वप्रसार्य मध्यविहितं कृत्वा ततस्तस्य मध्याकादि उदयपूर्वयस्मिन् दिग्भागे मेव व्य
वस्थितं न्यसेत् समानं च कृत्वेति क्रिया विशेषणं तदयेति तद्धि उदयमग्रेयस्योक्तं यथा तेने
तुक्तं भवति सूत्रद्वयेनोत्तरदक्षिणसंयामदितयं मत्स्यद्वयमित्यर्थः तेनोत्तरदक्षिणमत्स्यद्वय
मार्गेणादक्षिणोत्तरायते सूत्रद्वयात् अभिरुचितमानादर्थेन च विदिक्रप्रयः संयतो मत्स्यद्वयेन
नलक्षितविभाविने सूत्रं कुर्यादिति सूत्रचतुष्टयं इत्थं समतलश्रुतं तत्रेत्यादि तत्रचतुरश्रम
मेस्थानं वर्जयित्वा मध्यप्रदेशे किं विदीशानदिग्भागे नीत्वा यत्कं परिसर्य मवश्यं तदगुना य
त्र कृत्रविदिति विश्वस्तस्य समस्तस्याध्वन्याधारभूता मन्त्राभिधानो प्रौढीमिति विश्वस्याधि
ष्टेया अतएव विश्वकारणं समस्तजगतः कारणं अधिष्टातृ तदेव तान्याभूतान्यसेदाचार्यः
तत इत्यादि आधाराशक्तिन्यासादनेन तं समस्तानामधोलोकनायकानां लोकभूतामीश्वरं यदा
हलोकभूतकृत्यनियन्त्रत्वेनेति तं लोकपालमेवानंतरं अव्यमिति ध्रुवधैर्यायेति संचिंत्य विन्यसे
दित्यर्थः कलशाधारमिति स एव विशिष्यते कलशे आधार इत्यर्थः विधिवदिति पाठक्रमेणापि
त्वार्थेण क्रमेण यत्तु द्वेषादनेन तं वदति वेदिमध्ये शिवं चेष्टा इत्यादिना शक्तेरुपस्थापनेन त्राख्ये कर्म
तन्मंत्रं संस्कृतं शिवमंत्रं समुच्चार्य बुद्ध्या तदगर्भितं मृत्वा हा प्रांतं लवणं स्यं नमस्कारेण विन्यसेत् कस्या
नेकशिलासंज्ञां मेष्ठी शक्तिमय्याम् ततः प्राक्ः सुरेशादिकलशान् भक्तिपूर्वकं सन्निधाय
निःस्वैः स्वेः शिलास्ताः क्रमतो न्यसेत् इत्थं तेनानुष्ठानक्रमः तस्येत्यादि शिलामिति पादशिलेति यस्याः

शिव

च२

प्रसिद्धिः इह तत्र ब्रह्मशब्द सन्निकर्षाद्ब्रह्मशिलेयमुपचर्यते स्वाध्यायाप्रतिष्ठाकाले एव
संस्कारलक्षणानां वक्ष्यमाणान्यान् ब्रह्मपदप्राप्तोद्भावबुद्धितत्त्वम् यदुक्तं श्रीमन्नदीश्वरका
रिकायास्तन्मात्रे मनोहं ह्युद्दीर्घवः ब्रह्मा च देवमध्यपरितः तामेव शिलां विशेषयति
सर्वा विभक्तमूर्तिं शब्दति यावक्ष्यमाणः त्माद्यामूर्तयोः ॥ एतदीशाश्च सर्वाद्यास्तावंतपव
तथा तन्ना नि तदीया ब्रह्मादयस्तु यः एवमेतत्सर्वं सविभागेन गते यस्याः तत इत्यादि ततो
ह्यविग्रहं देवमिति त्माद्यललितप्रागुक्तक्रमेण कृत्वा एकस्य लोकपालक्रियाशक्त्य
धिष्ठायकत्वेन शिला एकं विन्यसेत् तत्संस्कारेणैव शिला एकं संस्कारनिष्पन्नदेवाद्याद्य
ता विन्यथिवासमंडये वेदिस्थं दिले उद्देशादनंतरं अनुष्ठानक्रमायादनायाह वेदीत्यादि
ब्रह्मशिलामध्यइति ब्रह्मशिलामध्ये प्रथमे यासामन्यासा एतदेवास्तुटीकरोति न्यसेत्या
क्तस्तदुत्तरादिति ताउत्तरमनंतरं पूर्वादिक्रमेण यस्याः ताता इत्यादि प्राकस्यानमिति यच्च
द्रोत्सवकृतस्तदस्ताद्यामृतं वल्मीकः पूर्वाक्कोष्ठद्वाराभिः गोभ्रदिति धेनुभर्ता ऋषभः विष्वा
णाशब्देन मृगं दंष्ट्रकशाय्याबुहरीतक्यादिविमिश्रजले सामात्यः प्रणावादिः मध्यइत्यादि
मध्यशिलायां त्रिखंडोद्भास्वमिति प्रागुक्तबुद्धितत्वाधिष्ठातृब्रह्मणो यः आत्मीयोद्भासत्रि
प्रकारस्तमात्मतत्त्वादिभेदा नोपकल्पयेदिति वक्ष्यमाणेन सूत्रेणः अत्रैव हेतुमाह चिदचि
त्वेति चिदूर्गमंत्रमंत्रेणरादिः अविदूर्गमलमायादिरेतत्सर्वमेव यतस्त्रितन्मात्मकम् अ
त्रैवाध्वप्रदर्शनायाह तत्रेत्यादि तन्मात्रेण यावदशतन्मात्रात्मतत्त्वस्यासः तत ऊर्ध्वं मन

सन्नेयावत्कर्मेन्द्रियबुद्धेन्द्रियाख्यनन्वदशकेनसहेकादशतन्त्रानिविद्यातन्त्रन्यासःतृती
 येषुनःशिवतन्त्रेगोवोहकारोबुद्धिश्चतेतदीशाश्रयब्रह्मादयस्तान्त्रायकल्पयेत्तु भावायमीद
 योष्टोप्रत्ययाविपर्ययायाश्रयेचाश्रयतयउक्तंसांख्येयप्रत्यप्रसर्गोविपर्ययाशक्तिरुत्ति
 आख्याःगणवेशस्यविमर्दनतस्यभेदास्तुयंचाश्रयतयंचविपर्ययभेदाभवेत्यशक्तिश्चकर्मा
 वैकल्यान्त्राश्रयविशतिभेदातुष्टिनेवधाष्टयासिद्धिरिति शुभान्यपिविन्यस्यब्रह्मविस्तृतिप
 र्वाकानुवादःततइत्यादितद्यापारमित्यान्त्रतन्त्रादिव्यायर्कान्नमयमित्यनयादिसुस्थि
 रमेवमंगुष्टगभानुरोधमुद्राश्रीमद्गौरवादाबुक्तलक्षणादमावकीत्यादिदित्यात्मात्मस्थि
 तित्मावह्नियजमानावस्थानेषुकशब्देनवरुणाःधातिम्यादिधाभवोहरितालाद्याःएतेच
 वत्तमाणाभिधानाःतैएतद्गर्भायद्याविभवेसुवरादिकान्त्रकलप्रान्त्रमेतत्तेष्टित्या
 दितेषुचानेतमध्यकलशेसुरेशांड्रलोकेशःपूर्वःएवंक्रमेणस्वस्वयदेमंत्रयोगक्र
 मात्संपूज्याधारणाश्रितइतितदाकारचित्तननिवेद्यमानोस्तान्त्रलोकेशाश्रितंरूप
 तेसन्निधाययेत्तमध्यइत्यादि॥३॥गुरुर्मध्यकुंडेस्त्रिप्रज्वाल्यनवांशकल्पनयापूर्वा
 दिदिगंशांस्तथैवदिगनस्थितमूर्तियकुंडेषुहवनायनिलिपेदित्यर्थःक्रियाकिञ्चमित्यनुष्ट
 नेनयत्रकविदत्तानात्मकमशुद्धिकृतमसामग्रीजनितेवकिञ्चमुत्पन्नतत्रिवोध्यनिमत्पराणा
 यहोमंकृतेत्यर्थःउपस्थितोशकइतिप्रथमप्राप्तेतावदात्मतन्त्रभागेशानेसहस्रमर्थवाइत्या
 दिअयमर्थःमूलमंत्रेणयथाशक्तिहोमंकृत्वातेनैवमंत्रेणशांतिघटसंपात्ताभिद्धतंचहु

भाव०

३०

३३

33

शिव
३३

त्वादेतन्मूलेनशिला मूलं स्पृष्ट्वा शो निवटेन ब्रह्मणो भिवेको देयः तदनुमृति य सहि
तः शिवमूर्ती शर्मत्राणा मिति शिवस्य या मूर्तयः द्वावह्नाद्याः तदीशाः शार्वादयः त
न्मंत्रांचलं रंशो घं वं ये सं ह मिति ते र्याही म सममेव जपे कुर्यात् यत आह यथा हो मस्त
था जप इति गंधादिदत्त्वा सा त्रिध्यमुद्रयेति मुद्रावात्रावाहिनी पूर्वा निरोधमुद्रा तत्त्वज्ञ
रां चरु रुसंहिता दाबुक्तं उज्ञानोत्तु करौ कृत्वा रुद्रेशे स समहितः अंगुष्ठं च निवी ड्य
त मध्यतो विनतांगुलिः आवाहने प्रयोक्तव्या देवदेवस्य चार्चने निवीडिये तयांगुष्टो
हस्तयो रुभयोरपि स्तनौ चाभिमुखो कुर्या निष्ठुरायास्तु दर्शना इति तस्मिन् कृते सति
च प्राच्या निरोधे पिकृते सति अथरमिति अथो भाग मुन्नेरे संदध्यात् संयोजयेत् त
मपि तद्वृत्तीया इत्ययमत्रानुष्ठानक्रमः यदाह एवं विष्यपि संपाद्य विधिं भागे स्थिति भा
वमुदे स्थिरे लुप्त इति भावाः प्रागुक्तास्तु कुडियुक्ते स्थिरे लमेव चरस्थिरक्षिप्राणा मपि ते येव
प्रागुक्तानां मध्यात् स्थिरे तस्यैव प्रकरणात्तु गगानं राजयोगे येवेति तथा विधल गालाभे राज
योगे सति वा अथ विन्यसेत् इति पक्षो त राश्रय रां राजयोगां प्रजोतिः शास्त्रविद्विरुपदिष्टाः
तद्यथा वराहमिहिरः वर्गोत्तमयुते लमे चंद्रे वा चंद्रवर्जिते चतुरांशे ग्रहे ईष्टे नृपाद्या विप्रतिः
सृताः अन्ये यवन जीव शर्माद्यैः बहव उक्तास्ते बहुत्वा देवन लिखिताः प्राक्तेरुपरीति प्राक्तेरु
पर्यनंत संज्ञकलशोतन्मंत्रसंयुतमिति तस्यानेन स्य यो मंत्रः प्रागावादिस्तेन संयुतम् कृ
तेत्यर्थः शिवमंत्रं समुच्चायेत्यादि कारणा न्यागक्रमेण यरांतयावन्मंत्रमुच्चारयेत् तत्रचा

विभागनीत्वा पुनरपीकया ज्ञानशक्त्या वलोकयान्यथा शक्त्या नादे विज्ञोभ्य बुद्ध्या यव नियम्यते
 अज्ञाधानमवलोकयेद्यतस्तमेवमंत्रे विशेषयति बुद्ध्या तपदगभितमिति इत्युद्धितत्वाधान
 वेर्तित्वेन मंत्रउच्चारितो भवति तेन त्रैलोक्ये ब्रह्मशिलायै स्वाहा नम इति प्रयोगपूर्व शिलायवस्था
 पयेत् कस्याने ब्रह्मस्थाने यडक्कं प्राक् शिला ब्रह्मशिला मध्य इति ऐश्वरी शक्तिमिति पूर्वो
 क्तानुवादः ततः पूर्वादि क्रमेण सुदे प्राः आदौ एषां लोके शानां तथा ते यो सर्वे धिनः कल प्रा
 न्भक्ति पूर्वकं रचना पूर्वक सन्निधानायेति सम्यग्विन्यस्यताः शिलाः क्रमशो न्यसेदिति अथे
 वानुभाषणं ॥ संथायार्थं च वर्तते च लक प्रात मध्याने पुष्पैः संथाय ज्ञान दृष्ट्या व्योमिद
 शमं लोके शं ब्रह्मणं संपूज्य ल्यमयेदित्यर्थः तदनुच वलिदत्वा वाचिकाधिकमानसेदाय
 शमनायातं दिना नाल सितोस्तु जपं कुर्यात् वाचिकादिदोषैः प्रत्यवायो यतः श्रूयते स्मृ
 तिरपि शारीरकैः कर्मदोषैर्याति स्यावरतां नरः वाचिकैः पक्षि मृगतां मानसेदं न्यजातिता
 मिति तत इत्यादि यतेदिति प्रयत्नमातिष्ठेत् अथ व्यपेक्षयेति धनादिशक्त्यनुसारेण प्रासाद
 मानेन लिंगकदाचिद्ब्रह्म मानेन यत्स्थितं तत्र हस्तमानेन प्रासादानाह चतुर्हस्तादीत्यादि
 एकहस्ते लिंगं चतुर्हस्तोदशहस्तोवा प्रासादः अष्टानां वेद बुद्ध्या यद्विंशद्वस्तोतिका इर्थं
 नकारयेदित्यर्थः अथेतेषामेव गर्भ भिक्षादि विभागः प्रासादमानेन लिंगमानेन दर्शनं च
 वस्तुभक्त इत्यादि कर्तुमभिप्रेते प्रासादक्षेत्रे समंततो वस्तुभक्त इत्येव विभक्तैः सति ब्रह्मणः
 पदे रित्यादि मध्यायलक्षणा मध्यस्थाने चतुर्भिः पदेः पीठमिति पीठस्थानं आपवस्तादिभिः

भाव०

चू०

३४

36

शिव

३४

सूर्यैरिति प्रागक्तसुरगृहवास्तुनिदर्शनैवाह तत्रचतुष्यदेब्रह्माप्यवत्सश्चब्रह्मात्मको
एकचतुष्यस्यैशानकोरोतदादिभिर्हीदशसंख्याकैः गमः पीठपरिभ्रमोर्गभएव शेषेस्तु
भिनयाइति यंक्तिदयावस्थितकेष्टकैर्भित्तयः कार्याइत्यर्थः भित्तिशब्देनप्रासादविष्कम्भ
मानतश्चाष्टभिरितियावत् तेषामेवोपयुक्तशिष्टत्वात् भित्तितुल्येभित्तिप्रमारासमाक्राये
राजंवाभित्युक्रायएवएवमपिभवनचतुरश्रोत्पन्नाभवति शिखरंदिगुणतइति जंघायादि
गुणप्रामारो नतउपरिवक्ष्यमाणार्चनाकारम् ॥ अथशुकनासालक्षणांम् ॥ गर्भस्थोशुका
त्रेतिगर्भप्रमारोनेवष्टुलापार्श्वतः शिखरायंतिचोक्रायान् अंशोननिर्गतेति पृथुत्वाभिभा
गेननिर्गतावहिः कार्याः अथप्रसंगाद्विगमानेप्रासादमानदर्शनैर्भेदलिङ्गवदित्यादि लिङ्गाया
मप्रमारो नपीठस्थानमवस्थाप्यतदर्थेनपरिभ्रमेर्गभएव पीठवद्वारमिति तत्प्रमारो नपार्श्वेमा
मानात् उल्लेधात्तुदिगुणंभित्तयः पराइति पीठवदेवतत्समाइत्यर्थः जंघादिपूर्वोक्तप्रासादवत्तु
वसुभक्तेभवेत्पीठमित्येतदेवविकल्पमानेनाह षोडशोशेत्यादिसमंततश्चतुर्भिश्चतुर्भिर्विभ
क्तेलेत्रेसतिषोडशोशव्यक्तोसत्यांचतुर्भिर्मध्यकोष्टकैर्गर्भकुर्यादित्यर्थः अतोर्गभोदर्थेनसमंपी
ठंचलिङ्गपीठंचतेलिङ्गद्वारेतेपीठसमे शुकान्नापुनर्गर्भसमा बहिस्तस्या विनिर्गमः पीठकोणा
र्द्धकोणसमसूत्रेण अथवागर्भोर्ध्वेनमंडपरहिते समंडयेतुचतुर्भागेनपंचमांशोनवायदाह वे
दशोशोनसमंडयइति अथसाधारप्रसादानाह ॥ बहिरित्यादिवक्ष्यमाणवचनप्रामाण्यात्प्र
थमंसमंततोष्टभाजितेलेत्रेसतिभागेनवाह्यभित्तिः सुशिरसंधारिकाभागेनेवअंतरभित्तिरपि

पदिकैव श्रोतुं मध्यं चतुष्कोष्टं भवेदित्यर्थः सिद्धमेव ॥ ३५ ॥ शुकाग्रागर्भे वत्सोक्तैव बहिरंतः
 पदोद्गतेति गर्भं भित्तु विमुक्ताय दप्रमाणेन निर्गता ॥ ३६ ॥ एकैव संधारये भेदांतरम् व
 सुभक्तै एवेत्यादि पीठादिवाह्य भित्तु नैव दप्रमाणेन ॥ ३७ ॥ सर्वेषु कना सैदेते नैव भानेन व
 हि निर्गता बाह्यगर्भसमस्तपुत्रदाह्यपुत्रकना सार्धं तरेगर्भसमाश्रितरनासाच सशोभमंतरं मध्य
 ययोस्ते तथाप्यदपि भेदांतरमेव मे भवेदिति अत्र तेव मेवेति पदिकप्रमाणाय रामश्रीनाथ अ
 द्विभाजित इति समंततः समभागभाजिते तत्रैव कृत्यापादेन पीठं भावयेदिति श्रोतुं शब्देन मध्य
 पीठपरिवेशः सोपितन्मानेन भित्तयश्चावहिः सायिचशब्दात्पादेनैव गर्भं भित्तु स्तदर्थे न
 तिपदार्थे न यत् स्थितं सुशिरंतदपि च शब्दादर्थे तिपदार्थे नैव एव समानावेव पदानामुपयोगो
 नाधिकारान् श्रीमत्सिगलामतेनैव प्रसादस्य विभागदशनाथं मुं गं लिंगं पीठं समं क
 त्वा पीठमानात्परिभ्रमः पीठवत्त्वमेवेदिति भित्तु तत्त्वाधिकारिका पीठवत्त्वात् भित्तुः स्यादिति
 यस्त्वमेवेति पदं वस्तुभाजित इत्येतत्परामर्शकत्वेन वाच्यं तस्य यथोदितप्रतिभागात्समानमेव
 भागानामुपयुक्तत्वादष्टमभागस्य विनियोगासंभवादवशिष्टत्वेनातिव्याप्तिः अन्यत्र लक्षणान्
 रव्यवहितस्यैवमेवेति परामर्शानुपपत्तिः अथेतदभ्युपगम्य ते चेत्प्रतिष्ठाशालांतरा श्रीमत्सिग
 लामतेन सह विमंवादः तदलसुक्तमेवात्र साधकः साधारणसादप्रकरणोकारणमाह लिंगं चि
 त्यादि मणिहेमादिनिर्मितेषु लिंगेषु बह्वैव मूल्यत्वे चौरादिरपहरणशक्या गुप्तिप्रधान्यसमीक्ष
 रणीयं तस्मादेतौ र्वा मविभागादिति प्रासादांतं भित्तु तद्विरचनया यो धाम विभागस्तस्मादपि
 दिः परिभ्रमोयेषां तेन योदिता हेमादीन्यत्रादिप्रहरणा इत्यत्र जत निर्मितेष्वपीति लिंगशब्देन

भाव०

३०

३५

35

शिव

३५

यद्यर्चो संगृहीता विविधं लिङ्गमुद्दिष्टं व्यक्ताव्यक्तौ पयाकृतीत्यनेन प्रागुक्तेन वचनात्तस्य व्यर्चो
सुवे निधुनरुक्तिः ब्रह्मविस्मिर्विद्वादिप्रतिमाविषया तत्संहितासु लिङ्गशब्दस्याप्रसिद्धिर्ध
तोनदोषः अन्यदपि साधारणप्रासादलक्षणं तरेदशादियं च वृद्धे धित्यादि दशाहस्तात्वं च यच
वृद्धापेचाशदस्तात्वायेन वप्रासादास्तौ स्थित्यवस्थागणो विभागः तेषां प्रत्येकं स्वसंख्यया यो य
स्य हस्तशशिः सकलहस्त इति दिग्गणः कार्यः करशब्दः संज्ञातीतिः संज्ञा प्रतियत्नेः तेन दश
हस्तौ विंशत्याभागेः पंचदशहस्तस्त्रिंशतायवमपि पंचाशदहस्तः शानेन भाज्येन प्रति हस्तभा
गव्यक्तिरुच्यतेः ततः किमित्युच्यते लिङ्गवत्पीठमिति पीठस्यानन्त्यापीठशब्देन तदेवोपवर्त्य
ते स्थानमेव पीठं तत्र तावदशहस्तयवप्रासाद उदाह्रियते तस्य हास्तिकलिङ्गमानेन पीठभाग
द्वयेन मध्ये विंशतिः पीठार्धे मध्ये द्वयमवस्थाप्य पार्श्वस्थितभागेन नवकस्य विनियोगायाह
अर्द्धेनैकेनेति अर्द्धविप्रकृतत्वात् पीठस्यैवार्धेन सह एकैकं यदर्थं वर्तते तेन भागद्वयेनेति या
वत् इत्यब्राह्मभित्तिपरिवर्जपीठपरिवेशगर्भात्तरभित्तिबाह्यगर्भाख्यमुत्तरमृ एवमेकस्मात्ता
वत्पार्श्वद्वययुक्तः द्वाधिकेन बहिरिति रिति तेनैव पीठार्धेन द्वयाधिकेन बाह्यभित्तिः उपयुक्तशि
ष्टानां त्रयाणां मेवं विनियोगः एवमेव पंचदशहस्तस्य भागविंशतो मध्ये दिहास्तिकलिङ्गस्य
पीठार्धचतुर्वस्थाः ततदर्थेनेति भागद्वयेनेत्यर्कं भवति सैकेनेति यावत्त्रयेणांतरत्रयमेवमेक
पार्श्वपीठार्धेन सममेकोनचत्वारिंशत्संख्याताभागाः नुययुक्ताः द्वाधिकेनार्धेन बाह्यभित्तिरद्या
नुययुक्तशिष्टैः एकादशाभिरेव बाह्यभित्तिः पंचाशत् एवमेवानुदाहृतानामवसेयम् शुकाद्यादिय
थापुरेति आदिग्रहणाज्योक्ताय शिखरोन्नतिरेतत्सर्वं प्रागुक्तवदित्यर्थः अथ साधारणप्रासादानां

भाव०

चू०

३६

36

मंडपप्रमाणमाह गर्भोत्तमित्यादि गर्भोत्तमप्रमाणेन सूत्रं परिगृह्यत ततोर्थे मर्थे प्रासादपार्श्वयोः
कोणप्रदेशे दन्तात्तेन मानेनैको मंडपः गर्भमिच्छेत्तमिति गर्भस्युपाभित्तिसत्येतेन मानेन त
थैवोभयोरपि पार्श्वयोः सूत्रादिद्वयदानाद्वितीयः सुप्रारंभकारिका प्रागुक्ता तत्पर्यंत मानेन
तृतीयः बाह्यभित्तियर्थेन मानेन चतुर्थ इत्यर्थः यथैवेवैवोयो मंडपविभागयुक्तः सयवीयसो
म्यत्रेति कन्यसंप्रसादादन्यत्र ज्येष्ठप्रासादेऽन्यथा स्थितः यवीयस इत्येवदानमुपलक्षणार्थम्
वक्ष्यमाणवचनप्राप्ताया ये कन्यसंप्रसादान्नैवो ज्येष्ठप्रासादेऽयुक्तमिति व्युत्पत्तेर्देष्टुं विंशति
स्तुतिरिति अयमर्थः कन्यसंप्रसादोक्तमंडपमानो देष्टुं विषये विभागवर्जो पार्श्वद्वयमानेन ज्ये
ष्ठप्रासादानामंडपेषु विस्तृतिर्विस्तरो हित इति प्रासादेत्यादि यदेतन्मंडपमानेन तत्प्रासादसम्प
संस्थाने यथा प्रासादावृत्तचतुरादिना संस्थानेन तथैव मंडपाश्रयीत्यर्थः इतीत्यादि सामासि
कमिति संज्ञितं सामान्यं च सर्वसमानं तत्तत्कंदकवर्तनायाह यवीयसामित्यादि कन्यसंप्रा
सादानामष्टभागं दोषाद्याह तत्तत्कंदकवर्तनार्थं कृत्वा यथा रुचिस्तथैव विवर्तयेत् विकारभाग
मिति मध्यमप्रासादेभ्यः द्वादशभागः अन्येषां ज्येष्ठानां शोडशभागमित्यर्थः संज्ञाभेदनिबन्धन
मिति नामभेदोपलक्षणकम् अथ प्रासादसंज्ञाः मेकरित्यादि समुद्रमंथानोमंदरः गृहेऽथो
महाराजः षोडशो वेत्यवधारणम् प्रधानभूतानामेव षोडशसंख्या नियमनाय यतो वक्ष्यमाण
प्रासादभेदात्तैरेः समंबुद्धोभविष्यतीत्यदोषः सर्वतोभद्रक इत्यादि सर्वतोभद्रः प्रासादः प
चप्रकारोपि श्रीविष्णोर्देयं भद्रसाधनं होमहेतुरित्यर्थः वृत्त इत्यादि वृत्तश्रुत्युपाकारो
रोपि शत्रुसंवर्तनायति शत्रुनिर्नाशनायः संपूर्णोत्पाति श्रीवत्स शत्रुशुक्रा रोपि श्रीविष्णु

शिव
३६

अथ म गृह राज्ञि त्यादि गृह राजार्थ गृह राज कुटीरास्तयोपि गृहस्थियः प्रसूत्यर्थं दारम
 याः कार्याः तलकंदकवर्तनायाह मेरुरित्यादि मेरुप्रासादस्य लोचनोदश भागो यस्मिन्
 व्यतिरिक्तवर्तिदत्तस्तदा दशधिक शत भागो यस्तस्मिन् कुत्वा वहिर्निर्गत्तलकंदाकारद
 शानान्यथान्यपयथापार्श्वविषये सूत्रपंचकेचदत्ते सन्निकर्णगत्या गुणचुत्तेरिति कोणचतुष्क
 सूत्रदानादि प्राप्तिर्कोणायासात्प्रवेशदर्शनेन कोष्टकत्रयविलोपनान्नवभिः कोष्टकैक
 भयपार्श्ववलंबीकोणबंधः अतएव कोणकोष्टकेन मममुभयदिशा पंचभिर्भवत्येव
 ततो नवभिस्तथापिः पंचभिर्देहनाप्रप्रसूयः तत्संख्याते अष्टकोष्टके गतिर्गमने पुनर्नवभिः
 सप्तभिस्त्रिभिर्वेशः प्रवेशः प्रवेशरूपेण कार्यः मध्ये द्वारप्रवेशोदादशभिस्तथादिकं स
 ल्ये देशभिः तथारसाः षट्ते अत्र प्रवेशः विधिवज्जहरोदर इति विविधोक्ती रणीकरण
 दिव्या पारेण खदा उदरे मध्ये यस्य भूतवेदेत्यादि भूतसंख्याभिः पंचभिर्भूमिकाभिरे
 क आवाहो द्वितीयो वेदसंख्याभिस्तृतीयश्च गुणसंख्याभिस्तृष्टभिश्चतुर्थं पंचमो च द्विदि
 भूमिका इति एवं जंघायाः सृष्टात्प्रभृतिशिखरांतया वत्पंच आवाह इति शिखरावयववि
 शेषायस्य भूमिकाश्चोपर्युपरिशिखरविभागतयाः विष्वाकेशेति विष्वा नित्रयोदशत
 क्तिर्हि गुणत्वेष्वङ्गि शानि संख्यातयार्क्युतिश्चतुर्विंशति संख्या एवमीश युतिर्दोदशविं
 शति संख्या एवमपि दिग्युतिर्विंशति संख्या अंभोधियुतिश्चाष्टसंख्याः एताभ्यः षड्विंश
 शति संख्याया प्रथमे आवाहे शृंगो यस्तस्मिन् सप्तमदेव गृहाणि यस्य तथा चतुर्विंश
 ति संख्याया द्वितीये यावदष्टसंख्याया पंचमे यत आह शृंगकैते शोदैः शतशब्दः काकाति

भाव०

च०

मं गं

३७

37

न्यायेनोभयत्रापियोज्यः शृंगशब्देनामलसारकान्युच्यंते शिल्लिवाचोयुक्ताएतान्येवस्मि
कृत्वरकारिणं संश्लोमेरुरिति यथाप्रतिपादितः पादमेरुदेव्यादस्ताः पंचविंशतिः पार्श्वयो
रुभयोः प्रत्येकं सार्धाद्दशखंडमेरुश्रदेव्यादस्ताः पंचाशत्पार्श्वयोः पंचविंशतिः अत
एवाह खंडमेरुरथायतः इति एषुचमेरुप्रासादोनेकप्रकारोपि अर्चास्त्वव्यक्तदेहासुशस्य
तेनाव्यक्तमुखलिङ्गेष्वित्यर्थः सिद्धार्थिनामपितद्विषयमेवहितः अथमंदरचक्रनाक्षेत्रादित्यादि
प्राग्वदधिकदत्तभागंचतुरशीत्यंशभाजितंदैव्यात्कृत्वापार्श्वप्रदेशेचतस्रश्चतुष्टयेदत्ते
सतिमध्येद्वारप्रदेशेष्वसुनिर्गमइति बाह्यात्प्रथमंयद्विस्तृतोष्टभिर्निर्गमोनिर्गमश्चकेन
तलकंचकमित्यर्थः ततोबाह्यादेवयद्भिः कोष्टकैस्तथावेदेऽतुर्मिलीयितैः प्रवेशः का
र्यः निर्मेषेतिचशब्दयावत्परिमाणकैः देशस्तावद्भिरेवपुनर्निर्गमप्रवे शादित्यर्थः
यावत्कोणापदंप्राप्तमितिकोणोयत्पदंदद्यावत्प्राप्तं सस्यादग्निजलाश्रये रिति अथयश्च
त्रयोजलाश्रयाश्चतुर्वेदेः सभवेत् एतेनपदशब्दस्योभयलिङ्गताप्रतिपादिताभवति
इत्यमर्थात्कोणाकोष्टकेनसममुभयदिशाप्रथमंपंचतदथस्तंयेवान्येपंचैवकोष्टकाः को
णाबंधादित्यर्थः इहनिर्गमनदिशामेरुप्रासादस्य प्रवेशेनेत्यर्थः चतुर्दशा गमज्जाणा
इतिमेरुवदस्यापिचतसृषुदित्तुगमाः द्वाराणि प्राणाश्चशुकनासाश्चतुराद्याटनिवृत्ता
इतिचतुर्षुप्राद्याटेष्वनिवृत्तानिनिष्पादितानि देशोनशतसंख्ययाप्राग्वदेवशिखरो
पलदितानिसूक्ष्मदेवगृहाणियस्यतानिदेहविनियोगः कर्मसाश्रतत्वात् श्रीमत्पि
गत्तामतोक्तविभागेन यदुक्तं तत्र त्रयोविंशैकविंशाश्चकने विंशद्वयेविनाशुकञ्चा

शिव
३७

शिवैरेहीनान्यशितः करिकल्पिता इति सुरेशभूमिदिति चतुर्दशभूमिकः पादा
ख्या इति मेरुप्रासाद इवाचानुमेयं असावपि मेदरः अचोस्ति पूर्वोक्तव्यक्ताद्या सेवहि
तः अथ केलासः षड्विंशदित्यादि प्राग्वदेवाधिकदत्तत्वे षड्विंशद्भागैर्भाजिते पार्श्व
तश्च सूत्रपंचके दत्ते सति मध्यप्रदेशे अष्टभिकोष्टेर्विनिर्गमः पार्श्वयोस्त्रिचतुरितित
स्याष्टकोयलतितस्य यो पार्श्वो तयोर्विषये विभिन्नतुर्भिस्त्रिभिश्च युगेदिति चतुर्भिः संवे
शश्च निर्गमश्च पुनरपि संवेशश्च निर्गमो यथा सख्यं ते कार्या इति कार्या इति शेषः प्रति
प्रवेश इति संवेशस्य मध्ये यदंशत्रयं तस्य संख्यागादितिलोपने न तथा तस्येयं स्तिथ्यगि
ति पार्श्वरेखालेपनक्रमेण य अंशकत्रयस्य संख्यागस्तस्मात्प्रतिविं प्रवेश इति यथा खड्ग
मुष्टि रूपाकारव्यक्तिः इत्यं सिद्धं निव्यनं सस्यानमाकारो यस्य संकेलासः शंकरप्रिया इति
शिवविषय एवास्य विनियोगो नान्यत्र अशीतिं शृंगोर्ध्वभूमिका इति प्रागुक्तव्याख्यां शृ
ंगाणामशीतिर्दशसुभूमिका सुयथा यथेयस्य तथा आवादाश्चत्वारः अथ भद्रः चतुर
शीत्यादि चतसृष्वपि द्विजुपरि पाद्यागतभागाधिकदानाञ्चतुस्त्रिंशत्तानीत इत्येव वि
धिः सर्वसामान्यो यत्र यत्र नोक्तस्तत्रानुमेयः चतुस्रप्रकभागिक इत्यष्टाविंशतिभागं किते
पार्श्वविषये च सूत्रपंचके दत्ते कर्णगत्येति मेरुवर्तनाया भिवर्णगत्येव त्रयं त्रयं त्रयं त्रयं प्रति
कोणं त्रिभिः कोणचतुष्टयमिति कोणकोष्टकेन समं यच्च भिरुभयपार्श्ववृत्तभीकोणविधः इ
त्यंचतुष्टयं निष्पादयेदिति शेषः तदनंतरमेकैककोष्टकनिर्गमनतः प्रथमो भद्रक इति नि

भाव०

चू०

३८

38

ष्कामोदाभ्यां द्वितीयस्त्रिभिस्तृतीयस्तुभयदिक संश्लेषेन रमाः षड्विरितियावत् साधारइति
सर्वदाततः संधारः कर्तव्यः चतुर्ग्राम इत्येतेन चतुर्द्वारत्वं मय्यर्थादिभिः अथ भद्रस्यैव भेदा
तरम् शिखरेरेयभूयोभिरिति एव एव भद्रो वक्रभिः शिखरेः प्रागुक्तस्वरेयेद्युक्तो यदा किं
यते तदा सर्वतो भद्र उच्यते पुनरप्यन्यद्भङ्गं नरे यवीयानित्यादि क्षेत्रस्य विल्लारे सर्वस्मिन्
क्षेत्रे माने सप्तभाजिते सति पार्श्वयोरिति वचनं कोणा चतुष्टयोपलक्षणार्थे तेन प्रतिकोणो
लोचनत्यागादिति द्वयलोपनांशकात्मको मध्ये रथकाभिधानो नित्यामः प्रतिदिशं य
स्य एवं काराकोष्टकेन समम्भय भद्रपार्श्वभ्यामन्यद्भुयः प्रतिकोणां त्रयस्य लोपनमवधार्य
अ यवीयान् भद्र एवेत्यवधारणं यवीयः शब्दोपपदात् अन्यप्रासादशंका निरासार्थमाह
एतत्त्वत्मानेन प्रासादोतरमाह हित इति अयमेव वाक्प्रदेशो नालयुगिति स्तंभयुक्तो न
लिननामा भवति पुनरस्यैव विशेषः श्रीवत्स इत्यादि वाशब्दात् कदाचिदयमेव वक्ष्यमा
ता श्रीवत्सशिखरान्वितो भवति तदानंदनाभिधानो नंदनश्च परममर्त्यार्थकत्वं स्तुष्टिकर इ
त्यर्थः अथ गजप्रासादस्तदाह ॥ विपंचेत्यादि क्षेत्रात्कारणार्थं पंचभागपरिहारेण पृष्ठभा
गे पाश्चात्ये अर्धे एव परिभ्रमणो भवेति नो वर्तनया निष्पादित इत्यर्थः पुनः प्राग्वदिति च
तुरश्रत्वेनैव प्रोक्तं अगुड इति प्रकर्षेणोन्नताशुकनासा प्रागुक्तमानादपि गजस्य स्थितिः विमा
नाख्यमाह चतुरश्र इत्यादि प्राग्वदधिकदत्तक्षेत्रे मानेन चतुरश्रक्षेत्रे स्थिते सत्यनंतरमेक
विप्रात्याभागे विभाजिते पार्श्वदिशि चतुर्त्रये दत्ते मध्ये निर्गमः पंचांशः तत्पार्श्वयो रुभ

शिव

३८

योस्तु चतुर्भिर्वेशः प्रवेशः ततोऽप्राप्तमात्रेण न संभवंति च परिहृत्य कोरांशेन समु
भयदि प्रादाभ्यादाभ्यां कोरां विमानप्रासादस्यैव त्रयेण पार्श्वद्वयमध्यविनिर्गमादेनो
भवति अथ विमानभेदः तथेत्यादि अथ विमानस्तथा विभक्तः कोराप्रदेशेऽप्यत्रयवि
लोपनात्पूर्विकोरासुभयपार्श्वभ्यामहंपंचविलोपनात्पूर्वोक्तेभ्यः प्रवेशनिर्गमेभ्यः अन्य
था प्रकारान्तरेण प्रवेशनिर्गमकारणतया संभयपरिवर्जनाच्च सिद्धयिनां सहायत्वेन म
महाविमानोऽयं पंडितैरुक्तः त्रिमध्यक इति त्रयोमध्यकानिष्कासदृशोऽदृशोऽत्यर्थः केसरी
प्रासाद उच्यते चतुरश्रेत्यादि केवलमस्य चतुरश्रत्वे त्रयचतुर्द्विषु कनासावर्तनं कर्त
व्यं द्विषमस्तकनिर्भेद इति हस्ति कुंभसंलग्नाये सिंहालेशुकाग्रस्य भूषणत्वेन चास्य क
र्तव्याः देव्यकुलनाशाप्रवृद्धं यशो यस्य हरेस्तस्यायं प्रियोऽतएव सर्वदा भगवतो विलोः
कर्तव्यः हंसप्रासादमाह चतुरश्रेत्यादि चतुरश्रत्वे चतुर्भाजितेऽष्टोऽशकोऽष्टकोऽष्टकोऽष्टको
रां नयाश्च विषये च सूर्या योजित इति द्वादशादशकोऽष्टको योजिते चतुष्कचतुष्कत्रयसंयो
जनान्यायेनैव मायातचतुरश्रत्वे त्रयज्यते स्वयं भुवः स्थानमिति ब्रह्मराजः प्रासादः वृत्त
श्चापरिवर्तुलः क्रोडो यस्य तथाप्यचिह्नितपीठः तत्र श्रीवत्सयोः संबन्धिभिः शिखरैर्युक्तः
पद्मयोः पार्श्वयोर्गोभागदशी तयोर्गोभावभ्यन्तरे तत्र हरनारायणो च यस्य अथ श्रीवत्सः
दिगंशोऽप्यदि प्राग्वदधिकदत्तत्वे त्रयात्रे दशयुक्तत्वा पार्श्वयोश्च त्रयचतुर्दत्ता कोराप्रदेशे
भागदितयं परिलोप्येव भागचतुष्टयलोपनाद्भागवत्कं यदवशिष्यते ततस्त्रिभागात्मको

मध्ये रथका भिधानो यो निर्गमस्तदा सक्ते सलत्रे सार्धभागपरिमाणे रथकस्य च भागमाना
 रथः प्रदेशस्थिता वुपनिर्गमे यस्य एष एव च वर्धमानसंज्ञः श्रीकामानाम् अतः संपूर्ण
 र्णशालः तथेत्यादि क्षेत्रविलारं द्वादशाक्षरान् भागद्वयेनार्धभागानां रितेन रथ
 कस्य कार्यो उपकपोलको यदाह भागार्धसक्त इकृतुल्य निर्गतोपकपोलका इति इकृतु
 ल्यत्वेन च भागद्वयमेव श्रीवत्सादस्येन देनावानेव विशेषः अतएवोक्तं तथाकोरास्तघाम
 धइति खंडशालाख्यमाह तत्रं तदित्येत्यादि वतयोः पूर्वोक्तयो रभयोरपि तल्लेखे दव
 र्त्रेना ते ये सति खंडशालो भवतीति वाक्यविशेषः अस्य तु संपूर्णशालवर्कैल संस्थानात्
 यानुपयग्या भागैरेकाद्विभिः क्षेत्रं विभाजयेत् दशानां द्वादशानां चोत्तरमेकादशो व इत्य
 सार्धेन भागेन तथा भागार्धसक्ता वर्तमानां रितानुपनिर्गमस्य भवेतां संपूर्णशालव
 र्कैल संस्थाने व्यक्रिश्च भवेत् प्रात्रु निर्नाशकप्रायं अथ श्रीवत्सोपलक्षणो मंदिवर्धनसं
 ज्ञः चतुर्गम इत्यादि वत्समाणा उपपत्त्या क्षेत्रस्याधिक्ये षोडशांशे द्वादशांशे तः सत्रद्वय
 दानादुत्तेना चतुर्भिर्मध्यगमो निर्गमने यस्य त्रिकोणांश इति व्यवहितसमासेनायमर्थो यथा
 त्रिभिरेषोऽश्रकोणो यस्य विलोपितैः ततः सार्धेन भागेनोपनिर्गमोपि यस्य तथैव न
 ति यत्प्रमाणा उपनिर्गमस्तत्प्रमाणा एव गमोपनिर्गमयो रंतरं मध्यं यस्य सार्धभागमेव
 र्धः गरुडशालादमाह गर्भेत्यादि चतुरश्रक्षेत्रस्यैव योगं गर्भस्तं चतुर्भक्तं कृत्यानेन भागमाने
 नपार्श्वप्रदेशो भवति यदा १ आस्य प्रदेशो यस्य तन्मान एव पुनो यस्य अथ तत्तुल्यं मानेन

भाव-

चू०

३५

39

शिव
 गर्भमानेन चतुर्भक्तं

वक्रोपल्लिकाश्रुकात्रायस्य यदुप्रजोड इति मध्यगर्भोत्तरं यदुप्रिचास्वयताग्रयोऽविनि
वेष्टितौ वहितावहि निरूढनोगरुडौ एकोपलक्षकत्वेनेत्येवं रूपः अथ वलभी वस्तुशोन्यादि
अष्टांशभाजिते क्षेत्रे सति षोडशांशगादित्यष्टकाल्मकयं किंद्वयलोपनं पूर्वकृत्यानंतरमुभयपा
श्चयोऽधिकद्वयदिकद्वययोजनया वर्धितं त्रायति दीर्घत्वं यस्य ततः षोडशाभ्यो द्वादश संग्रहा
दवशिष्टाश्चत्वारो येनैः पुरोदानान्निष्यन्नशुकनासो बलभ्यभिधानः एष चैव माया तश्चतुरश्रो
व्यक्तलिंगे लिति प्रतिमा स्ववह्नितो नाव्यक्ते चित्वाचार्यै रुद्रितो गदितः का सा दिक्त संवृत्ति वि
ति का सादिभिः शिवखटना प्राकोरेव ता संवृत्तिर्वर्तना यस्य यदुक्तं श्रीमद्भिंगला मते भेरी
संवर्तनेः फोसे नं या वर्ते स्तु स्वस्तिकैः कर्तव्यस्तु यथा शोभं प्रासादावलिभिरिति फांसायाश्च
शिखिन एव जानते भिन्निमानं चास्य विकल्पेनाह पादैकमाधे भिन्निर्वेति सार्थं नैकेन पादेन भि
न्निरस्य तथा सपाद द्विगुणा त्रायति रुन्नतिर्यस्य अंबिकादीनां प्रतिमा विशेषाणां विशेषणान्नि
धानहेतुश्च चतुरश्रप्रासादमाह चतुरश्रइत्यादि स्वसंज्ञोक्तश्चतुरश्रएव नान्योक्तिकश्चिद्विशेषः
किंतु यद्विके र्वितस्य व्यंक्त्यां अंष्टांशः अंष्टयं मर्थैः वर्धितं लिप्रमाणकैः समलंकृतः शोभार्थं वे
ष्टित इत्यर्थः अथाष्टाश्रः कर्णेन यदि क्षेत्रस्य उत्कर्णार्थं ततो ह्यभागत्यागादित्सर्वो सुमनस्य ।
वक्त्या अष्टाश्रः अयमर्थः कर्णात् षोडशांशपरित्यागतो यन्मानं तन्मानेन प्रतिकोणं सूत्रमवस्था
प्यदि ज्वये मन्त्य संपादन एवं सूत्रचतुष्टयं दद्यादेवमष्टाश्रः प्रासादो भवति अथ भूदि निद इति ।
अणिमालविभामहिमा प्राप्तिः प्राकाम्यमी प्रान्तं वशित्वं च यस्य कमावसायित्वं चेत्पद्यो वा विभजन
यस्ताः प्रतिष्ठिते भवन्ति षोडशाश्रमाह मध्यां त इत्यादि अष्टाश्रादेव षोडशाश्रोत्पादनबुद्ध्या प्राह

भाव०

चू०

४०

अष्टाश्वत्थेनयन्तेवदयमवस्थितं तस्य यो ब्रह्मसूत्रात्मकमप्येसूत्रचतुष्टयं तस्य प्रत्येकं सूत्रस्य पर्यंतमा
नग्रहणामेकपार्श्वेवस्थाप्यपरपार्श्वतः खटिकासहितं सूत्रं कृत्वा नेतरेवाद्यकोरामध्ये मत्स्यप्रभवा
यलांकनेदेकार्थे इत्यमष्टस्य पिकोरांतरेषु मत्स्याः प्रभवत्येव तैर्मध्यांतप्रभवेर्मत्स्येर्दिगुरादिति यो
उशाश्वः द्वाश्विलंबनान् देहे अश्वे विलंब्य सूत्रास्फालनं कर्तव्यं अष्टाश्वो न्यादने एकाश्विलंबनेन
सूत्राणि दत्तानीह तु दिगुरादत्युक्तेः द्वाश्विलंबनेन देयानि अथ भद्रस्यैव भेदांतरम् न लिनपयोयं
न लिनस्तथेति यः प्रागुक्तो देशसूत्रेभिहितः पद्मप्रासादस्तत्पद्मरादित्यर्थः एवमित्यादि अष्टाश्वि
संपादनाय ये भागाः प्रदर्शिताः कर्णावस्थाद्येतैरिव त्रिगुणितैः सद्भिरेव मिति यो उशाश्वितो न्या
दनं प्रकारांतरेण यथाष्टाश्वः यो उशाश्वो मध्यांतप्रभवेर्मत्स्ये रुन्यादित एव त्रयमभिप्रायः तथा
अष्टाश्विसाधकभागविभागकरणाद्भागैकन्यागाद्यन्मानं तेन मा मेन नथैव चाष्टस्य पि स्थानेषु
कोराणष्टकमत्स्यप्रभवायलांकनद्वयंदत्वा तथेवाश्विद्वयलंबनपूर्वम् सूत्रपातने कृत्वा मय्यस्थि
तप्रधानसूत्रसूत्रांतराणि परिलेपेत् एवं संकोटय इति तीक्ष्णार्थाः दलाकारयेद्यंतवभया
सर्निवृत्ता एव न रदयद्यदलानुकारेण एव गुर्वगमः वाशब्दश्चात्र भिन्नक्रमः समभयस्त्वचा
दिमं यथा भवत्येदाह पद्माभा इति पद्मरूपाः प्रागुक्तयो उशाश्वदयमेतेषां विशेषो यत्कुरा
दष्टचत्वारि प्राज्ञागकरणा पूर्वभागे कन्यागाद्यन्मानं तन्मानेन वासे मत्स्यद्वयसंपादनं तस्य तु
भागसूत्रेभ्यः पर्यंतमानग्रहणानन्मानेन गृह्यराजप्रसादमाह त्रिभूमिक इत्यादि सगृह्यराज
स्त्रिभूमिका युक्तो दारुमयश्च सर्वदा कार्यः स भद्रश्चेति निष्कासदि प्राग्भाष्यानि च त्रयकानि
यस्य परिभ्रमश्चेति निःसृज्य विभूमिका सुपरिभ्रमाः प्रदक्षिणामागं यस्य प्रागुदिष्टस्य गृह्ये रस्य

शिव

४०

भेदांतरम् विनेत्यादि अर्थं गृह संज्ञको भेदे विरहितः अत्रैव पदार्थाकारणालयावीथिके ये वयुक्तः पुन-
 रन्यद्भेदांतरं तद्विहीन इत्यादि कुटीराख्यसूतीयो गृहेष्वस्य भेदः सतद्विहीन इति पदुपालारहितः
 एकदिभूमिक इति विकल्पतः कदाचिदेकभूमिको द्विपुर इत्यर्थः एते त्रयोपि प्रागुक्ता हवननोदाननि-
 मिताः कार्य्याः यउक्ते गृहप्रियः प्रसूतिहेतवो यवृत्तभेदाः कुंभाभकलशः कुंभ इति कुंभाख्यायो
 वृत्तभेदः स कुंभाकारः कलश आमलसारकस्तस्य कार्य्य इत्यर्थः यथोक्तमार्थ्यके प्रो उद्धृष्टः क-
 लशः कलसामलसारकश्चादिति उद्धृष्टं यवृत्त इति शिखरनिकटं यावत्तद्वययाजं यथैव जंघया
 चितः पुनरन्यो वृत्तभेदः साग्रो मे इत्यादि वृषभिधानप्रासादस्य वृत्तत्वमर्थो लिप्तम् वृत्तभेदसा-
 मान्याश्चतुरश्रोऽत इति श्रुतिनोपि परिवर्तलक्षेत्रांतरात्तुरश्रप्रदर्शनं वृषस्य कार्य्यम् अत्रैव
 रः सशुकनासश्च एतेन वृत्तं कुंभोऽशुकनासाविरहिता विन्याये दिने भवति किंच चतुरश्रप्रासादेय-
 द्दत्तद्वकाः प्रोक्तास्तथेहापि वृत्तस्यैव भेदांतरम् यावत्तद्वत्यादि वृत्तभेदसामान्याद्वावृत्तश्च वृ-
 त्तएवेत्यर्थः वृष इत्यादि प्रोक्तद्वयो यो वृषप्रासादः सनस्वाद्धरा इति शिवविषयश्चैव सकारणो
 नान्यविषयमित्यर्थः प्रतिपादितप्रासादानुसंहरति एवमित्यादि यथोद्धृष्टकृत्ता मुख्यभेद-
 प्रयोजनात् एते एवमित्येतावन्तोऽष्टाविंशति संख्याकानवहवो यतः परस्परभेदप्रभेददिशा बहुल्य-
 मेतेषां तस्मात्कारणान्न प्रदर्शिताः मुख्यभेदप्रयोजनादित्येतेभ्यः केचिन्मुख्यप्रयोजनामोख्यहे-
 तवः केचिन्मोख्याद्भेदेन भोगसाधकत्वेन प्रयोजनं येषां त इत्यर्थः इदानीमेतेषामेव लक्षणमा-
 नान्याह मेर्वित्यादि मेर्वादयो विमानांताः पंचप्रासादाः पंचाशतो हस्तेभ्यः प्रभृतिपंचानां प-

भाव०

चू०

४१

५१

चानां दानितस्त्रिंशदस्माभवेतीति वाक्यशेषः कैलाशः करी कैलाशपरिमारेण गज इत्यर्थः नंदिन इ
त्यादि सष्टमं अष्टाश्रयादि सुपर्ण इति गरुडः धामराज इत्यादि गृहराजः पंचदश प्रयेन परमं सित
कंदेत्यादि सितकंद इति हंसः संभो भूदिति प्रागृत्तत्वे भेदत्वेनोक्तः कुंभः दिव्यद्रुकादित्यादि दिव्यद्रु
कादिति द्वादशभ्यः सिंहेत्यादि सिंहाद्याश्चतुरश्रांताश्चत्वारः अष्टाभ्यो धिकानां भवेतीति महाभद्र इ
त्यादि लिंगप्रमाणतो वापीति पूर्वोक्तानुवादः भवति न च तुष्करादित्यत्र इत्यनुयाज्यमेव चतुर्हस्ता इत्यर्थः
प्रासादान भवेतीत्यावेदितं भवति मानादय इति अथ इत्युपलक्षणात् ऊर्ध्वमपि मानादित्यस्य प्राक्तस्य
तेनायमर्थः पंचाशदस्मान्माना ऊर्ध्वं चतुर्हस्ताश्चाधो यत् क्रियते तत्र राणा मलक्ष्मी हेतुर्न भवेत्यतो भू
ताना यत्तराजसात्मकानां संश्रय इति स्थानानि चतुर्हस्तप्रासादस्य त्वं तत्त्वगर्भत्वात् स्नानपूजनादि
देवस्य नोपयते इति तदर्थमाह लवीयसीत्यादि तत्र व्यवहारान्यथानुपपत्त्या प्रतिदिशं पीठस्ये त्रयोवा
नुपपत्तिः प्रणालभित्योरसंयोगश्च अथे तदुच्यते प्रासादभिन्निपरिहार्या प्रासादनूनवेति तदस्तु यत आह
नसंकोचोऽस्त्रिपीठस्येति पीठलिंगयोर्न कदाचित्संकोचलक्षणे भवेदित्यर्थः इदानीं शिखरवर्तेनामाह शिख
रेति जंघामानतो यदि यत् शिखरमुक्तं भिन्नितुल्या भवेजंघाशिखरेदिगुणान्त इत्येते न तस्मिंश्चतुर्विभक्ते
दैर्घ्यदिशैव पार्श्वदिशि भागकरणस्य वल्यमाणात्वात् परस्येति दिगुणा शिखरस्य अन्यस्येति द्युर्धभा
गप्रमाणा शिखरस्य गुणोरिति त्रिभिः शिखरं विभाजयेत् भागात्रयेति प्रथदिष्टस्योपरितनाञ्चतुर्धमात्
द्वयमानविभागोपपत्त्या चतुर्विभक्तिरेव विभाजितात् इदित्येको गृहितिलोचनद्वयं चंद्रश्चैक एवमेते यथा
संख्यकंठामलकच्छूडाख्याः अवयवाः अन्यस्य पुनः सार्धभागान्मका शिखरस्य तथैवोपरिमनमेव त

शिव

४१

तीयभागंचतुर्थीकृत्वाभागान्कंठोदाभ्यामामलकसारकंभागेनचूडाचूडाच किंभूनाकिंस्थानेति
यदानुकारातथैवपूर्वासंस्थानातथाज्ञेनभूषिता पूर्णकोशोमातुल्यगस्तत्संस्थानायद्यथाच
अथवापूर्णकोशयद्वंनदेवविभूषणमुपलक्षकत्वेनयत्र अथेत्येवंदेहसंज्ञितिः॥प्रिगुणोत्था
दिजंयोक्त्रायेणतथाशिखरदिगुणमानेनत्रिगुणोवचूडाशिखराकृतिर्येयांतेयांतिर्यमितिनिर
श्रीनेभिस्तुक्त्रायातदवधेरुभयपार्श्वयोश्चतुर्गुणं सूत्रं प्रसार्यततः स्थानात्सूत्रेणस्यष्टिकया
चसमंवक्ष्यमानाभिधानवेदिकायाएकपार्श्वेहस्तमवस्थाय्यजंयोर्ध्यावद्भमानुसारेणोभयदि
प्रापिपार्श्वयोर्देहमितिशिखरस्यपृष्ठंवर्तयेत् सार्धद्वैतथागुणमिति नथैवजैवयासमैसार्ध
भागदयशिखरात्मनः सार्धद्वयत्वंभवत्येव तस्मिन्सर्वद्वैतथागुणमिति सर्वभागद्वया
त्मकमेवसूत्रंप्रसार्यतथैवपार्श्वद्वयाद्देदियर्थाभाभ्यामनुसारेणोवदेहंवर्तयेदिति अथान्ये
नप्रकारेणादेहंवर्तयेत्तदर्थमाह संहार्येति इष्टान्स्थाय्यत्वेनाद्यांशसंहार्यत्वेनभागान् संवल
य्यति बुद्ध्याविनिश्चित्यसंहार्यन्निभाजयेदिति क्रमानुसारेणसंवर्तयेत् कथमिति तदर्थमाह
हान्यांशमिति क्रियाविशेषणमेतत्पदं हान्यांशकृत्वा विलोपनपथानुसारेणोत्तरार्धः अन्यदपि प्र
कारान्तरमाह दशोत्थादि कंठादधोवक्ष्यमाणभिधानोवेदीबंधप्रदेशः स्कंदप्राब्देनोद्दिश्यते
तस्मिन् दशसुगीकृते सतियमभागिकी पानिरिति मध्यभागषट्कवर्जपार्श्वद्वयाद्भागदयभा
गदयावधेः सूत्रं कृत्वा जंवापृष्ठं यावद्भमानुसारेणहानिरित्यर्थः पुनरन्यः प्रकारः संहत्येता
दि तस्मिन् स्कंधबंधे त्रिराशि विधितोभागीकृतेनवांशसंख्ययाद्वादशाष्टादशसंख्यया भावांमि

भाव०

चू०

वाभागीकृत्यमध्यविभागोऽसमस्तसंहारेणोभयपार्श्वशिष्टभागद्वयहाव्यावावर्तयेत् पुनरपिल
क्षणांतैतस्मिन् पंचेत्यादि प्रागुक्तदशभागकृतमेवानूद्यते तत्र दशकरणाद्भागद्वयभागद्वयहा
निरिति युक्ता इह त्वपंचभागकरणाद्भागान्निरित्येव विशेषः संवृत्तिर्मजरीचेह निष्पादनं शि
खरशरीरेकदाचिदेतेन विधिना यथावा तुष्टिमावहेदिति कदाचिदेव कदाचित्पूर्वोक्त विधिनेत्य
र्थः समेत्यादियद्यपीह विषमाश्रिप्रासादानोक्तास्तथापिसंहितान्तरप्रोक्तानां व्यस्यषड्भ्रादीनां
देवगृहाणां जंबापर्यंतं यथोद्दिष्टरूपविरचने तद्वर्धे प्रागुक्तनयेन पार्श्वद्वये साधभागभागद्व
यमानेन सूत्रप्रसारणपूर्वं मजरीदेहसंवृत्तिः कर्तव्या एव रूपपार्श्वदेशान्तरेषु भुक्तुं दोषादिषु
सुरालयादृष्टादृश्यते च एतदेव स्फुटीकरणं गजेत्यादि विधेयं च भागकरणां परिभ्रमण
त्यादिना गजस्य क्षेत्रवर्तनां जंबां च यावन्नथा रूपत्वं चोक्तं दानीं शिखरसंवर्तनार्थं तदुक्तं ये
पूर्वोदितोपपत्त्या चतुर्भागवर्जनवकिं त्रैसमंततः कृते सति कंठाधोभागावस्थापनपूर्वमुभ
योः पार्श्वयोर्भागस्य परिलोपनात् फांसेर्वर्तनाप्रकारविशेषः भुक्तनासानिष्यति वत्संवरणं
निष्पादसमेव कार्यमित्यर्थः तदनु मध्यभागोपरिकंठा मलकसारकचूडाः कार्याः प्रसेगादे
व वलभ्यां शिखरवर्तनमाह संहत्येत्यादि तददेवेति गजोक्ताय विक्रैदसंख्येयैव विभाजितेव
लभ्याः संबन्धिनिशिखरावर्तनास्थाने फांसेरेव संवरणं निष्पादनमन्येवा बुद्धिपरिरुहीतेः प्रका
रांतरेः कार्यम् पूर्वोद्दिष्टानां कंठमलसारकचूडानां पार्श्वमानमाह वेद्यर्थेति वक्ष्यमाणभागस
त्यादिप्रमाणवद्कक्षित्यावेदि विभज्य विभिर्भागेः कार्यं भूत्वं परिमाणो नोपरिकंठः तथा

शिव

धर

शब्दयाधिकः पंचभागमानकः सारक इत्यामलक सारकः गल विस्ताराच्चाय भागवर्जचूलकः
सार्थदिग्गुरादिति देवशेषविधानायाह पंचेत्यादि प्रागुक्तनयेन वेद्याः षड्कायाः षष्टाभागः
पंचच इति पंचयाकृतः तस्य दलमर्थं तेन मानेन वेद्याः संवधिनायसि भागेनेतियावत्ताव
न्मात्रकेनायामेन देवशेषेराचोयलक्षितं पुनरपि पार्श्वमानविशेषायाह तत्र्यशेत्यादि
तदिति वेदिसङ्गमं पंचांशपरा मर्षाय तस्य पंचमभागस्य यस्मात् शस्तमानेन विस्तृतिः प्रति
पादितमानेन मानांतरमधिकमित्यर्थः किंचिदभ्यधिकोपिवेति प्रागुक्तचतुर्भागमानोक्त्या
त्रयासार्थद्वयभागात्मकात्पार्श्वमानात् किंचिदिति मनागभ्यधिकोवाकार्यो भागांतरकष्टकस्य
नामनरेणोत्पुक्तं भवति सवालिंगसमः कार्यः चतुरश्रादिभागत्रयां कित इत्यर्थः श्रीमत्पिंग
लामनेपि चूलकचतुरश्राप्रवृत्ते स्तं विभक्तं कारयेत्सममिति अतः समशब्देन सादृश्यव्याख्ये
य इति विकल्पितस्तृतीयः प्राकारः तत्र तस्य चाकाशालिंगमित्यभिधानं काम्येत्यादि स्तं भागा
पादौ लोके प्राणाभिधानीनाहेतयश्चायुधानिवज्जादीनितेभ्यः कामनानुगुणं तत्र कुर्व्यात् आ
काशालिंगस्याकारांतरभिधानायाह विस्मंशेति मध्यभागे कंभाकारोयः पञ्चसुदाकारः का
र्यः पूर्णकोशः प्रागुक्तो मानुल्लंगः तत्सदृशो वेति विकल्पः गृहेत्यादि गृहराजप्रासादेषु क
रीरेषु च तद्देदनेन प्रागुक्तेषु चूलकः कलशाकारः कार्यः तस्य कलशाकृतित्व एवोपपत्तिमा
ह प्रागितेत्यादि हि शब्देन सादृश्यं तत्र प्राक्कोटौ प्रथमसं मयेपादप्रतिष्ठायां कंभरूपतया
आधारशक्त्यात्मकसु उक्तः इदानीं पुनरंतकोटौ सकलप्रासादनिष्पन्नौ तन्मृद्विसकलशात्म

क एव प्रकृष्टशक्तिरूपपरानन्दनिर्भराकृतिः कार्यः उपक्रमोपसंहारलक्षणयोः पर्यंतयोः कला
 शास्त्रकप्रसादस्याधारपररूपेणाक्रीयिते इत्यर्थः दाकजइत्यादि यथा विप्रकारो गृहराजोदारु
 मयः यडुक्तं गृहराजोर्ध्वसंज्ञश्चकटीरश्मिगृहप्रियः प्रसूतिहेतवेवाज्ञेयास्त्रयोदारु विनिर्मिता
 इति सल्ललशाकारश्चूलाकोषितयाभूतोदारुजएवकार्यः तच्च त्रयारणामपि दारुजत्वेन तथा
 विधचूलकप्रामोसंन्यायः चकटीरवर्जदयोरर्थयोः कलशाकारदारुजचूलके करणानियम्यते
 तत्कुटीरस्यापारणपकेष्टकादिमयत्वाद्यप्यज्ञानार्थतत्तद्व्यमयकलशाकृतिचूलककारणार्थे च
 सचप्रसादानां चूलकः प्रतिष्ठायां वक्ष्यमाणमूलप्रतिष्ठावन्निखंडवर्मत्यादिभ्यस्तत्तादितितन्यम
 यस्तथा मूर्तीशादिमयश्चेति यत आह त्रिखंडवर्ममूर्तीशाशिवधाममयो मृत इति तदानीं को
 देवो देवतावाकस्मिन् प्रसादे प्रतिष्ठेय्येत्याह वलभ्यामित्यादि सवितुः कलशोद्यवेति यतस्तस्य
 कुटिप्रसादः पूर्वमुक्त इत्यर्थः अन्येषां तु देवानां मित्येतत्काम्यलोके शहेति वदित्यनेनैकं स्या
 धस्यानुभाषणम् स्वविहमपरं यदेति अथवा यस्य देवस्य यदपरं स्वचिह्नं किंचिदथ स्वकल्प
 वयचिह्नमुक्तं तत्किं त्वरमूर्धनिकर्तव्यं स्वयुधं वेत्यर्थः श्रीमत्सिंहनामने स्युक्तम् न इह स्वकायु
 धमिति चूडायाः स्यत्र यमाह यदित्यादि समस्तार्थमूधियुडन्यत्रिस्थितिं विना शहेतु रत एव
 विश्वतो न गंगलिगवद्गवतो धिष्टेयमाथारं तं भाति शोभते सा चूडेति प्रकृतिं धजाधारकरणात्
 स्थानमाह कंठाद्य इत्यादि ज्येष्ठप्रसादानां कंठादयः शिखरंचतुर्थी भंक्तोपरितने चतुर्थभागारं
 भेधजाधारः कार्यः अथवा पंचमेययोर्कंते त्रेव पंचमेवायत्तं गिनः धजाधार इति गवाक्ष इत्यादि

भावः

चू०

४३

५३

शिव

४३

समप्रसादाश्चत्वारिंशद्भागपरिमारेणोद्दिष्टप्रकाराणां मयि ज्येष्ठकनीयसं प्रसादां गवाहा
श्रद्धाशालिकादेशान्तरप्रसिद्धाः कार्याः दिग्देवतास्थानविधानायाह भिन्नष्टमांशमित्यादि दि
दिग्देवताः पार्श्वदेवतास्तस्यैव तिसृषु भिन्नाष्टमांशपरिमारेण ननु चिरमिति
गंभीरमाविस्तरं हिरिति प्रागुक्तं गंभीरमानादेव दिग्गणविस्तारान्दिरुक्तमिति ततो विस्तारमा
नादेव दिग्गणमुन्नमंते तं विमर्देक इति प्रागुक्तमध्यममरहित इत्यर्थः प्रसादमानेन दारमानमा
ह महतामित्यादि मुख्यप्रतिष्ठादेवानां गर्भार्थेन दारम्योन्नतिरुक्तमर्थेन विष्ठाभ्यां तदुद्वेगिति
शाखाधरोनिकाभाख्यया कापियस्य प्रसिद्धिः तस्याधोऽङ्गवस्थायां शवजे मूर्ध्ने शाखयोः पृष्ठे
दीयते यत् सिद्धिप्रोक्तं प्रमाणमित्यर्थः चतुर्थीशेत्यादि शाखयोरधोभागे चतुर्थीकालश्चेति
महाकालः मध्यभागाभागेति वत् अर्कं तनयाय मुना युग्ममिति किंपुरुषाणां धनवारि
धीर्गृहीतसूर्यकलशोमालाविधाय रावप्र इति गृहीतमुद्रमालको विधाय दौ गोद्वयमिति
वृषभयुगलं ततश्च फणिनायका विनिपाठकमोक्त एते तेनैव नवानां विधानक्रम इत्यर्थः फणि
नायकविशेषां शेषवास्तुकी इति येनाह फणिचक्रकृतादौ पाविति इत्येव नवसंख्यात्मको
विनियोगो महति नवशाख इति नवावयवे दोरे तदन्यदित्यादि निर्दिष्टाकारविधायी नासदस्य
द्विविक्तस्थानं तस्यार्थेन वाङ्मूल्यमिति श्येत्कल्पयेत् लिङ्गमानेन दारमाह विस्तारादित्यादि
लिङ्गमानं विस्तारादयवालिङ्गस्य यः षोडशांशस्तेनो नैवाभिधेयं पीठन्यूनाधिकं वेति पूर्वोक्त
स्थलिङ्गद्वारे पीठतुल्य इत्येतेनैव नुवादः इदानीं मंगलमानेन दारमाह ज्येष्ठेत्यादि ख

भाव०

चू०

४४

शब्देन शून्यं मनु शब्देन चतुर्दश संख्या प्रागुक्तैव शून्यं प्रथममवस्थाप्यानेतरतस्याप्रेचतुर्दश
निलियेदेवंचत्वारंशदधिकशतसंकाः प्रसज्यते तावत्परिमाणे रंगले विस्ताराज्येष्ट्येष्टद्वारे
अतोदशदशहानितो निद्वारं सन्नकं यावत्कन्यसमध्यममूल्युतरमिति कन्यसकन्यसं तन्नभूत
षट्केरित्यने नैवांकविन्यासक्रमेण प्रथमं भूतसंख्यया पंचतदनुषडित्येव पंचषष्टि संख्यात्मकेन
लघुतरमित्यनेवेता निद्वाराणि दशादिपंचतदनुषट्कं प्रासादेष्वेव न चतुर्दशादिषट् त्रिंशदंतिकेष्वन
नुमत्वा दिति ज्ञेयं द्वारस्योर्ध्वं द्वारे क्रमेणोर्ध्वार्ध्वं गणयत्यादीनां विधानमाह गणेशोत्पादिलक्ष्मी
शब्देनात्र श्रीरुच्यते हरिरिति नारायणः ईशः शंकरभट्टारकः नवायुक्तं हरिशंकराविति वा
णि पायाख्याद्यताः मातरं श्रेत्यत्र चकारो भिन्नसमुच्चयार्थो यद्विरागो मातेश्चैत्यर्थः द्वात्रिंशत्
दि ॥ द्वारस्यापेतद्विस्तारचतुर्थी शर्वर्जभ्रमादर्थं चंद्राकारेणोवचद्रिकाकार्या कपित्थकाविन्या
दि द्वारविस्तारादेव षडंग परिमाणेन द्वारिकयोरथः कपित्थको चतुरश्राकारेण त्रयविशेषो र
क्तं भादन्यत्रेति कपित्थकस्यानेकदाचित्कुंभद्वयं शोभायुक्तं कदाचित्कुंभादन्यत्र कपित्थकाविन्य
र्थः साचरार्थेति द्वारिकाया बाहुल्यमात्रादर्थं तस्या एवोक्रायाश्चतुर्दर्थं ते न हेतुभूते नार्गला
स्थानेतावत्कप्रवेशः बाहुल्यार्थकरणहेतोः शाखासक्तमिति द्वारिकासंलग्नं भवत्येव प्रशस्तमिति
दि एतद्यदेव प्रकारे रक्तं द्वारं तत्कुंभायमिति शोभनेनायेन युक्तं शस्त्रशस्त्रायाश्च प्रागुक्तध्वजादि
भिरष्टाभिः सहान्ये स्तरभूतामि संख्यकास्त्रिप्रकाराः सहचतुर्विधः तेचप्रत्येकस्मात्संस्तुता स्त
संख्याकल्पनया भागभागापहारतोये प्रवशिष्येते ते शोभनफलायायां तन्माया इत्येवामनर्थप्र

शिव

४४

निपादने लिङ्गाच्चाद्वारपीठानामिति एतेषां लिङ्गादीनां भागाधिक्यमयोरुक्तावायमानदोषाय
यतस्यायुग्मद्विनिमित्तं सत्यर्थः = ते स्ववर्गात् स्वभाजित इति यथैकस्मादाययोगाको भूनाययो
गोभवति तत्सर्ववयोज्यः अथाप्रोभनयोगस्ततो न्योवर्गः प्रयोज्यः तदित्यादि तच्च द्वारद्वारान
रेणाकांतेन ऊर्ध्वात् तथादिभ्यो न किंचिदिदिङ्मुखं यत्र याविधमपि न ऊर्ध्वात् विनते बहिरं
तैर्वेति बहिरंतर्वाय दिनते पतदिवयद्वयमाणां शिथिलमिति विशिष्टसंघिवंधमेव सयमुक्त
तमित्ययत्नेन संश्लिष्यन्कवाटमित्यर्थः अतएवाह कृजदित्यादि सशब्दाभ्याकवाटाभ्यायत्पि
धीयते तत्रैवोपेयम् लुप्तसिद्धार्थं तस्य यमुक्तं तदनुक्तं भवति षष्ठीत्यादि इष्टिर्विद्वयष्टिः कोणो
मृदादि निर्माणास्य अग्निर्भोजलकर्दमादि निर्गमनमार्गः ध्वजश्चक्रत्रिभूलाद्यात्मकः गो
पुरमिति पुरद्वारं कृपाभिरित्यादि ग्रहणादारवद्वायाः प्राक् संधारमासादानां गर्भातं गर्भं भि
न्नमित्यादिनामंडपमानमुक्तमिदानीं निरंधारणमुच्यते यस्मिन् प्रत्यादि शुक्लनासायाः पा
न्योर्वक्ष्यमाणप्रमाणेन मागवत्सूत्रे प्रसार्य मंडपयष्टं विकल्पमानेन कर्तव्यं कियता प्रमाणेनेत्या
ह गर्भसूत्रेति मसादगर्भसमसूत्रेणैकः = द्वितीयस्तु शुक्लनासागर्भसमसूत्रेण अनेनेव प्रसंगे
न शुक्लनासाभिनिप्रमाणमाह शुकाद्येति शुकाद्यायाश्च द्वयसूत्रेताभ्यामेवापरावुभौ एतदुक्तं
भवति प्रथमं यत्र त्समस्तमानादिर्द्वंद्वं पुनरर्थाताभ्यां शुकाद्यागर्भमासादब्रह्मसूत्राभ्यां तयोरित्या
दि तयोर्गर्भशुकाद्याक्रौडयोर्न्यूनसूत्रद्वयं तन्मानेनान्यद्वयमेव षड्तावत्प्राप्तमंडपानु
क्तामुखमंडपा अन्ये च त्वारोयेन मानेन भवंति तदाह चत्वारो न्येतदयकेन प्रमाणेनेत्याह ग

भार्थेत्यादि न सा शब्देन शुकनासेव तस्यागभार्थेण सूत्रेणोति प्रकृतमेव द्वयं प्रोक्तं सूत्रेण तयोरेव श्रु
 काग्राजोऽप्रासादगर्भयोः समसूचपरिभाषो नान्यदयमेव चत्वारो भवन्त्येव तदत्रेत्यादि तस्याः
 शुकनासायाः पुरश्चरणा मेकतमस्यात्रैव भूष्यवत्प्राणलक्षणस्य स्थानमित्यर्थः मंडप
 स्य चतुर्थी प्रादिति ॥ मोसौ कृतो मंडपस्तत्र चतुर्थी शब्दवहितान संश्लिष्टेत्युक्तं भवति विकल्पेन
 निर्माणान्तरमाह विरुणादित्यादि अथवा तत एव मंडपा विरुणा मानतो ध्वजयष्टिः कार्यो
 अथवा युधमिति अत्रैव प्रतिष्ठितस्य देवस्य यदा युधं ध्वजयष्ट्याभू भिवृषादयो मूला यतन
 देवीकावाकार्याः तदुपो बलिभुजां कृते बलिपीठं कर्तव्यं जगतीत्यादि पुर इति प्रासादस्यैव
 पुरस्तादकदाचिजगतीबंधकार्या निर्माणविशेषः कदाचिन्मुखमंडपस्यापि पुरोहित इत्यर्थः
 श्रीमन्मृगेऽपि ॥ मंडपाश्चैव सूत्रेण पुरस्ताजगतीहितेति शिखाशिखरं चतुर्थी श्रुत्वा
 प्रदक्षिणा मिति प्रासाददेहस्याथोलनापरिभ्रामणिकां कथयन्ति इति शेषः प्रासादपीठमपि
 यस्याः प्रसिद्धिस्तं तस्या इत्यादि तस्याः प्रदक्षिणा यवहिरिति यर्थं त एव निलीना मूलप्रासादच
 त्त्वांगमानेन दिग्देवानां प्रासादास्तदभिमुखः कार्यः प्रचीत्यादिवलभ्यावापिता महमिति
 वलभ्यभिधानप्रासादे ब्रह्माणं वा पूर्वस्यां दिशि प्रतिष्ठापयेदित्यध्याहार्यं अर्थो बलान्ननुमि
 ति अर्थनारीश्वरं प्राग्वत्तेति पूर्वोक्तलक्षणं मातृमंडलमिति मातृचक्रं दाक्षसायामिति ने
 नृत्यां दिशि चंद्रखंडासनमिति अर्थं चंद्राख्येनासनेन स्थितं तमेव च योगिने योगो यावत्तु
 जितमेव वारुण्यामित्यर्थः कंच सूदनः कुमारः यदि दिक्प्रासादेषु न क्रियन्ते तस्यासादे देश

भाव०

चू०

४५

45

शिव

४५

येनेषामवस्थानं विधेयमिति यावत् पुरीत्यादि अथवा देवाद्यस्यापुनरेगर्भसादेवगर्भाश्च नस्याम
पिवाशब्दतः उदिष्टदेवानां तथैवावस्थानमित्यर्थः अथतस्याप्यव विनिवेशो निर्माणात्मक उच्य
ते मतेत्यादि यदेवविष्कम्भमानं विस्तारमानमभिप्रेतं तेन कृतसीमंतीति कृतपरिकेदेभूतलेसति
शंक्कादिनेत्यादि ग्रहणाद्भववेधेनोदीची प्राचीवध्रुवतारयत्यात्मकेन प्राग्गुदितेनापीत्यर्थः
अनंतरमीप्रापदात्मभूतिग्रहाणि प्रकल्पयेत् तत्रेत्यादि तत्रेति गृहसमूहे ईशपदात्मके स्या
नेजपहेमार्चाधामकर्तव्यम् उपकरणान्वितमिति यद्यत्रोपकरणम् तत्र जपस्यालसूत्रादि हो
स्याज्यादि अर्चनस्य हृत्यर्घपात्रादि च तदन्वितमित्यर्थः पर्जन्य इत्यादि सर्ववाद्यानीति ततावन
दसुशिरयनसंज्ञकचतुर्विधातोयोदिष्टानि विपश्चिताया चार्येण स्नानेत्यादि जयंत इति ज
यंतपदेयद्गृहंतत्र मरुभूदित्यादि मरुभूदिंडस्तदाद्ये त्रये इंद्रवि सत्यकाख्य इति यावत् प्रतो
तोली किं भिद्येत्याह सदारकवाटपद्मार्गलशोभिता सदारपातया सत्कवाटपद्मार्भा सदार्गलेन
च शोभायुक्तेत्यर्थः मंडपाश्चेति तस्यामेव प्रतोल्या चतुश्चायतभद्रसुविष्टया भिधानां त्रयाणा
मन्यतमो गेपनाद्यादि सिद्धार्थवत्प्राणलक्षणो मंडपो ज्ञेयः आद्यग्रहणादाय सिद्धयेपि
अथतल्लक्षणम् चतुष्षष्टीत्यादि चतुष्षष्टिपदविहितान्तरादष्टिव्यपाय इति षोडशविलो
पने कृते अष्टिशब्देन षोडशांतरं कंदोभिधीयते यत इत्यमष्टपदात्मकयत्सुष्टकादर्थायैव
पूर्वापरदिशोः पंक्तिद्वयलोपने कृते पंक्तिषट्कं यदवशिष्यते तत्र देव्यो निमित्तं दक्षिणा
वामपार्श्वयोर्न्यसेत् अवशिष्यते ये चत्वारः कौष्टकास्तान् पार्श्वयोरेव मतवारणकृतेन्यसेत्

भाव०

चू०

४६

५६

यदाह श्रुतयः=सुरयाश्रयाः=चतुरश्रायतो होवमिति एवं प्रतिपादितोपपत्त्या चतुरश्रायतो भवत्येव
न केवलं नाम्ना सन्निवेश विशेषणापि अथ भुद्रा मंडपः=चतुरश्रत्वेन प्रतिदिशोऽशया भक्ता प्रति
कोणां श्रुतिव्युत्पत्तिरितिको एकचतुष्कलोपनात् एषोऽशचतसृषु दिक्षु मन्त्रवारणार्थं चत्वारश्च
त्वारो देयाः यदा च प्रतिकोचतुष्कलोपनेन कृतं ततो हेतोर्हि सूर्येति चतुर्विंशति चतसृष्वप्याशासुको
एकायस्य स हि सूर्यश्चतुरांशकः तदेव द्वादशाकोऽष्टात्मकं यं किं द्वयं प्रतिदिशं भित्तिर्यत्न्यक्ता मध्ये
षड्नाथं शतमिति चतुश्चत्वारिंशतावद्भिरुपेतं भागं भागानां परिभ्रम इति वार्त्तः कथमिति चेत्
दित्यंगानां नद्याकोणा चतुष्टयान् षोडशालोपनेन भित्तिर्यत्न्यक्ता वस्तुवस्थापनेन चोभयथा द्वादशा
धिकशतपातनेन षट्पंचाशदधिकशतपातनेन षट्पंचाशदधिकशतदद्याच्चतुश्चत्वारिंशदधिकं भ
वत्येव तस्य च कोणेषु भित्तिभागा देदसरत्तरणार्थं अथैव शास्त्रागप्रमाणको भित्ति सन्निवेशो न विहि
वानुक्तौपि परिवर्जनीयः अथ सुविष्टवाख्यगवस्वश्रोत्यादि क्षेत्रे वस्वश्रुतिश्चाभिरक्षाभिश्चिद्भि
तं दिग्दद्यान् षोडशालोपनेन चतसृषु दिक्षु चतुष्कचतुष्कदानादि निर्दिष्टा मन्त्रवारणायस्य तथा
षण्णभागा मुभयथा श्रयोर्वा मंदलितायोः संवेशः परिलोपनेन यस्य एवं देह्यां भाग षट्कप्रमाण
कोऽस्य गर्भ इत्यर्थः मनःषष्टांनीन्द्रियाणि षड्गः तद्रसिका विषयाशक्ता स्तेषां षड्सिकानां प्रेक्षकाणां
स्थितिः स्नाने स्नानादित्यादि ग्रहणादितानं किं किं भित्तिर्यत्न्यः अथ स्तंभा स्तंभ इत्यादि बोधेति य
द्ग्रंथप्रकारः रुचक इत्यादि तत्र रुचकाख्यो यः स चतुरश्रः वज्राभिधानोऽष्टाश्रः १ हिवज्राभिधानः षो
डशाश्रिर्ध्यापत्रैव द्विगणाश्रिरित्यादि प्रलीनहृत्तौ यावद्द्वौ बुद्धिद्वौ तयोः प्रलीननामा द्वाश्रिः प्रादश्रिः
दृष्टस्त्वनश्रिरेव दृष्टज्ञाना मतोपि षष्टौ योहीनमंडलाख्यः स संवलिते हीनकै मणयनुकारे रूपल

शिव
४६

क्षितइत्यर्थः साधारण्यादि साधारणशिरस इत्याधारेण शिरसा च सहयत्र कुत्र विद्यो ज्ञाः कुभेत्या
दि पक्षा कुंभोयं कुंभविष्कंभस्थिराख्याश्रित्वारः संभवयाश्रयाः संभाकाराः विकारीदि चतुर्होन्ये
ति ज्येष्ठमध्यकनीयसांप्रासादानां क्रमेण स्वस्वदेह्यमानान् संभसंवेधिनो विकारेति षोडश
दादशाष्टभागादाधाराः कार्य्याः एतदुक्तं भवति ज्येष्ठप्रासादानां ये संभास्तेषां स्वदेह्यमानतः
षोडशांशात् मध्यानां दादशांशात् कनीयसामष्टभागात् इति यावत् मूर्धान इत्यादि ततो न
दिकावर्तजगत्त्रिवलिसुस्थिराख्याश्रित्वारो मूर्धानः शिरां सितभाधारसमायवेति यदेवाधार
णां धार्मादौ प्रमाणं तदेवैषा मित्यर्थः तत्र कुंभाख्यः कुंभाधारस्तावत् वसंश्रौत्यादि आधारो
त्रैवसंप्राप्त्यष्टभक्तोत्पुरिकावर्ताख्यो रूपकोटश्च संख्यायादाभ्यां भागाभ्यां कर्तव्यः वृत्ताख्य इदुनेत्ये
कैर्नैवर्कठश्च दहनैः स्थितिः इत्यमुययुक्तशिष्टभागद्वयस्योर्थं निर्गम्येकैकेन पार्श्वप्रदेशतो
यस्य तथेत्यादि उद्यक्तं भस्यलक्षणं तत्रानभिधानादेव त्रयत्वं नैव यतश्चाह किं तेषां चतुर्व्याड्यप्रा
श्रयः चत्वारो व्याडाः सल ग्राश्रयकार्याः नृसिंहावावजिनोवायवायश्चिह्नाः कार्य्याः विष्कं
भइत्यादि विष्कंभाख्या आधारः कुंभवदेव किंतु नवांशकल्पनवागत्रयेणायः खुरिकाख्योयः
कुंभेन देवाभ्यपीठत्वेन अपदि प्रयते तदाह सिद्धपीठः सिद्धं विष्यन् पीठं यस्येत्यर्थः चतुर्थेऽ
स्थिराख्येऽर्थः संस्तुभानगतं स स्थिति रित्युपरि निरिष्टं संस्तुभानुकारेण वृत्तचतुरश्रादिनेत्यर्थः ५
अथ शिरां सि त्रिविभक्त्यादि न केष्टकां किं तेशिरसः क्षेत्रे सत्यथः यत्रा मध्यकोष्टकपाश्व
यो रंशेनांशेन मकरोद्गमा इति मकराकारायस्य सनेयावर्त उच्यते गतइत्यादि गडास्यस्य
शिरसोभागवर्तनानभिधानादेव एव निर्माणविधिः किंत्यथ गजमुखद्वयेनोदगं यत्रापा

भाव०

च०

५७

५७

स्यैव येन करस्याने विभूषित इति विशेषः अथ इत्यादि त्रिवलिनामः शिरसः अथः प्रदेशे यैवेतयोर्म क
राजमुखे निर्मिते तत्राधारविवर्तनायेकोऽयं चिरन्यावुपरितनभागद्वये दावित्येवे त्रिंशं युक्तः स
न्व्यश्रमे खलात्रययुक्ता त्रिवलिरुक्तः अंशादित्यादि सृष्टिराख्यस्य तथैव अंशकल्पनयोपरितन
अंशात् अदलेः कृतभूषणायः ससृष्टिरः अथ भागद्वये पीठिकायोगाच्च यज्जदलवर्तनार्थं मृष्टि
योभाग उपकल्पितस्तदेव क्षेत्रं तदष्टांशकल्पनेन एतत्तत्तं भवति अष्टोदलानि अथेत्यादि प्राधार
शिरः स्तंभलक्षणान्नतरेतेषूपरितुलोयतुलाख्यकाष्टकाभ्यां सहितो दारुयुद्धो विन्यास्यो दा
रुनिर्माणो दोशैलेतुशैलमेव प्रकृतं प्रतोलीमंडयादि स्तंभयर्थं तन्मूलासंज्ञिकमुक्ताप्रकृतम
भिधीयते इति शत्यादि इति शारिद्राश्राविः संज्ञके त्रितये पूरणीत्यादि संयमिनामिति संयमितात्मना
तपस्वि विप्रोषाणाम् आत्मा लोचनसिद्धय इत्यात्मस्वरूपज्ञाननिष्पन्नये गंधवद्व्यादि कोणा
तिष्ठितस्याने विकल्पतो वा गृहस्ततयमगंधवे भृगं हृचतुष्टये यत्प्रागुक्तं तन्कुर्यति मठं वा विकल्प
तः ऊर्यान् तां बूलेत्यादि रुजीति रोगस्याने गंधवह इति वायुस्थाने पुष्पायनमिति पुष्पगृहम् अ
हित्रय इति नागमुख्यभस्त्रादाख्ये सोमकृष्णाख्ये कोशागृहमिति भांडागारं अदिति द्वय इति अ
दिति दित्याख्ये अंतर्मध्ये ब्रह्मादिषु पदेषु देवगृहगर्भो मंडपः कार्यः प्रागुदिष्टायाः पुरोन्यनिर्मा
माणान्तरे चिह्नसंश्रयमिति ध्वजधाम वर्मत्यादि वेर्वत्यादि वेर्वत्यादि वर्मधामेति सन्नहन गृहम् का
चने कृताकृतमिति वटितावटितं सुवर्णं सत्येत्यादि भिषजा मिति वैद्यानां व्योमेति अनुतांबूलादिति पि
तृपदादनेतरदौरेचारिकपद इत्यर्थः अवरोधयथ महत्तरिकायाः पालका अंतः पुररतिराः स्त्रीनियं
तारो महत्तरकाः ते च शब्दतः पुष्पदंतपद इत्यर्थः नत इत्यादि ततपदद्वये असुरशोषाख्ये बलवन्ति मे वि

शिव

५७

एतं स्थाने रुजिरो गपदे आरोग्ययद् मित्यो यथ स्थानं वाया विनिवायुपदे गंथो वजी विनानृत्ते यजी विनोच
 स्थानम् स्थानमित्यादि फणभृतीति नागे मणितत्त्व विदां स्थानं पुष्यायनं मुख्यादि तदग्रत इति भ
 लाटा दनेनंतरं सोमयद इत्यर्थः गवादि गृह संयुक्त मित्यत्र देवतानामित्यभिधानात् तदग्रत इत्यनुमेतव्यं
 तेनायमर्थो यथा सोमयदादग्रतो अग्न्याह्ने गवादि संयुक्त मित्यादि ग्रहणान्मेवाजमहियरत्नकारणा गृ
 हम् अदिता वित्यादि तत्सारकालय मिति मंत्रचर्चा गृहं याष्टीकानां वा गृहं अथ षट्पददेव स्थान वि
 नियोगः ॥ वेवस्वतेत्यादि राजवेश्मनो दक्षिणस्यादिस्था स्थान गृह मित्यर्थः शयने यम इति पूर्वोक्ता
 नुवादः यतः पूर्वतन्नातः पुरमुक्त मिदानीं शयने तद संगमेव अर्थमाभिधाने मरीचाचेव गृहणां स
 मागमस्थाने पृथ्वीभृतीत्यादि वामदिक् स्थ पृथ्वी धरात्वेत्तरवार्ता करण स्थान मित्यर्थः रफ इत्यादि
 शेषाणि यानि कोणभृता मापादीनां स्थानानि तानि निरफ सिनि मित्रं रहस्याणीत्यर्थः यस्या मित्यादि
 पूर्वद्वारायाः पुरयषविधिः दिगंतरद्वारायाः क इति तदर्थमेतत् यस्यादिशि पुरो द्वार मित्यादि तस्याः
 पुरः यस्यामेव दिशि द्वारं भवेत् तं प्राचीं परिकल्प्य प्रागुक्तो यद्देशादितो न्यासः सतदवस्थ एव कार्यः न
 आस्थान शयनेन्यथेति तद्विषयो यो न्यासः सोन्यथेति न तस्य द्वाराय नुरोधात्परिवर्तेन मयित्वा स्थान शयने
 स्वस्थान एव कार्यं पूर्वद्वारायः पुरो निर्माण विनियोगो यथोक्तं वेवस्वते पदे ऊर्ध्वादा स्थाने शयने यम
 इति तयोर्वि नियोगो दिगंतरद्वाराणां अपि निर्माणानां तत्रेत्यर्थः चतुः शाला कित्यादि ऊर्ध्वादे यमिति गृह
 मिति यदुक्तं तद्विशेषणं चतुः शालं गृहं राज्ञ इति चतस्रश्च यिदं शाला चतुष्टेनोपलक्षितं यच्चतुः शालं
 प्राच्या शालया विरहितं मुदीच्या चात्रि शालं श्रीमक्तिरोगे प्रास्तं हिरण्यनाभाख्यं हीनं मुत्तर शालया न
 सुखेनैव पूर्वया हीनं शालया वृद्धिदं मतमिति दक्षिणायामश्चि मया वा विरहितं कार्य मित्यर्थः यदुक्तं तत्रैव

चुलीदक्षिणयाहीनाथनार्थप्राणनाशकत्वं यत्राप्यपरयाहीनं पक्षं न तत्सतां तद्वदिति तद्वक्तिं विशालं वे
 त्यत्र तदिति पूर्वोत्तरपरामर्शो यद्यदिकदाचिद्विशालं तत्पूर्वोत्तरशालादयवर्जं दक्षिणपश्चिमशाखादयो
 पक्षसितमेवेत्युक्तं भवति य उक्तं तत्रैव सिद्धयितव्यं कुड्याभ्यां पर्युतं यदि पश्चिमोत्तरसंयुक्तं यमश्रूयंत
 मृत्युदम् उदकपूर्वयुतं यत्स्यादं डाख्यं दं उकारकम् पूर्वयाम्ययुतं हेयं वाताख्यं कलहप्रियम् पूर्वायुतं यु
 तं गेहं चुलिनामर्धनाशकत्वं दक्षिणोत्तरसंयुक्तं मन्थयंत दिरोधकृदति तत्रैव मध्ये विकल्पितोऽन्यदपि
 राजगृहमाह धामानीत्यादि यस्मिन्नवगृहाणि तत्रैवावर्ता भिधानमन्यद्गृहमंडलं तथैतत्कार्यमिति त
 दर्थमाह भूतेत्यादि पंचकोष्टकां किते सति मध्यान्तरविच्युते रिति प्रतिदिशमेको यो मध्यकोष्टकोष्टकां
 किते तस्य येन नंतराः संसृक्तास्तद्विच्युतेः प्रतिलोपनादेव कोणकोष्टकचतुष्टयेन तया मध्यप्राग्द
 क्षिणोत्तरपंचमकोष्टकपंचकेन दशमं नवाशिव्युते तान्येव नवधामानीत्यर्थः तत्र यन्मध्ये प्रागान
 नमुत्तरानने वा मदक्षिणपश्चिममित्युक्तं भवति सर्ववीथिकमिति चतस्रश्च विदित्वीथिका परिभ्रम
 संस्थानानि कापि पिंडिके नियासां प्रसिद्धिः यस्य तत्स्वस्तिकाख्यं तत्राप्युक्तं समं ताद्यदि जाता सा स
 स्थितमुद्यत इति तदितराणि शेषाणि नि तदांनी मध्यगृहादितराणां शिष्टानां येयः प्रयोजनं तद्व्य
 ते देवागार इत्यादि यंत्रप्रमुखोपस्कराश्च यदिति यस्योपस्करास्योपकराभांडसमूहं यंत्रमेधयाख्यस्य
 भोजनविशेषस्य कारुणमथवा तच्चक्रिका प्रधानमित्यर्थः राजा इत्यादि मध्यगृहं राज्ञः अष्टोत्तरशतं
 हस्तानां परमिति प्रकृष्टततोधिकमन्यत्र कार्यमित्यर्थः अतोमानात्पादपादनवर्धितायामोर्देह्यस्य
 इत्यपंचविंशदधिकं शतं देह्यान् अतोष्टहान्या विस्तरं देह्यं दिशोर्दित्तु चतुष्टये कोणाश्रयास्तर्देधनेति
 मध्यगृहप्रमाणं दर्शयतः दिशमने रित्यादि गन्ध्यालस्य मध्यगृहं दिशमतिरुहं विस्तारं ते ये वेतना

भाव०

च०

४८

५४

५२

शिव

४८

नात्यायेनाधि कंदैर्छात्र समपरितयादित्तचत्वारि तद्देवमध्यादयेनकोणेषु मष्टेत्यादि घृतनायते
स्तत्रपालस्यचतुष्यष्टिहस्तमथेतददायामवृद्धित इत्येतदधिकारन्यायेन स्थितं वावहलक्षणोद्देशः
रसायायत्रति षट्परिलोपनेसति षडित्यादि वाशब्देन समुच्चयार्थः युवराजस्यचमध्यगृहमशीतिह
स्तं षडपायादित्तविदित्तच तन्मध्यादनेतेष्वेवार्थे धिति देवागारत्रत्यादिनोक्तेषु अतोपरम् षष्टेरित्यादि
अतेयुवराजभवनादपरगृहादिमंत्रिणः षष्टिहस्तमध्यगृहं चतुरपायेनदित्तचत्वारण्यवमस्यैवै पंचेवसु
कोशेत्यादि अन्येषां राजभृत्यानां स्वकस्वकयनानुसारेण ध्यायवाययात्मनस्तुष्टिर्भवति द्वाविंशतइत्या
दि **अथ** जन्मनो ब्राह्मस्यप्रधानगृहं द्वाविंशदस्तः ततो द्वाविंशतश्चतुर्हान्येति चतुरचतुरपायेचान्यानि
चत्वारि एवं पंचगृहाणि ब्राह्मणस्य द्वाविंशदष्टाविंशतिचतुर्विंशतिविंशतिषोडशहस्तात्मकानि मस्त्रा
भानि तेभ्यो यदृकयायद्यदाकरोति अतो द्वितीयमष्टाविंशतिहस्तं यत्र द्वात्रिंशस्यप्रधानम तृतीयं च य
तुर्विंशतिहस्तं तद्देशस्य चतुर्थं यद्विंशतिहस्तं यत्र कूडस्य यावत् द्वात्रिंशदीनां पंचपंचप्रतिपादयति
त्रिंशेकहानितइति अष्टाविंशतिहस्तात्रिपरिहानितः पंचविंशतिद्वाविंशति एकोनविंशतिषोडशहस्ता
नि भवन्ति पंचद्वित्रिंशस्यैव दिपरिहार्थाणि भवन्ति वैश्यस्य चतुर्विंशतिहस्ताद्वाविंशतिविंशतिअष्टादशषो
डशहस्तानि पंचेव एवमपि विंशतिहस्तादेकपरिहानित एकोनविंशत्याष्टादशसप्तद्विंशहस्तान्येव
पंचशूद्रस्येत्यर्थः एतदेवाग्रे स्फुटीकरोति षोडशहस्तिकान्मानादधो नशात्तास्ति स्तिनाभूतिपरित
त्वादिन्येतेन ततो योयाः शालागृहाणि वा क्रियन्ते ते च भूतिपरितर्क्य ऊर्वति स्वपादवर्धितायामदतिपूर्वो
क्तानुवादः उदगित्यादि राजन्या एवात्र रादिषु च तस्त्वुदित्तब्राह्मणायावसेयुरित्यर्थः भूतकादिति भृत्याः
ग्रहेत्यादि वास्यचरकादिस्कंदादिप्रदेशेष्वन्यजातयश्चर्मकारथावकप्रभृतयोवसेयुः चंडालेत्यादि ॥

भाव०
३०
४५
५५

मौलिका इति श्रवणेन नृत्यान्तविशेषत इति श्रवणं नृत्यादिशि विशेषाद्वा हासिकारयितव्यानि श्रवणं
दि श्रमरालयाः प्रासादास्तेषां पुरोये पूर्वोक्तमानकामंडपास्ते स्तभसंख्यया प्रत्येकं संज्ञाभेदेन भवन्ति सत्स
उदत्यादि तत्सत्त्वायावृत्तानवमंडपायवीयांस इति कन्यसाः कन्यसंख्येव प्रासादेषु द्वादशमष्टाविंशतिस्त
भाते पावद्वन्ति अतएवाह चतुर्गणमुनिप्रांते रिति तेन सत्सत्त्वमंडपाद्विंशतिः स्तभैः चतुर्दशभिः
अभद्रएवं द्वाभ्यां द्वाभ्यां विद्वद्वायावदष्टाविंशतिसंख्यया वृद्धिभिः संज्ञक इत्यर्थः तथेत्यादि तेभ्यो नंतरं
दनायः संवर्धनां तानेव दिदिद्वेष्टे वत्रिशतं रुद्धं वृत्तं त्वारिंशदं तिका मध्यमा मध्यमाना मेव प्रासादानां
विनियुज्यंते मिश्राव्याप्ये इति तत्तुद्रसाधनायेत्यर्थः द्वाभ्यां मित्यादि द्वाभ्यां स्तभाभ्यां शुकनासायाः पुरः
मध्यकृत्ये छितिभोगप्रायेषु ज्याया सद्व्यादि श्रीवत्सायाः पुष्पकां तानवज्येष्टप्रासादानां तथेव दिद्वेष्टे
वृत्तं त्वारिंशदं रुद्धं चतुष्टयं तानेव तथेव दशेत्यादि दशभि रष्टभिः यद्विश्रुतं भिवायुक्ता मंडपा
ये ते मिश्रकसंज्ञाः कार्याः यवीयसां मेव प्रासादा मा विनियुज्यंते मिश्रावाप्ये इति तत्तुद्रसाधनायेत्य
र्थः द्वाभ्यां मित्यादि द्वाभ्यां स्तभाभ्यां शुकनासायाः पुरः पादमंडपे विज्ञेयः निष्टेत्यादि निष्टासिद्धिरि
ति सौख्यप्राप्तिः तत्तुद्रसंसाधनाय चेति रोडसिद्धयश्च इतीत्यादि विचित्राश्चेति नामां रूपाः मंत्रवद्यदि
धानं तद्योगादि वित्रययाभिलषितमर्थसाधयतीत्यर्थः ॥ भावचूडामणोप्रासादरचने नाम पंचमः
पटलः ॥ इदानीं मधियास उच्यते ॥ श्रवणेत्यादि अन्येष्व्यागोपकमो धिवासः आ मंत्रणमेव धाम्नः
पुरस्तात् इति प्रासादस्य पुरतो मंडपे वक्ष्यमाणोपपत्त्या शुभलक्षणोचकार्यः तत्प्रमाणमाह हस्तादि
त्यादि हस्तमात्रस्य लिङ्गस्य प्रतिष्ठाया मष्टभिदि हस्तस्यार्कप्रमाणेन त्रिहस्तस्य दिक्प्रमाणेन त्रिदश
भिरसौ मंडपः कार्यः यमेत्यादि चतुर्हस्तान्नवहस्तान्ते यावत्प्रत्येकं यमवृद्धेति हस्तद्वयवृद्धाकार्याः इ
त्यनवहस्तस्य द्वाविंशतिहस्तो मंडपः विकल्पेन मानांतरमाह तदित्यादि तत्प्रमाणहस्तादिकमादौ कृत्वा

शिव
४५

अर्कोदितोदादशआदौआदितस्तेनहस्तमात्रस्यद्वादशाहस्तादिहस्तस्यचतुर्दशयावन्नवहस्तस्याष्टविं
शतिहस्ताइत्यर्थः अत्रतुष्टुञ्जतराश्रवणाद्यमवृद्धिरेव तदर्थेनेति तन्मंडपार्थमानेनेशानदिशिप्राच्यादि
शिवास्तानार्थमंडपः मंडपः कार्यः सोपीत्यादि अत्रापिशब्दो मंडपद्वयमपिनदिग्भातमिति सूत्रेऽ
सम्यक्मातदिगवष्टमेनकार्येतोरणाद्यनितरत्यथिवासमंडपस्तोरणाद्यनितरतिव्यवहितेनसंबंधः
आदिग्रहणादितानकपताकप्रायेवह्यमानकमुनमेयम् मंडपस्वरूपमहमंडपइत्यादि प्रांकरस्यभ
गवतः सदाशिवस्यैवतेजः स्यान्वासोमंडपोननुवेश्मसामान्येन रूपकयति मंडपेतेजश्चनिवृत्त्याद्याश्च
तस्माद्याः शक्तयोयथासंयोजातवामदेवाद्योरतत्सुकषभहारकाथिष्टयास्तामुखानियस्यतेजसः पंचमा
यास्तुडपरिवर्तित्वेनप्रकृत्यार्थानुपयोगादग्रहणनाव्याप्तेः प्रांतीत्यादि मंडपस्यतु तस्मैख्ययातोरणा
निचत्वारित्यर्थः अन्यत्रपताकाभिः शक्तिं संख्याभिर्नैवभिलक्षितं चिह्नितं भगवन्नेजसश्चात्वामायाय
तोनवाद्याः शक्तयः प्रांत्यादि संज्ञयाक्षीरवृक्षसमुद्रवानिवह्यमाणोपपत्त्यालक्षणावेतिचत्वारितोरणा
नि एतेष्वेवोक्तायमाह पंचेत्यादिकन्यसानामितिहस्तात्प्रभृतिविहस्तयावन्नक्रमेणपंचहस्तानितोर
णानि हास्तिकस्यषड्हस्तानिदिहास्तिकस्यसप्तहस्तानिदिहास्तिकस्ययावत् वसुदेवांगुलाग्राणीति
एषामिति पेरुषामध्यमानां ज्येष्ठानांचतत्रसप्तहस्तप्रमाणेव वसुंगुलाग्राणिप्रत्येकमध्यमानात्
तेनाष्टांगुलाधिकानिसप्तहस्तानितोरणानिचतुर्हस्तस्यषोडशांगुलाधिकसप्तहस्तानिपंचह
स्तस्याष्टहस्तानिअष्टहस्तानिषड्हस्तस्येतियावत् एवंज्येष्ठानांवेदांगुलाग्राणिततश्चतुर्दशाधिकाश्च
ष्टोहस्ताः सप्तहस्तस्यतोरणानि अष्टहस्तस्यांगुलाधिकानि नवहस्तस्यतुसाधोष्टहस्तप्रमाणानी
त्यर्थः यदुक्तं तत्र विहस्तातातुहस्तेकवृद्धिर्ऋध्वं यदुक्तिकम् वसुंगुलानवातायावृद्धिः साचतुर्गुलेति

धारिकाग्रधिवासमंडपवेद्याः कोणकोणानि हिमेंद्रेत्यादि हिमेंद्राद्युधबंधकस्तनीलवनोप
मा इत्यत्रोपमाशब्दे हिमादीनोषणाप्रत्येकमभिसंबध्यते हिमायमा इन्द्राद्युधोपमाबंधकोपमाक
स्मायमानोपमाचनोपमा इति प्रावेदीति प्राणदिकृतासांन्यासः मध्येष्वेताद्युधचित्रेतिश्र
वश्वेतरावस्थहिमायमेत्युक्तापुरेनरुक्तिः प्रांतुडग्यकुंददंतयर्थाथैः श्वेतवर्णस्य युक्तत्वादो
षः वारुणीयाचनोपमाप्रोक्तासाविकल्पेनयवलाकार्याः भवन्त्याश्रयतइति काम्यादिभेदेनस्व
स्वकार्यानुपसरेण भवन्तिइत्यर्थः ग्रंथांगुलेत्यादि मध्यप्रदेशेग्रंथावंगुलानि उक्तितास्यलिका
धारिकाभिधानानिकाष्टानिचतुर्हस्तानि यस्याः सातयाहास्तिके लिंगेदिहस्तादीनांनवहस्तानां
हस्तस्यवृद्धौवकाष्टानि स्थलिकार्यात्वंगुलेनोंगुलेनवृद्धिः हस्तेत्यादि हस्तमानादिनान्येनापिमा
नेनयत्कन्यसकन्यसंघंगुलोतरावृद्धिः तावद्यावन्नवहस्तप्रमारापरिगतस्तृतीयांशोदृक्कुर
स्यदितीयहस्तस्येवषोडशांगुलाधिकोहस्तइत्यर्थः वेदीत्यादि वेदीतिचतुरश्रं भगवाब्देनयो
न्याकारम् मंडपस्यत्यादि एतत्कुंडाष्टकंपूर्वादिदिक्क्रमेणाग्रधिवासमंडपवेद्यावहिः प्रासा
दस्यवावहिर्भवेदिति संबंधः ततो न्यडेयामूर्धनीति शिवेशयोर्मध्येयद्भवति तत्रैव पंचेत्यादि व
क्ष्यमाणनयेनब्रह्मभिः पृथिव्यादिभिर्वापंचमिर्योन्यासस्तस्मिन्चत्वारिचतुर्दिक्षु मध्ये शिवेशयो
स्तथैवपंचमं प्राशयादितराणि वेतिका मनातस्तथा तथातृतीयांगुल्यर्थः तदाकारेणवोष्टेनमेख
लाभ्यतरे भूमेर्भागात्मनायोगोयेषां चतुरश्रयोन्यादिनैवमुज्ज्वलित्यादि कुंडेचतुर्विंशतिभा
गेनोष्टः कतव्यः अतएवहास्तिके एकांगुलमानेन कुंडेत्यादिनाभिः सर्वकुंडानां तथैवसमा
नादेर्धनत्रिभागेनवाहिता सर्वेषांवाप्त्यपत्राकारेण एकत्रैवमेखलापि कुंडाकारोहस्तमाने
कुंडेयद्येकामेखलातत्साषड्विंशंगुलेः अथभिसस्तश्रुर्भिस्त्रिभिर्वाभ्याक्रमेणांगुलाभ्यात

तस्य त्रयं नृपात्ततः इत्येषा र्वार्थी नृमंतव्यः शेषमथ मयः खनेदिति मेखला मानस्यायः खानोहासि
 कस्य पंचदशां गुलानृपात्तत इत्यर्थः दिगुरा मित्यादि लिङ्गस्य यो ब्रह्म भागः ततो दिगुरा विसृति
 भद्रा सने भद्रपीठम् भद्रमिति शोभने अथ सुक सुवल्लरां सुक सुवा वित्यादि किंशुकः पलाशाः
 श्रीपणी वृक्ष एव प्रोक्ता भिधाने योन्ये यो यासिकः कश्चिद्दृष्टातो वा ऊर्ध्वात् काप्रत्यभो यिवेति कश्चि
 कामना विषये अयाजिकादपि वृक्षादित्याशयः सुक्तावत् वद्धा यामेति वद्धा यामेति यद्विशदं गुला
 देव्यात् रसागाष्टवेदिकेति कौन्यसादिलिगापेक्षेयतत् अथ मर्थः तत्प्रमाणं गुलवेदिका सुक कन्य
 सानाम् युगाः सप्ततत्संख्या गुलमिदिर्मथानाम् अष्टां गुलवेदिका ज्येष्ठानां अगुलमानेन च तासां
 कंठस्य गुलश्रगां भीर्येण सर्वा सामाज्याधारो नंतरमेव वक्ष्यमाणान् भिधानमवटमंडलं यतश्च
 णिचत्वारिपंचांगुलानि वा विसृत्तं परिवर्तलत्वात् एव एव तस्याः सहितान्तरदृष्टलक्षणया विशेषो
 न्यदेव्यादि सर्वसदृशं श्रीमत्किरणो तद्विसृतिमाने वडं गुलं यदुक्तं तत्रैव यदुक्तं पुष्करभूमादिति
 कंठपार्श्वान्मुखान् यावत्संज्ञां गुला मुखप्रदेशे अर्थे विभज्य मध्यपंचमभागवर्जं प्रतिपार्श्वभागद्व
 याद्वा सोवेणिकेण त्रयोपरिकंठस्य दृष्टयोश्च प्रातावधि यस्याः तथानिष्टाप्रमाणेन पुष्पः प्रारंभ
 अप्रातावधिः यथायथं निम्नराज्यनिर्गमः अवटमंडलात्कंठस्थेष्टे मध्यमार्गेण मुखान्तरं याव
 द्दस्याः कलशाडुक्तः षडंगुलप्रमाणो यो दंडस्तदग्रे प्रातवेदिकायः प्रकृतिं सार्वेष्टां भिरंगु
 लैरन्यासूक्ष्मा च वेदियस्याः उक्तं च मृत्युजिह्वाने षडंगं प्रायस्किरणहेनदंडः कुंभसंस्थित इति इत्य
 दीर्घसमासेव्यवहितसंबंधिपदे अस्तुगेव विवक्षिता सुवद्व्यादि तद्योनिरिति समानजानीय एव अ
 गृह्यत स्तूलदंडः कर्षप्रमाणस्याज्यस्याधारो वक्ष्यमाणान् भिधानस्य पुष्करस्यावटो गंभीर्यस्य
 दंडमूले प्रारंभे आहिता विनिर्मिता गंडिका आमलसारानु कृतिर्यस्य द्यं गुलो जिते देव्यो वेति हस्तमा

भाव०

च०

५१

शिव

५१

नोयवाडाविंशत्यां गलानां गोपदाभाप्रपुष्करइति गोपदप्रतिविंबातुकारोमध्ये शिखोत्तयावत्सु
ष्टयोत्तरेखयायुक्तः तत्प्राग्भादीशङ्गं भीरेयस्यपुष्करस्यष्टैवहिः ऊंभदयेनचयुक्तः एवैरूपः सुवो
यवास्वतंत्रे स्वकल्पयथोक्तः एतयोर्ग्याकारः समाप्रियत्रादवसेयः समिधइति यत्तद्वत्ताप्रप्राग्या
दयः स्थैल्यमानेन कनिष्ठायाः यानाधिकाः अष्टाश्रित्यादिचरुकृतेयास्यालीसाओडं वरीताम्रम
यी तथाप्रतिसराइत्येकहस्तवृद्धौ वलिंगस्यब्रह्मादिभागप्रदर्शनस्वग्यामानि रक्षाऊंभानिद्राकल
शाः अथेत्यादि सखास्याभ्यंतरमिति यथेववासेकरन्यासादिकृतेतथेवाभ्यंतरेपुष्ट्यष्टकाख्येयीत्यर्थः
परं वृत्तिर्मास्यायेतिसकललोभोपसंहारद्वारेण स्वरूपावस्थितेः शान्तद्रुपात्मिकैवपरावृत्तिः तौ सु
माश्रित्यसहजशुद्धपहतसामर्थ्यत्वेन सात्मनः दोभोन्मुखत्वादिमूढतातदिलयाञ्जनत्वादाविभो
वः तडुक्तेसंदकारिकासुगुरुभिः निजाशुद्धसमर्थस्यकर्तव्येषाभिलाषिणाः यदाहोभः प्रलीये
ततदासंदरसंपदमृतदास्यात्तद्विभोयर्भोजनत्वकर्तृत्वलक्षणः यतस्तदीप्सितं सर्वज्ञानातिचक
रोतिच कर्माख्यं विधायकरमिति संहितांतरपरिदृष्टविधिनायथोक्तं रुरुसंहितायां सर्वप्रित्ताल्यहस्त
तुक्त्वागंधाद्यलंकृतमून्यसेद्धस्याणिशाखासुपंचपंचसनुक्रमात् गंधमंडलकंकृत्वावामागुष्टेन
मध्यतः विन्यसेत्तत्रदेवेशं विद्याराजेपरं शिवं पूजयेच्चार्यपांथेस्तुगंधधूपपवित्रैकेरिति अथवास्त
तत्रविधानाविन्यस्तसंपूजितश्चशिवमहास्कोयत्रतंकृत्वाउक्तवदिति प्रागुक्तनयेन सर्वोपरिशिरइ
तिशिवसंज्ञितंकलशदयमीशानदिशि विन्यसेदित्यर्थः मंडपस्येत्यादि पूर्वोक्तेरेशानपश्चिमेभ्यः
अन्यतमेनवसुकेष्टकेषु मध्याह्नागादीनां तंत्रमेराशिवसदाशिवईश्वरविद्यामायाकालनिय
तिपुरुषप्रकृत्याख्यानिनेवेवतत्त्वानि विन्यस्तानियमिन्कारकाणीत्युपयोगइत्यादि सुप्रतिष्ठादी
निरत्नानिपंचाभिधानानि विन्यस्तेषुपंचसुपात्रेषुपवित्रायेरिति ब्रह्मभिरादिग्रहणादंगैकदाचित्

भाव०

२०

५२

यदुक्तं श्रीमत्सिंहला मते तदुक्तं अहदाद्येवेति ब्रह्ममिश्रसद्योजातादि उमेरा गोसूत्रं गोमयं क्षीरं दधि
सर्पिः ऊशोदकानि जन्मादजादिभिः ऊर्यादिति सङ्गो मयमित्यादि सङ्गो मयमित्यपतितं भूमायत्
हेममुपस्करमिति सौवर्णं गृहोपकरणं भांडप्रायम् सर्वाभरणा ज्ञाते चेति सौवर्णं मेवाभरणा वृद्धे
प्रकृता वित्यादि प्रकृतितत्त्वस्थाने ऊं ऊमादिकमिति आदिग्रहणात्कपूर्वशब्देन मृदत्रत्यादि गृह
न इति मायायां नराजनं नेवज्ञभकार्ययायत्प्रसिद्धं नडुंवेत्यादि नडुंवेरादिवृत्तसंभवत्वकृत्संग्रहम्
कथायसंग्रहं हरीतक्यामलकक्षीरवृत्तशकलपरिपाकोत्यादितं गंधानिति पूर्वोद्दिष्टान्तरगमदा
दीनन्यांश्च स्वस्वरतीन् नियताविति नियतितत्त्वप्रदेशो ततोऽष्टावित्यादि तद्वा सोऽष्टसु दिक्षु कलशा
ष्टकं तद्विषयं मेतोमलोगंधगर्भ इति श्रुतचंदनवारिगर्भः अमलोगंगादिसलिलगर्भः एवं
यावदेषु विमिश्रसंलिलगर्भः ते च क्षारादयोगर्भा दाह्यसमुद्रांताः अष्टावष्टसु स्वनामभिश्चतुर्थ्य
तेरिति यावत्स्य निजामूर्तेयः यथा भगवतः परमशिवस्यात्ममूर्तिर्विद्यामूर्तिः प्राक्किमूर्तिश्चेति
तिस्रः तत्रात्ममूर्तिब्रह्ममिः विद्यामूर्तिर्विद्यां गेयव्याकरणाप्रस्थानेनाष्टाभिर्मातृकापदेभिर्नवमे
नक्ष्त्राभिधानेन नक्षत्रकारणपूजादिदेवस्य शक्तिमूर्तिस्तु वामाद्याभिरष्टाभिर्मनोन्मनीवर्जं विभ्याद्या
ष्टाष्टावेव रोदीवर्जं तामाभिमिधानानि श्रीमद्भैरवेभिहितानि यदुक्तं ॥ विभुस्तानक्रियेवाकृचवागीशी
ज्वालिनी तथा वामोऽसौ ज्येष्ठा च रोदी च परमानवशक्तयः इत्यनेन उमापत्त्या देस्तु दमावद्यादिभिश्च
शास्त्रप्रोक्ताभिः यदुक्तम् ॥ भूमिरापोऽग्निरनिलं खमात्मा चंद्रभास्करो देवदेवस्य कथिता मूर्ते योऽष्टोऽसु
मानत इति एतेषां यस्यात्मीयामूर्तेयस्तन्नामभिश्चतुर्थ्यतेस्तकलशां प्रालब्धाः कार्याः एतच्च मूर्ति
मूर्तीणां दिस्वरूपमपेयाददेशो भानुः स्थित्वा मूर्तिन्या संगृह्यतमः ऊर्यादित्यादिना स्फुटमभिधास्यति
इह तत्प्रसंगात्किंचिच्छाकृतं बहिर्यमेतेषां कलशानपरा न विमहाप्रतिमा सुबद्धजलस्नानापेक्षया

शिव

५२

मंडपस्येत्यादिकथायवर्गेणेति तदनंतरमेव पूर्वोदिताभिधानवृत्तसमुद्भवेनत्वककल्केन तथा च श्रीमति
गलामने कथायेः क्षीरवृत्तोत्पत्त्ये स्वककल्केस्तदनंतरमिति अथ लक्षणोद्धारः विन्यस्येत्यादिलक्ष्मा
वभासयेदित्यनेन पूजाभागमेव ब्रह्मरेखा विहितं नवधा भोज्यं तत्रैव लक्षणोपपत्तेः श्रीमन्नदिके स्वर
मनेषु ॥ स्फुटमेतत्तत्तं पूजाभागं त्रिधा भाज्येति श्रीमत्किरणोपि ॥ ऊर्ध्वभागं त्रिधा भंज्येति त्रिभागन
वभागकरणात्मक एवात्र भेदः भागत्रयेत्यादि उपरितन भागत्रयादयो लंबनमिति लक्षणैकत्वे
त्वादयमवतारणीयं तत्राप्युक्तं लक्षणं स्याद्विभागिकमिति श्रीमन्नदिके स्वरमनेषु ॥ द्विभागाल्लक्ष
णं भवेदिति लक्षणं रेखयोर्मध्यप्रमाणमाह लिंगायामेत्यादि अथ नासमभवेदिति अथ नासमप्रस्य
लिंगस्य यस्यामोर्देह्यंतस्योद्देशभागे कृते सति भागे कत्यागाङ्गाद्वयमानेन लक्ष्मदेहस्येति लक्षणं
कृते विष्कंभो व्यवधानात्मकं मंतरमित्यर्थः इत्थं सर्वलिंगस्य चतुर्विंशति भागे नार्थापन्या लक्षणं वेपुल्यं
अतो न्यो विष्कंभ ऊर्ध्वोधिको वा भवति किंत्वसावुपद्रवोत्पत्तिरिति निमित्तं लक्षणं रेखास्योत्पत्तिमानमाह रेखे
त्यादि उत्तमोत्तमलिंगे ह्यवष्टुला तन्मात्रेण न गंभीरालक्ष्मरेखा अन्योन्ये चित्युत्तममध्यमादिषुकन्यसक
न्यसांतेषु त्रैराशिकाङ्गणनाप्रकारान्यरिकलयेत् नवगुणितानामष्टानां यवानां दासप्रतिभागसंख्याय
लक्षितानामष्टाष्टभागापहारतोष्टावेव भागाः कन्यसकन्यसस्याद्याति नवभागो न मेकयवप्रमाणमिति
यावत् तथा चेत्तं श्रीमत्किरणो ॥ ज्येष्ठलिंगस्यापरेखा द्विरष्टावयवा भवेत् इतरेषां तु द्वासः स्याद्भागद्वय
गं नवक्रमात् तदामप्रतिभागेन भवेद्यद्वान्यथा कुरुयवाष्टकं यत्तत्तन्नवभागविभाजितम् एकैकद्वास
तोरेखा ज्येष्ठलिंगक्रमादिति पक्षसूत्रयो रूद्रवस्यानमाह भागत्रयादित्यादि नवभ्यो भागेभ्यो भाग
त्रयादयो लंबनरेखे स्थितेतेषु पुनर्भागत्रयादयो लंबनरेखे स्थितेतेषु पुनर्भागत्रयादयः पक्ष

विभान् एते भवेत् ब्रह्मसूत्रागमं स्थानं कार्यं यत्नाद्विपश्चिते भोगकामानामन्यदपि लक्षणान्तरम्
षष्ट्यादिग्रथः प्रभृत्यर्धगणनयायः षष्टस्तस्मिन् लक्षणस्य मूर्धनीति यावत् तत्र यवमुक्ता कृति
वातल्लक्ष्मभागसिद्धमिति षष्टभागां तात्पर्यं च मभागां तिकं यावत् प्राश्नास विधिनेत्यर्थः तत्रैवेना
दि तस्मिन् प्रदेशे अत ऊर्ध्वं च नीक्षणां यवाकावानुकारेण तच्च तथा भूतं भुक्तिनिमित्तं क्रियते य
दसूत्रवर्जं प्रथमं यत्नसूत्रयुक्तं यदुक्तं तन्भुक्तिनिमित्तं तिर्य्यगित्यादि स्तभादिनिमित्तं यत् क्रियते
तत्सप्तमभागे तिर्य्यगिति निरश्नी नं स्थिते ताननत यवाकारे दर्शितः तथा संस्थानेन हस्तिनेत्रे स
प्तमभागे लक्षणं षष्ट्याश्च दयावर्धं भेन कार्यमित्यर्थः तस्येत्यादि तस्य गजाख्यस्य तु तथा रूपस्य
कैवरेखाग्रयो भवति ब्रह्मसूत्रन्यायेन लंबसूत्रांतरे यत्नसूत्रे च भवतस्तस्य रेखा भवत्येकेति ८
श्रुत्या प्रगुतोति सुस्पष्टा हरिवारितेति विस्तुभागावधिनत्वपोवस्थितभागां तं यावदित्युक्तं
भवति लोकपाललिंगाभा सामान्येन यत्नसूत्रविनिर्गममाह तथा भागेत्यादि अन्येषां यु
त्नसूत्रे क्षेत्रं तदेव पूर्वो भागस्तत्र त्रिभागदिशामध्यभागे तत्सूत्रविनिर्गम इति यावत् तदेव
त्यादि तदुक्तं यत्नसूत्रमिन्द्रयुजिते लिंगे वज्रसंवेधिना संस्थानेन तत्संस्थानच्युत्यनभिधा
ना कब्जेनावेदयति नीक्षणां तस्यैव शिरोवर्तना वत्कृशं च मध्यदेशा किंचिदुत्कर्तव्यं प्रा
क्त्येत्यादि शक्ति संस्थलिंगं संस्थत्वा तदपिलक्षणं प्राक्त्याहुम् अथ विष्कंभश्च्युतमिति लक्षण
विष्कंभोर्धाडभयपार्श्व विषये च्युतिरिति द्वाभ्यां यस्या तयोर्न तमस्तु कंत इवति याम्येत्यादि ८
कपूजिते वारुणोपाशस्यां शिरस्तदा भंतस्यापि शिर इत्यर्थः नैशाचरेत्यादि नैवृते अस्मि जिह्वा

भाव०

३०

५४

सुप्रान्तशिलासाग्रमेयस्यतत् सामान्यवित्यादिलोकपाललिंगेभ्योयानिन्यानिनानिसामान्यानि
भोक्तानिमित्ततेषुयथाकृत्वादिभेदेनशिरोवतेनाकृतातेनैवाकारेणाललितेनलक्षणमपीत्युक्तेभ
वति नैतदित्यादि नलोहेपिचलेइतिस्थिरलोहेकर्तव्यमित्यर्थः नवारालिंगइति स्खोलिंगात्मक
आकारएव वारालिंगरोहनदीप्रस्रवणोद्भवानोलक्षणमेतौनित्यसन्निहितत्वेनलक्षणोद्भारा
पेक्षापुरस्तादपिवक्ष्यति वारालिंगपुरासिद्धेः संस्कृतंनित्यसन्निधौति रोहइतिस्वयंव्यक्तेनदीप्र
स्रवणोद्भवइतिनपरंनर्मदाप्रवाहाउद्भवोयस्यतस्मिन्यावदन्यतोपिऊतश्रिन्नदीप्रवाहात्स्व
लिंगानांभास्वरंतेजएवतदेतुरित्युक्तंभवति दृग्गुन्मीलनमिति नेत्रविकासःलक्षणमाहात्म्य
माहलक्ष्म्यादि ज्ञानक्रियात्मकयत्पारमेशं धामतेजस्तत्त्वत्प्रत्येनातएवतेनविनालिंगेषु
कदाचित्सात्रिध्यं तदेवविशेषयति मानोन्मानादिनेत्यादि मानातिरहिते लिंगेयद्यदितेयथा
प्रतिपादितंलक्ष्मस्यस्मितत्रावश्यमेवदेवतासन्निधानमायाति प्रोक्त्यादि मृत्युजिता १ २ ३ य
तेनरक्षोद्याः सिद्धार्थाः नैराजनं प्रागुक्तंभव अपिचशीतलकमित्यपरायस्यप्रसिद्धिः यत्रपि
श्रुतः सर्पिलथादीयद्वीक्षतकांचिक पिंडादिरुच्यते सुमनः शब्देनयानिकानिवित्युप्यागिर
त्नकरंबकमितिमुक्तामणिरत्नकनकप्रायंधनं ततोवेद्यामितिवेदिमध्येवालुकारचित्तस्यालि
कार्या ऊशंयुक्तेप्रसरणोस्यापार्श्वे प्राच्यां पश्चिमकल्पयेत् यदुक्तं श्रीमत्किरणो वालुकापूरितं पीठे तन्म
ध्ये स्तरांकुशैः प्राकृशिरः स्वायये स्त्रिंगमिति आसनमंत्रैः स्वेरिति आसनमंत्राः स्वकस्वकसंहि
तादियदिदृष्टाः यद् तत्रतावदमीदीनांचत्वारः अनंतस्यपारमेश्या अपिष्टानृशक्तेश्रदाविभितेः

शिव

५४

समुदायतयेवेति प्रागेवेनेवेत्यर्थः गुणाधिका इति मृगमयस्य या अन्या गुणाधिका तेन कुरु
विहवर्जितं स्वाकृति चान्वेष्य दडुक्तं यत्राकृतिस्तत्र गुणावसेतीति प्राप्तालक्ष्यमिति प्राप्ता नि
मंत्रितेशिरः समीये निद्रा कलशं तमसिनेत्यस्त्रेणान्यसेत् उपाधानेशिरोधारणं विधानक
मिति तस्या एव स्यात्प्राप्त्युगम्यगने शिलामिति भेषभाजनं पाद्याणात्मकं पात्रमिति भोजनक
तेन दाधारः गृहोपस्करणा न्यानि चेति स्यात्प्राप्त्युक्रान्यानि चाप्यनुक्रान्त्यपीत्यर्थः पु
ष्यप्रतिसराणीति अकादनपटस्योपरि पूर्वोक्तनयेन ब्रह्मादिभागप्रदर्शकान् पुष्यस्य गदा मा
दीन् भूतिर्भस्मप्रकारानिति स्वापस्याने सर्वयथोक्तं विनिवेद्यतां पुष्पात्परित्याग्येन परिकल्प
येत् लोके प्रातस्तसंयुक्तानिति अत्र क्रियांतरा अवगात्परिकल्पयेदित्येव क्रिया शिवाज्ञा प्रति
बोधितानिति शिवसंबंधियदाज्ञापदं तेन बोधितानेवं भवेत्तस्मिन् शिवाज्ञापदम् पाददेशो न्यादि
संगदितः पूर्वमित्यादि कुंभप्रतिष्ठाविधि समये द्वावहियजमाना केजलानि लेत्पादिना स
मूर्तिन्यासो गदितः पुनरिह प्रसंगात्कथ्यते भोगिन इत्येते द्वावह्याद्याः स्वकस्वकेशसहि
तामूर्तयो भोगार्थिनः प्रतिष्ठायां अन्यश्च भोगिन एवानेता दयो मंत्रनायकाः शुद्धे मार्गे इति मा
योर्ध्वं सदा शिवतत्त्वावधि भोगकामानां या प्रतिष्ठा तत्रानेता दयो यवंगुह्य प्रतिष्ठाया मन्येवे
त्यसितां गादयो भैरवाख्या मंत्रेष्वरा एव यथोक्तं श्रीमत्पिंगला मने भैरवान् स्रज्जकर्मणि असि
तांगोरुरुश्रंडः क्रोध उन्मत्तकस्तथा कपाली भीषणश्चैव संहारो भैरवेष्वरा इति भैरवाश्च ते वैश्वरा
श्च मंत्राणामपीत्यर्थः क्वचिच्छोकभृतोपिवेति तत्रैव शुद्धा शुद्धाधरोक्तापि स्तोके प्राप्ता इति
अन्ये तश्च शुद्धा शुद्धाधरो इति सितासितप्रतिष्ठायां शैववेदमंत्रसिंहितायामिति व्याकृतं ते तदयुक्तं स

वसाः प्रतिष्ठायास्तथात्रयत्नात् ॥ धारिकेत्यादि योवाचोस्त्याज्या इति स्त्रीप्रतिमाप्रतिष्ठायां धारिका
 दीप्तिमत्याद्याग्रहोमूर्तिशक्तयएव नृत्तमूर्तीश्वराः पंचेत्यादि भोगकामस्य सदाशिवप्रतिष्ठायां त्मा
 चात्राकाशपर्यताः पंचमूर्तयोमूर्तीशाश्वब्रह्मविष्णादयस्यादिशब्दाद्भेदश्चरसदाशिवान्ताः पंचमु
 मूर्त्तेस्तत्प्रतिष्ठायां निवृत्तिप्रतिष्ठाविद्याशांताशांत्यतीताख्याः पंचमूर्तेयोयथासंख्यसंयोजा
 ताख्याः पंचमूर्तीशाः हृदाह संयोजातादिदेवता इति अन्ये तु पंचमूर्त्यात्मकेत्यास इति मंत्रास्त
 प्रासादा इत्याहुः अन्यच्च मुमुक्षोरेव स्त्रीप्रतिमाप्रतिष्ठायां वा माज्येष्टा क्रियाज्ञानी इका इत्याहुः
 ख्यायासांताः पंच ईश्वरा इति मूर्तशक्तय एव त्रुद्रकर्मनिमित्तयानुयाश्रयोः कालसंकर्षिण्याहुः
 यास्तास्तु महाप्रोहायाः पंचयावत् त्रिविडादनुवर्मेति त्रिप्रकारो मंत्रमार्गे तस्मात्त्रिविडनुवर्त्तमानो मं
 त्रमंत्रमहेश्वरात्मकं स्वेवाकल्पेयाः संसिद्धाश्च तएवोक्तं चानेतादयः शुद्धे मार्गे मंडलिनोपि वा मुमु
 क्षुर्वा निवृत्त्याद्याः संयोजातादिदेवता इत्यादिना इत्यमनुवृत्तया सेश्वराश्च एवमुक्तं नयेन मूर्त
 योयवापंचविन्यस्यास्त्रिपदस्य इति ब्रह्मभागादिषु त्रिविधविपदेषु युगपदेव न त्रिगुणामत
 इव मूर्तिरित्येकमूर्तीशानां क्रमेण ब्रह्मभागाधिकोन्यासः साधारणेति प्रणवेन प्रागुक्तयोपन्यासस्या
 यिसाधारणत्वात् यदुक्तं तत्रैव ॥ मूर्तिमंत्रास्तथान्येवा एकोवाचास्तरोव्यय इति तद्व्यापकं महेशानमि
 ति निर्दिष्टानेकप्रकारमूर्तिवर्गभ्योन्यतमवर्गाया विन्यस्तासां व्यापकं महेशानमित्युक्तयवताभ्यो
 महेशानमसर्वतोमुखशक्तिकमिति स्वस्वाध्व्याप्यायेक्षया व्याप्यस्यार्थजातस्य वांककिसमू
 हस्त्वेन प्रोक्तं तदंशमस्त्वेन प्रकाशमानं अतएव च सर्वोकारं तस्याधिष्ठेयस्य यथाकारः स सर्वस्त
 स्यात्तन्निमित्तं संसिद्धमिति कारणगत्या क्रमेणोर्ध्वं द्वादशांतां यावत्तादोच्चारणं पुनः ॥

भाव०

च०

५५

55

मि

शिव

५५

शक्त्यन्तरप्रवेशादि नित्यावत् भिन्नं वा स्वाणनेति स्वमंत्रेणाक्षरसमूहात्मकेन भिन्नमिति सम
स्तद्यस्ततोप्राप्तवान्यसेत् नाडीसंधौ नमिति तेषां दिग्विन्यस्तानां मूर्तीशानामन्वतरत्वेन भिन्न
चित्तां प्रतिष्ठेयनाज्यातन्नाडियोजनात्मकेन एकनाडिप्रोक्तं समस्तमूर्तिमूर्तीशजातमवभास
येत् अभिन्नचित्तां तु शिवात्मब्रह्मणां मूर्तीशत्वेनात्र विभागेन विन्यस्तानां पुनरथवयविनोयाना
डीतस्यामुक्तप्रकारेण संयोजनमेव अभिन्नचिन्मूर्तिपानां जयनिमित्तं दिग्विभागा विन्यासा
दिनैतदेव प्रकटयति प्राचितत्पुरुषमित्यादिना विस्मयिकेति अंशिकापदमत्र समस्तानां स्त्रीप्रति
मानामुपलक्षणं सहस्रांशुः सूर्यः सर्वास्त्रित्यादिकदाचित्प्रत्येकं मूर्तिधरेभ्यः प्रत्येकं दिश्यथ
वा सर्वसमूहेनावस्थिताः प्रतिदिशमित्यर्थः शिवएकादशिकेति शिवतदंगब्रह्मभेदेन त्रयो
गत्वेपि संख्यात्रिरेखा कान्तसर्वसंहितोस्तुतुङ्गद्वारोदप्रयते तदस्तदनुपादानेनाव्याप्तेः यत्रापि
कुचिदप्रयते तत्र तस्य पृथग्विनियोगः तेषां सार्धं शतत्रये श्रीमत्कालोत्तरे हृदादि विन्यासादने
तरमाह नेत्रद्वयात्तदावाहो देवदेवः सदाशिव इति विधियोषणादिनि शास्त्रविहितं यदि धा
नमेव विधिः पूजाही भजपात्मकस्तत्पोषणाद्देतो मूर्तीशानां सान्निध्यं भवत्येव तथेत्यादि ब्रह्मशा
स्त्रे नकाराणां याज्ञिकतत्त्वपरपरसूक्ष्मसूक्ष्मचतुष्टयविभागात्मकावस्थानविदः पंडिता एव
तथा च श्रुतिः चत्वारि वाक्पदमिता यदानि तानि विदुर्वासाणां ये मर्यादितं विदुर्वासा इति वेदो नैष्टिक
इति वेदाद्यानुष्ठानपराः न पुनरधिगतशैवार्थत्वेनानपेक्षितवेदाचाराः पठन्तो देवतालिंगान्म
त्रानिति देवतालिंगं चिह्नं वप्रयत्नेन येषां मंत्राणां तानुपठन्तो न तौ दासीन्यमाश्रिताः संस्कृताः
शिवशंखैरिति शैवमंत्रैः कृतदेवन्यासादिकाः बहिर्वासा इति यागस्यानाहोरोस्तावकान्तर

नितिस्तोत्रमंत्रानिति विधिर्वीर्यप्ररोचनादिति विधिनाशास्त्रीयक्रमानुष्ठानेनशत्रुतेजनतोविज्ञो
यविनाशाद्यपर्याप्ताभवतीत्यध्याहारः मूर्तिस्वरूपमाह नैष्टिकाइत्यादि नैष्टिकाभौतिकाश्चमूर्तिपाः
कार्याः नैष्टिकानालक्षणं कृतिलिप्रागाः भौतिकास्तुतद्वर्जिताः एतेषामेवप्रयोजनं तस्मै स्वमूर्तीत्या
दि स्वस्यामूर्तेर्यद्व्यंविनेत्रचतुर्भुजायात्मकं सामर्थ्यं च दृक् क्रियात्मकं व्याप्तिश्च तत्तन्मभुवनाख्ये
धनि तथा संधानं नाडीनामेव यत्प्रागुक्तमेतेषु स्वमूर्तिरूपादिषु विषये विनियोगः एकाग्रतायेषां ते त
दर्थं सावधाना इत्यर्थः सर्वसंधानयोगकृदिति एकैकां मूर्तिं व्यक्तज्ञेनोक्तानामेतेषां समस्तत्वं योगसं
धानकारीदै शिकश्चेष्टः लिङ्गेत्यादि वेदी पीठिकेव क्रियाख्यापीठ विग्रहेति पूर्वोक्तस्याप्यक्रियात्मकं पीठ
मित्येवमादेरनुवादः रंभे गर्भे भगाकोरेणोत्कीर्णं लक्षणं यस्यानिरोधयेदिति लिङ्गवत्तद्वामभागेष्टय
कूपस्तरणोप्रस्वापयेत् ब्रह्मशिलालक्षणं गर्भेत्यादि प्रासादगर्भस्य यश्चतुर्थी प्रास्तन्यानेनेत्यर्थः
श्रीमन्त्रिरणोपि ॥ कोणात्कोणाचतंसूत्रं गर्भं मानस्य यद्वेदिति श्रीमदिव्यामतेतु हस्तमात्रस्यावि
स्ताराद्यं गुलाधिका तदन्येषां तु लिङ्गानां क्रमेणोकां गुलाधिकेति विशेषविश्वाधारमिति वक्ष्यमाण
दीप्तिप्राज्ञादिभिर्विश्वाधारकैः शक्तं तैरेर्निचितं अथेतद्वक्ष्यन्त्याधारधर्मिणीमिति लिङ्गमूले निवेश
येदिति स्वापोयेवष्टयकप्राच्यास्तरेण पीठिकावत् समस्तमूर्तिमूर्तीशेति मूर्तिमूर्तीशविन्याशाद्यं
तस्याप्रपिकर्तव्यं तन्वात्मकं च यत्तत्संयत्रयममविद्याशिवसंज्ञितं तदन्वितां तथानवगतोः रत्ना
दिविन्यासस्यानानियस्यास्तां तथाभूतान्यसेत् क्लिप्तामिति चंदनादिनाविलेपनेन चार्चितां समावृता
मिति सदस्त्रादिभिः समं वैरित्यादियेयत्रवाच्यवाचकयोगेन व्यवस्थिताः तेऽथतएवाचार्यविशेषणं
विधिशास्त्रविदिति विधिः शास्त्रोक्तं यद्विधानं शास्त्रं च मंत्रप्रयोगादिति तेऽभेयोजानातिसंख्येतेषां स्वैर्मंत्रैः

भा.व०

चू०

५६

56

शिव

५६

पूजनं निवेतयति रत्नादिविद्यासंस्थानानियस्यास्ता रत्नादिहेमतन्मूल इति वचनमुद्देशार्थमेतस्या
मेविनियोगः रोचनायुक्तेति दीप्ति संकलनाय ततः प्राग्वदित्यादि प्राग्वदिति उभप्रतिष्ठाया मि
वन्यस्तासनेषु तन्मंत्रानित्यादि आचार्यो मध्याशेन समंदिगं प्रोषुं डिलाद्यधिकरणयवासनविन्यास
पूर्वपूजां करोति तेनैवक्रमेणाप्रोमंत्रोयस्यानादिको होमो नवयैवाष्टमिर्मूर्तिधरेः सहित आचरेत्
व्यक्तप्राकाशयोगवदिति व्यक्तं प्रकटं यत्प्राकाशं व्यापकत्वं तस्य योगस्तादात्म्येनावस्थानं तत्राभिज्ञा
इत्यर्थः एतदुक्तं भवति मूर्तियाः स्वयां प्रोहोमं ऊर्वं ति देशिकः सर्वव्याप्तेति प्रागप्येतदुक्तं सर्वसं
धानयोगकृद्देशिकोत्रमइत्यत्रमंत्रसंघातसंस्कृतानिति वृत्तहोमेन स्वेत्यप्रोहोति स्तुवमुखेन विंदु विन्या
शात्मकसंस्कारः कृतोयेषां श्रान्तमित्यनभिव्यक्तत्वेनांतर्भूतसन्निधानशक्तिर्यदाह तद्वारिसन्निध्यकर
णमिति आत्मादि तत्त्वत्रयव्याप्तिमाह मायेत्यादि माया तत्त्वावधिरात्मतत्त्वव्याप्तिः सदाशिवतत्त्वाव
धिर्विद्या तत्त्वव्याप्तिः शिवतत्त्वावधिस्तु शिवतत्त्वस्येति लिंगविषयमेतत् पीठविषयं तु वक्ष्यमाणोषप
त्यातयापीठं क्रियाव्याप्त्येवमात्मिका भगवतः परिग्रहवर्तिनीया क्रियाशक्तिस्तदयः शिवव्याप्तिरित्यु
क्तं ब्रह्मशिलायास्त्वाधारधर्मिणीमित्यादिका हृत्यमानवाक्यादनेतमूर्तित्वं भगवदधिष्ठातृशक्तिरुभ
धिष्ठितायायतस्तस्याविष्वाधारणसमत्वं तेन तद्रूपिकायास्तस्याः शुद्धविद्यावधिरेव तत्त्वत्रयस्य व्याप्तिभाव्या
इत्यंताः सर्वव्याप्तीः संशोधात्तुक्रमेण ततः सर्वसंभूययस्यासंमंत्राजयेषुः दर्भस्तु प्रादिति दर्भाप्रेरा
नेते भागस्तु श्रान्तश्रजयेषु रित्यर्थः तंतं भागमनेन शुद्धं संते सेश्वरधियात्मतत्त्वे श्वरो ब्रह्मा विद्यातत्त्वे श्वरो वि
स्तुर्वित्तु धिष्ठायिकापारे मेरी शक्तिः शिवतत्त्वे रुद्राधिष्ठायिकेति ते य इत्यं सेश्वरं यथा स्वमीश्वरेण सहितं प
रवतमुपस्थाप्येति आत्मतत्त्वादेनेतरं परमित्यत्र विद्यातत्त्वे तदात्मतत्त्वमुपस्थाप्यते योजयित्वा

भाव०

चू०

५०

57

सर्व एव मूर्धियरा = तदनेतरं तेनैव विधानेनापरे शोधयेद्युः यावद्विषयतत्त्वं इत्यतस्तत्र ययोगः मूलादि
त्यादि प्रातिर्जभादस्त्रिमंत्रेण करणभूतेनाथवामूलमंत्रेण प्रोक्षणात्मकं कर्म प्रायश्चित्तार्थं यो विधिस्तस्य
र्थं तेन यज्ञो मात्मकं कर्म गृह्णते स्तोत्रे वा क्रोहो मसमश्न जप एव कार्यः तथेत्यादि पीठस्यात्मतत्त्वादिभाग
त्रयं तथेति लिंगवर्णप्रोक्ष्य शिलां तथेति तेनैव संस्कारेण ब्रह्मशिला मयि तथा च श्रीमन्मन्त्रेणैव लिंगे य
उक्तः संस्कारः सायिकायुक्तयोरपीति आधारधर्मिणी मिति पूर्वोक्तानुवादः अथ नो मूर्तीनां यः संदोहः
सामर्थ्यतत्त्वसारा एतदुक्तं भवति परमेश्वरस्य समस्ता धर्ममूर्तिव्यापकलक्षणं प्राप्तिमेव तदेवाह इके
त्यादि तत्त्वदर्शिनः परमार्थविदो ये भगवत एव काज्ञानक्रियाशक्तित्रयत्वं कथयन्ति आत्मादि सत्तया य
स्या इति यस्या श्रुतिश्रुत्यात्मको प्राः आत्मतत्त्वमित्युच्यते ज्ञानशक्त्यात्मकं विद्यातत्त्वं इकाशक्त्यात्मकं शिव
तत्त्वं एतच्च पीठिकाया मपि दृष्टव्यं शुद्धेत्यादि लिंगपीठिका ब्रह्मशिलात्मके त्रितये स्मिन् शुद्धे सति तदात्म
कस्य विधेः पूरणमिति तत्र होमः कर्तव्यः कथमुपविष्टे रितीह नोक्तं ज्ञानमविधिः संहिता तदादपेक्ष्यः
यत्तत्तु उक्तं श्रीमत्प्रतिष्ठापारमेश्वरे पूर्वस्थिते मित्रं देतुं आमेयेदक्षिणे तथा उदङ्मुखे स्तुतो तव्यमाचार्य
मूर्तिधारकेः नैव ते वाक्योक्तं देवाय व्युत्तर इष्टागे पूर्वमुखे स्तुते तव्यमाचार्य मूर्तिधारकेः मध्यमे चाभिर्ज
उत्तयागमंडपसंहितेः उदङ्मुखेन कर्तव्यं होमं तु गुरुणा सदेति केन मंत्रेण भर्भुवः पदेरिति एतेः पदेर्योस्तेः
पृथक् पृथक् अथवा शक्त्यानुसारेण समस्तैरपि व्याहृतिप्रयोगेणेत्यर्थः तत इत्यादि श्रोत्राभ्यास इति कर्ण
निकटे मनोवृत्तेति ज्ञानशक्त्या यदुक्तं श्रीमत्पिंगलामने दक्षिणाश्वरोत्तिदं निर्वर्तितविधानं च ज्ञान
शक्त्या समर्थेदिति निरुद्धेति तत्कर्म शिवसमर्पितं कृत्वा स्वभास्वरमिति पापुपतास्तु तस्यैवातिभास्वरमु
तेन च कुरुते न प्राप्तादगभादिज्ञानादयेत्तत्कर्णेत्यादि स्वयं भुवो ब्रह्मणः स्थानं मध्यमं तत्कर्णसंज्ञा
तात्कोणसूत्रदानात् निश्चित्य ज्ञात्वा द्वाः शब्देन दारमृतस्य वक्षिं शतधिकशतभागेन तद्ब्रह्मस्थानं

शिव
५७

परित्यज्योत्तरस्यादि शि किं चिन्नाद्यामस शिलान्यसेदित्यर्थः विद्याससमयेच मंत्रप्रयोगायाह प्रणव
मित्यादि ओं नमो व्यापिनि स्थिरे अचले ध्रुवे ह्रीं लं ह्रीं स्वाहा वरुण १८ इत्येतेनाष्टाक्षरमंत्रेण स्येयं
सर्वगतं स्मरन्ति पारमेश्वरशक्त्या धिष्टानात्मकं वर्त्मान् विलं तदा दृष्टमिति प्रतिष्टेयलिंगपीठात्म
कं सावष्टंभं निरोध्यतामिति ज्ञानशक्त्यावलोक्य एवं भगवतः परमाशक्तिरसि तदा ज्ञयाचेह
क्षीयतामिति अनेमेव क्रमेण तदुक्तं प्रतिष्ठासमुच्चये ततो विज्ञापयेदेवीमाचार्यः पूजितां सती मत्त्वमेव
परमाशक्तिरूपमेवासनधारिका शिवाज्ञया देवित्वया स्यात्तव्यमिव सर्वदेति निरोध्य च वक्ष्यमाणमि
थानानिरत्नादीनि विन्यसेद्वज्रमिति हेरकं अर्केष्टः सूर्यकोतः अग्निनीलं महानीलं पुष्पकः पुष्करा
गः अजरागः पद्मरागः दीप्तिशक्तिः समस्तदीप्य धिष्टायिकाया पारमेश्वरी शक्तिः हेमसुवर्णमुक्त
मेव अरुणताम्र अयश्वी मरुतु वज्रकाहं च फुत्तारं रुच्यं आराख्यरीति धनिः कांस्यं पद्मरागः सीसः प
तेष्वाहेमादीनां अभिधानानि प्राक्कृता सनालिंगविधानसमये प्रतिपादितानि तत्पुनरिहानुभाष
रांतदप्येतेनाप्रसिद्धाभिधानानामविस्मरणाय ननु पुनरुक्तत्वादतिव्याप्तिर्भाष्या प्राक्तनं प्रत्य
ष्टकमष्टासु दिक्षु प्रत्येकं यद्गर्भं तिस्रस्तान्येव समस्तानि मध्यगते इत्येवकारेण भिन्नक्रमेण व्याख्ये
यः देहशक्तिमिति देहात्मकं सामर्थ्यं शिलेति मनः शिलाकचिच्च शिलाजनाख्यया सर्वं कासेति
कासी संताप्येति हेममादीकं सूताख्यपारतं अग्निगैरिजं सुवर्णगैरिक्तं धातुनित्येतां निजानी
यात्संगेति गंधपाषाणाभिधानेन फलतु विशेषेण सहभ्रं गोभ्रकाख्यः स्मृतिर्वीर्योत्पत्तिकानिति स्मृ
तेर्वीर्यमनुसंधानात्मिकाया शक्तिसत्त्वरूपकान् तथेति पूर्वक्रमेण व्यर्थः अच्युतक्रांता विष्णुक्रां
ता चंदनं शोणमिति रक्तचंदनं शान्तवारमिति सितचंदनं शंखिका शंखपुष्पिका आरोग्यशक्तिं

संथायेत्यारोगिताहेतोः प्राक्किरधिष्टेया एता इत्यनु संथायेत्यर्थः ब्रीहिप्राब्देन धान्यं अंतरे विलानि
 नि पूर्वोक्तानुवादः तृप्यात्मकाने तानि ति आध्यायनशक्त्यधिष्टेयान् अतएव विश्वधारणा अनेकश
 क्रयधिष्ठानादिश्वाधारामेव यउक्तं विश्वाधारा मभिध्यायेति पता निवलोके प्रावाचके मंत्रेः पूर्वप्रति
 पादितेन्यसेत्त दिव्यामतेतु प्रणावेन हृन्मंत्रेणावापीति विशेषः यउक्तं यस्ययो विहितो मंत्रो रत्नादी
 नानिवेशनेन्यसेत्तनेन मंत्रेणाप्रथवा प्रणावेनतु स्वदिगीशेन मंत्रेण हृदयेनाथवा गुरु रिति मध्यग
 र्भतु हेमं कर्म तथा पृथ्वीमिति सौवर्णं कर्म तथेति सौवर्णं वृष्टी देवी तितदिशेषणमिव व्यवहि
 तपदेन वृषो वृषभः सौवर्णमेव श्रीमन्मन्त्रेण देवि ॥ हेमकर्म महीवृषा इत्यत्र हेमशब्दस्वयाणाम
 पि विशेषकः श्रीमन्नेदिके स्वरमतेतु कर्मताम्रेण कारयेत्त पृथिवीराजता कार्या वृषवेका चनात्मक मि
 तिभेदाः लक्षणांशं स्वपुष्पिकेव तत्सहिता सहदेवाभिधाना जोषधिः अनंतमनुनाचेत्यनंतवाच
 क मंत्रेणो तन्मध्येन्यसेत्त रत्नादीनामेतेषामलाभे वैकल्पिको विधिः वज्रमित्यादि लोहानामलाभे
 अग्निदेवतमिति मृगम् वरा एका एवौषधिः सहदेवाख्या शिवशास्त्रे एतानि च सर्वगर्तेष्ट्या संभवे इ
 ति यउक्तं श्रीमक्तिरणे ॥ न्यसेत्तु अथवान् हेम सहांचा संभवो यदि यउक्तं श्रीमक्तिरणे न्यसेत्तु अथवान्
 हेम सहांचा संभवो यदि ॥ ततोरसो त्रमं पारतं पूर्वोक्तस्यैव विधानाय वीजानि च समानीति उक्तं यद्विधा
 नांतरं तस्मा दते समस्त वीजानि च स्वल्पानि तानि वीजगा हृदोषपरिहावायेत्यर्थः यउक्तं तेनैव ॥ वी
 जगा हं न कर्तव्यं गा हृदोषो महान् भवेत्त अंभकृत्वा ययवृतमिति लिंगस्य ब्रह्म भागमात्रे न ब्रह्म शिलाया
 नवत्वातो पलसितं ख्यातं शुभ्रमुच्यते उक्तं च प्रतिष्ठा समुच्चये ब्रह्म भागविशेषस्य प्रमाणेन गभीरकम् ख्यातेम
 ध्येतयान्यानि नवत्वातानि कारयेदिति वर्मणास्त्राण संरक्ष्येति वर्मास्त्राभ्यां संरक्ष्यदिक्र पतिभ्यो बलिं दियेत्तु कृत

भाव०

च०

५८

58

शिव

५८

न्यास इति वसिष्ठोपादनेनंतरं करन्यासादिकृत्वा सुमंत्रेण प्रातःसंख्यं होमं कुर्यात् एतत्प्रयोजनमाह शि
 लासूत्रच्युति किं निषेधायेति ब्रह्मशिलायाः सूत्रच्युति तोय किं विद्यप्रभवावकाशस्तन्निवारणायासिने
 त्ववाशिवभट्टारकेणैव होमः अस्त्रेण वा लुपते ब्रह्मणो होमं कृत्वा तदनंतरं गुरुवत्प्राणाकं कर्म भवेत्
 मूर्ध्नि सद्गुण इति मुहूर्तः पंचदशांशो दिवसस्य रात्रेश्च तेन शिवादयस्त्रिंशन्मुहूर्ताः अहोरात्रमध्ये भ
 वंति शिवभुजगमित्रपितृवसुजलविष्णुविरिचपंकजप्रभवाः इन्द्राग्नी इनिशाचरवरुणार्थमयोनय
 आहि भद्राजाहि बुधाः पूषादस्तां तका मिधातारः इदं दिति गुरुह विर विन्वष्टा निल संज्ञकाः क्षणाः
 रात्रौ अहः पंचदशांशो रात्रेश्चैवं मुहूर्त इति संज्ञेन एतेन यजुर्वेदानुवाक्येन नक्षत्रदेवतासंज्ञा
 येव निबद्धाः अग्निदेवताकृत्त्रिकानक्षत्रमित्यादिकर्णानेषां मध्याह्नः संगुणाः किंच यजमानानुकूलं
 दाविनि आनुकूल्यमिदं यथा तत्पूर्वं प्रतिपादितं तथा सतारत्वं निरूपयन्नेवं दाविनि प्रकृतं इन्द्रोरुप
 ग्रहः पापग्रहयोगः तद्वह्निं ध्रुवमादेवेति ध्रुवमादेवनक्षत्रस्वरूपात्मके भोगमोक्षप्रतिष्ठाविषय
 मेतत् उच्चाटनकर्मणि चतुरात्मके चिप्रकार्ये निमित्ते निप्रात्मके स्थिरे विवेति प्राग्यथोक्तं दंकेतौ
 चैध्रुवविषय एवेषु पर्यायः उग्रकर्मनिमित्तमवायुक्तेदारुणनिमित्तं त्वाद्रामूलयोरन्यतरेण संयुक्तं
 तियावत् स्वकामानुगते विवेति प्राग्यथोक्तं दारुणोचरक्षिप्रध्रुवसाधारणात्मके तदात्मकाय संसिद्धे इ
 ति उदङ्मार्गे स्थिते सूर्ये इति भोगाय भिलाषविषयश्च नियमः तनुमुसुक्ष्मविषयो यतस्तस्य सर्वदा सोका
 र्या उक्तं च प्रतिष्ठासमुच्चये यत्र वा तत्र वा काले प्रतिष्ठा क्रियते विभोः मुक्तये नियमो नास्ति सिद्धे तु सनि
 गद्यते इति सिद्धिर्येन सत्तत्तयणं विनान्यदा यदुक्तं तत्रैव उत्तरे ह्यवने लिङ्गं स्थापितं पूज्यते सदा सुभि
 दंक्षेममारोग्यं देहिनां ऊनते सदेति निरुप्यात इति उल्काभूकं यदि गदाहादिवर्जिते बलीयसीति व

भाव०

च०

५५

59

लीयस्त्वं राशेर्यथा भवति तदपि पूर्वप्रतिपादितमथिययुतो दृष्टो वेत्यादिना भोमादिषु सुहृत्स्य ह्येविकोणो
वृत्त्येतेष्विति सुहृत्ते वि शेषणमिदं सुहृत्ते स्य भोमादयः पायाः सुहृत्स्थान निवासिनो यदि भवति तेषां च
मित्रा मित्रभावो वराहमिहिरौत्रे वाधिगंतव्यो यदाह बृहज्जातके प्राचमंदसितो समश्च प्राशिजो मित्राणि
शेषारवेस्तीक्ष्णा शुर्हिमस्मिजाश्च सुहृदो शेषाः समाः शीतगोः जीवे रूक्मकराः ऊजस्य सुहृदो जौरिः सि
ता कीसमौ मित्रे सूर्यसितो बुधस्य हिमगुः समाश्चापरे सरेः सौम्यसिता वरीरवि सुतो मध्यः परेत्यन्यथा
सौम्या की सुहृदो समः सुरगुरुः सौरस्य चान्ये रयः इति अत्र भोमादिष्विति पापग्रहसं ग्रहायान्यथा सा
मान्येन ग्रहसं ग्रहो विवक्षितो यदि भवेत्तदा सूर्यादिष्विति वचनं भवेत् अथ सूर्यस्यापि पापत्वं तत्र स
र्वत्र केवलं वराहमिहिरमत एव इत्यंबुजवचनानुयतिरिति चेत् न हीरो ड्यापसंयुतपापापेक्षया त
उपपत्तेः यदाहुः कीरो दके यमाराः पापास्तेः संयुतः सौम्य इति एवमप्येतेषु सप्तकक्षस्थितेषु वा
ऋक्षशब्देनात्र राशिर्विवक्षितः यदाहुः राशि क्षेत्रग्रहलंभानि भुवनं चैकाग्रसंप्रत्यय एव तेन स्वरा
शि स्य इति यावत् ग्रहाणां चराशयो यथा सर्वे पूर्वमभिहिताः अथवा तेष्वेव त्रिकोणस्थितेषु त्रिको
णानि च अर्के स्य सिंहः चंद्रस्य वृषः भोमस्य मेषः बुधस्य कन्या गुरोर्धनी शुक्रस्य तुला शनिश्चरस्य
ऊंभः यउक्तं सुहृदमजातके अर्कादीनां त्रिकोणसंज्ञानि सिंहवृषाजप्रमदाः कार्मुकभृत्तो लिऊंभ
थरा इति ग्रयोऽवस्थितेषु प्रत्येकं यउच्चस्थानं तत्र सूर्यस्य मेषराशिरुच्चस्थानं चंद्रस्य वृषः यत्त्रिको
णस्तस्य पूर्वमुक्तः भोमस्य मकरः बुधस्य कन्या यातस्येव त्रिकोणमुक्तः वृहस्य तेः कर्किः शुक्रस्य मी
ना शनेश्चरस्य तुला यउक्तं तत्रैव अजवृषमृगंगनाः कर्किमीनवाणि जौ प्राके क्षिनायज्ञा इति एते
षु भोमादिषु पापेषु दृष्टिस्थानानां मन्यतमस्थानावस्थितेषु लभादेशो भनत्वमित्युक्तं भवति इदं

शिव

५५

निष्टे निचोत्थाप्येति ह नमंत्रेणो निष्टभगवन्निष्ठा मंत्रा विज्ञानिकयो म्याप्याथ क्रमेण द पठितेनो नि
ष्टब्रह्मणस्य ते देवेत्यादिना समुत्थाप्याथ शिल्पाचतुर्वेदतदनुततः प्रदेशाञ्चालयेत् असृष्ट्वा चोर्ध्व
शाखकमित्यत एव प्रतिष्ठातोनंतरं द्वारनिवेनेन निपुराणः केचिदिकंति अन्यथा सृष्ट्वा धर्तुं श्य
त्यकः प्रवेशः क्लेशनिष्पाद्यो भवति उक्तंच प्रतिष्ठा समुच्चये द्वारबंधं विना लिङ्गं द्वारेणैव प्रवेशये
त् द्वारबंधं कृते लिङ्गमाकाशेन प्रवेशयेदिति श्रुत्वा ब्रह्मशिलातः पूर्वोदितः तस्य तथा द्वारस्या
नंतरावस्थापिते भद्रपीठे तावत्तत्कारा निवेशयेत् स्थिरो भवेत्येति प्रासादप्रवेशसमय एवोय
श्रुतिसंपादनाय स्थिरो भवेति च शब्दमुत्पाद्यानंतरं श्रुत्वा मन्त्रेणोद्गाद्वरेचयेदिति संस्कारांतरप्र
दर्शने यंत्रेण विष्टमिति धारणार्थं दृढकाष्ठादिविन्यासे प्रयत्नविशेषो यंत्रमिति प्रसिद्धिः तेन वि
ष्टे स्तथा लंबनमानेः सूत्रेः सम्यक् प्रगुणीकृतं सृष्ट्वा तानीते गुरुमूर्तिं सहितं संभगवत्
श्रुत्वा मन्त्रेणोद्गाद्वरेचयेत् कथमिति तदथ माह प्राक्तीत्यादि प्राक्तिया पीठब्रह्मशिलात्मकेन नृपद्वयेनाव
स्थिता ततस्सावन्मम माधारभूताया ब्रह्मशिलाख्यायाः क्रियाशक्तैः प्राक्प्रतश्च लिङ्गाकारस्यैव
धरात्मात्मनस्तदानीं संयोगजमभेदेनानाश्रयावस्थितिप्रविलयलक्षणं व्याप्यतोयमंधर्मिभावस्तयोः
धर्मधर्मिणो भगवतः प्राक्क्रिः साधर्म एव तयोः सहावस्थानात्मक मितियावत् अत एव प्रतिष्ठा प्रतिष्ठा
ने शिवशक्त्योरानि श्रुत्येनावस्थितिः लयानं मंत्रमुच्चार्येति विद्वंतो भूतं नादोच्चारणपथाप्राणा
प्राक्प्रेरणसामर्थ्यपथ्येति मित्यर्थः एतेन सृष्टिमार्गेण विन्यसेद्भवतारयेत् पीठेत्यादि ततस्तयोर्ब्र
ह्मशिलालिङ्गयोः संयोगात्मक पीठबंधं कृत्वा देवी पीठिका विग्रहां क्रियाख्यामुद्बोधयेत्प्रतिबोध
येत् तां च लिङ्गवत्सूत्रेणैव प्रगुणीकृत्य क्रिया मंत्रेण चतुर्थ्येतेन ओं क्रियाशक्त्यै पीठिकाख्यायेन म

इत्येवमात्मकेन सन्निवेशेन तस्मिन्बोधशक्त्यात्मक इति ज्ञानशक्त्यात्मके लिंगे यत्र क्रियाशक्तिसमर्प
 णमिति सन्निवेशेन प्रतिष्ठयेनेति येनानेनासंयोगेन कृतेन सत्ताप्रतिष्ठाभवति तद्वि क्रियात्मकं तत्त्वं
 संपृक्तं भवतीत्यर्थः प्राकृपीठिका लक्षणं भवेत्ये तदावेदितमयक्रियात्मकं पीठं बोधशक्त्यात्म
 नः प्रभोरधिष्ठेयं तयोर्योगस्तत्त्वं तद्वि क्रियात्मकमित्यादिना सा नचेदित्यादि सापीठिका यदि न
 गुणान्न तदा चालनादिना प्रगुणीकार्या चालने च तस्याहो मयथा ऊर्था किवेनाथवा स्वरण तत्तः
 पीठलिंगयोः संधिपूरणार्थं वज्रलेपविधानाह सज्जेत्यादि सज्जोख्यया ऊं हू हू त्तनिर्या सोलारा
 सज्जरसायगमिधानः लोहमलः कोडाख्यः चेमेराद्रवसमये यस्यात्पत्तिः प्रांखचूर्णं प्रांखादेच
 चूर्णितात् एते विशेषपाचिते श्रुते लनयाराभिधानेन वृत्तनिर्यासेन तस्यैव सल्लेनैलत्वेन कवि
 त्पमिडेः श्रीमत्तिगलामतेपि श्रुतं संधीततः पूर्या सज्जलोहमलादिभिः लारा नैल विपके स्तु
 प्रांखचूर्णं समन्वितेरिति तत इत्यादि पूर्वलिङ्गे पीठं ब्रह्मशिलायां च प्रत्येकं तत्त्वत्रयन्यासः कृतः
 इदानीमेकैत्रयाराणां वक्ष्यमाणं च देकैकत्रिस्कंधं वमीधानं तदेव विशेषयति पीठेत्यादि ततस्त
 स्मादेव धनः ये पीठं मंत्राविद्या विद्येशास्त्र एव पीठं मंत्रत्वेन यतो व्यपदिश्यते तान् पीठं विद्यातत्त्वेन सममि
 त्यर्थः मूर्तिः संहितां तदृष्टो ह्यत्रिशात्कलाकलितः कायस्तदादीन्मूर्तिमंत्रान् ब्रह्मात्मकान् परं तेन
 मिति तस्यामूर्ते जीवचत्सारभूतं यतस्तु श्रुतं ज्ञानक्रियात्मकं तस्य चो गानि रूपकोपदेशायाशिः
 शिखादयः अचयवाः प्राक्ता एव विक्रिं चेति सकलोपाधिविरहा त्रिसरंगतया प्रांत वित्तानात्मिका
 शिवतत्त्वेन समम् क्रियामय इति पीठाधोगणेशालोकेशादीन् ब्रह्मशिलायामात्मतत्त्वेन सममि
 त्यत्रिस्कंधं वमीभागत्रये ब्रह्मालिला पीठलिंगात्मके विन्यस्तं भवति गणेशालोकेशानां च क्रियाशक्त्य

भाव०

चू०

६०

शिव
६०

पिष्टेयत्वमेव प्रतिष्ठा समुच्चये येवमेव विन्यासः तदुक्तं तत्र लिङ्गमूर्धनि देवेशमंगेन्द्राभिर
नितं तदयः प्राप्ति संलीनान् पूजयेच्चक्रवर्तिनः गणेशलोकपालाश्च लिङ्गमूले प्रपूजये
दिति निरोध्य विधिवदिति यथा शास्त्रपरिदृष्ट्या गुह्यगर्भयानि रोधमुद्रया निरोध्येति आकल्पमनु
ग्रहकृत्वेन भगवन्सन्निधानं क्रियतामिति विज्ञप्तिं विधायेति यावत् उक्तं च प्रतिष्ठा समुच्चये ततो वि
ज्ञापयेत्प्रभुं मंत्रमंत्रेश संयुक्ती लोकानुग्रहकाम्यया अत्र लिङ्गे महादेवसन्निधीभव सर्वदा या
वच्चंद्रसूर्यश्च यावतिष्ठति मेदिनी तावत्तया त्रदेवेश स्यात्तस्यैकया विभो ततो निरोधनं कुर्यादिति
यूपमर्चयेत्कृतमिति वास्तुदेवता पूजाप्रकरणोक्तस्य विधेरनुवादः प्रणियत्यत्र मापयेदिति यथोक्तं प्र
तिष्ठा समुच्चय एव ततो मूर्तिधरेः सार्धं कृत्वा चैव प्रदक्षिणां प्रणियत्यथान्यायमिदं विज्ञापयेद्विषम
ज्ञानतो ज्ञानतो वापि शास्त्रोक्तं न कर्तव्यं तत्र तत्सर्वं पूर्णमेवास्तु तत्र सादान्महेश्वरेति श्रीमत्पराशर
यि ततो विज्ञापयेत्प्रभुमिति भवंतु सिद्धयः सर्वाः साधकस्य तवेकया याः काश्चिदीतयो लोके नाश
गर्हेतुताः प्रभोः स्वास्थं भवतु लोकस्य नृपति श्रीरनुत्तमा एवं विज्ञाप्य देवेशं दाम्यतामिति देवदे
व इति एवमित्यादि पूजाहोमजपादिसर्वं प्रथमं दिन एव चतुर्थे विदिनेषु विधेयम् उक्तं च श्रीमत्पि
गला मते वस्त्रधूयान्निशेषेण गंधपुष्पविलेपनं पूजां नैवेद्यदानं च यावद्दिनचतुष्टयम् इति चेत्ती
शस्य यागादिन कर्तव्यं तावन्नेवेद्यादिकस्य भक्षणं दावपि न दोषः चतुर्थे त्यादि विधानविदिति पाठ
क्रमानुपेक्षया चैव न क्रमेण अनुष्ठानात्सर्वं विधानं योजानाति नैवेद्याय नयुन एवं चतुर्थे दिवसे स्नानादिका
र्थं अथ मंत्रानुष्ठानक्रमः साधारणं संविसर्ज्येति साधकाभिप्रायेणोदयतोयः प्रतिष्ठितो मंत्रः स सा
धकस्यैव साध्यः तं विशिष्टतरसन्निधानद्वारेण तारामेकं चंडेशपूजनाच विधिसर्जनं तं विशिष्टसन्नि
धानद्वारेण तस्या प्रतिष्ठितत्वात् ज्ञानशक्तियद इति लिङ्गमूर्ता चैव मंत्रैरिति संहितां तद्वैश्वदेवशवा

भाव०

चू०

६१

चक्रेऽश्रुं फडं तेऽश्रुं वभदुरकं ^{स्ये} वभं गात्रक शिव शंखं तं रं ^{चं} श्रुं दे श्रुं प्राग्वदिति यद्येव प्रथमदिने पूजां कृत्वा त
द्देवतेन दायजेत् उक्तं च श्रीमत्पिंगला मते नैवेद्यायनं यं कृत्वा विहि शेषे विसर्ज्य च न्यस्य चंडे श्रुं मूर्ते कोथं
देवादि निर्गतं मृ यजेदिति संहितां तरे पराख्ये पि चंडे तत्क मले भ्यर्च्यै र्वे च नाम शं भरे रिति जप्त्वा वेद्ये तित न्मत्रे
रेव यथा शक्ति जयं कृत्वा त माया वेद्य यथोक्तं रु संहितायां गुह्याति गुह्य गो प्रातः गृहाणा स्मृत्कृतं जप मृ सिद्धौ
भवतु मे येन त्वत्प सादा त्वयि स्थित मित्ये तेन विधिना तत स्मृत्वा नं करिण कं करामिति सूर्यकटक केयूरादिभू
वित मृ टं कोयत करमिति परशु व्यापृत हस्तं प्राणायामात्म स्थमिति पूरकरे च क प्रसर सस्य मंत्रे कृत्वेत्यर्थः आ
धारशक्त्यात्मके कमले अधिकरण भूते ये शान्यादि शिनिवेशयेत् श्रीमत्पिंगला मतेपि तन्निवेश्य समुत्की
ल्य लिंगादी शो निवेशयेत् प्रागाथारात्तु याशक्तिः साचला चलरूपिणी तदा सने प्रकल्पादो तत्र चंडे निवे
शयेदिति समयादि नियामक मित्यादि ग्रहणा त्रिमास्यस्य लं वराभक्षणाद्य पि नियमयतीत्यर्थः अत ए
व विशेय इति शिवारूढौ नैवेद्य भक्षणौ लं वने स्वजः काने वादी क्षित स्यापि निरोधक मवा रित मेव कृ
त्वा निरोधक मित्यर्थः उक्तं च श्रीमत्पराख्ये चंडरूपः स्वयं रुद्रो बधाति समयक्षता निति प्रागत यवो
दिष्टं एवं दिना निचत्वारि माचो रुद्रस्य वस्तुन रत्यादिना तत इत्यादि ततः श्रुं दे श्रुं पूजनादनंतरं तस्य स्नाना
दिकृत्वा साधार विधा विधा विधि सकल जगदनुग्रह कृत्वेन प्रतिष्ठितं यद्गवतो रूपं तत्प्रात्यह मभिमत
फलाय पूजयेत् अथ चल लिंग प्रतिष्ठा माह चलो न्यादि यच्चल लिंगं पृथक् कपीठं तत्संस्कृत मिति स्थि
रं लिंगं प्रतिष्ठा संस्कार विधि नैव यद्वद्व्यति पूर्ववच्च कृत स्नानं न्यस्ता एव मभिवासित मिति अत्र वक्ष्य
प्राणवचन निशेधतः श्रुं डकल्पना वजे मन्यत्सर्व मेवायेक्षणीयं यदाह पृथक् कपीठं लिंगं प्रतिष्ठा विधान स
मये प्राग्वत्सं प्राध्विन्यासः कार्यं श्रुं दे श्रुं राहते इति संस्कृते न्यसेदिति पीठ इत्यर्थः अथ पृथक् कपीठ विषय
मेतत् अभेदेन संस्कृत मिति अनादि संस्कृतं युक्तत्वात् पूर्वो न्यादि प्रतिष्ठा दिवसात्प्रभृति पूर्णाहुत्यं तं भोगा

शिव
६१

यदेशान्तरे प्रजितो यः स्वमेव संततदानीं विसर्ज्य आचार्य्य आरोपितं प्रतिष्ठितं यजेदित्यर्थः अभिनेत्या
दि प्रौलमष्ट्यकपीठं यच्च ललिंगं तन्मनः शिवमित्याहुः तदभिधानाद्योपपत्तिः मन इत्येषोपा
तुरिति मनुष्यवबोधन इति योधातुरसौ विज्ञानवाचको यतः तेन तल्लिङ्गं वक्ष्यमाणोपपत्त्या मु
मुक्षुणा पुत्रकेनैव बोधमात्र एव चित्तस्यैर्य निमित्तमदनीयं नान्येनाचार्य्यादिना यत आह नत
त्रास्ति विशेषाध्य क्रियान्यासोपि वैदिताः तत्रार्चणीयं गुरुणा सिद्धये साधकेन वेति विशेषाध्य क्रि
यान्यासश्च प्रथमं यथा प्रतिष्ठायां व्यस्तत्वेन दर्शितस्तथा स्तैतन्नकार्य्यः किंतु समस्ताध्यव्याप
कत्वेन ज्ञानशक्त्यात्मकमेदित्युक्तं भवति रौद्रमित्यादि इदमन्यतस्तत्र सिद्धये यतो नो रौद्रेन
वभासं त्यया शिरः प्रभृति भागत्रयादयो भागे यवकमेव चिह्नो यस्य तथा पीठाधिष्ठानलंशक
मिति पीठिकायामाविष्टो तर्भूतो न लंशकस्त्रिभागी यस्य तत्र एवं च भागद्वयेनाचो पीठे च भाग
इत्यर्थः प्रागप्यस्य लोकपाललिंगविधानसमये लक्षणा मुदिष्टं रौद्रं रौद्रेषु कृत्येषु यवार्कव्यंक
मेव च भागत्रयेण तस्यार्चा त्रिभागः पिंडिका वट इत्यादिना लक्षणाद्वारसमये च घट्टियवानने
वास्यादित्यभिधाय तत्रैव वायवाकारं पक्षद्वयविवर्जितमित्यर्थः सुरालय इति प्रासादे हितकामे
स्तत्रथाविधगृहेऽपि न स्याप्यम अत्रावकाशक इति निरवकाशे प्रमशाने निरावरो इत्यर्थः बारा
लिंगविषयं प्रतिष्ठाया विहितसंस्काराकरणे हेतुमाह आरोत्यादि पूर्वमेव यतस्तस्मिन्ने स्तिपुरवा
सिजनान्तरेः संस्कृतमथो नित्यसन्निधानेन नित्यसंस्कारावक्ष्यमाणस्तस्य क्रियंते न वा क्रियंते
यत आह तत्राध्यमूर्तिमूर्तीसंशकत्पना क्रियंते न वेति तदुद्भवस्थानान्याह प्रसिद्धमित्यादि पुण्य
शैलाः श्रीपर्वतपारियावादयः सिद्धक्षेत्राणि च पुष्करकेदारकपूर्वप्रभृतीनि पुण्यनद्यश्च ग
गानर्मदा सरस्वती देविकायाः पूर्वमप्युक्ताः एवमेतेषु प्रदेशेषु ब्रह्मवो यस्य यतस्तत्र तत्पूर्वत्रिपुरसा
हसमये तदा सिजनार्चितल्लिङ्गनिपाताः शिवबाराणसंजाना इति पौराणिकाः वतनर्मदा तद्वतिलो

भाव०

च०

६२

कायथा तत्र बाणेन पार्थिवलिङ्गानां प्रवाहितत्वात्तान्येवैतानि तेषां पार्थिवत्वेन दीजलांतः प्रवाहित
त्वेन तत्काल एव विप्रारण संभावनया कलांतरस्थित्यनुप्रतेः केवलं प्रसिद्धिमात्रमेवैतत् नोक्ति
रेतत्र लक्षणमिति नवाणालिङ्गे रोह इत्येतस्यानुवादः स्वसंस्थानं वि संस्थानमिति सर्वमेव लि
गाकारं वि संस्थानमित्येकदेश एव लिङ्गाकारेणान्यत्र वृत्तिता पाषाणा कृतीत्यर्थः तत्रथा विधमपि
सर्वमासादलिङ्गं कुर्यादेतदपि बाणालिङ्गे स्वयं व्यक्ते सर्वे पीठ गृहाश्रय इत्येतस्यानुभाषणम्
विकल्पाहं न जानते तदपि भोगार्थमेतस्यान्मोक्षार्थवेति एवं विकल्पयोग्यं च तत्र कदाचिद्यतः स
र्वकार्थसाधकं पूर्वा नु गृहीतत्वं त एव होमोपिता वत्सख्य उक्तः सभृतिकामेस्तावत्कार्यो नवा
कार्थः चंडकल्पना तु न क्रियत एवमंत्र संकरो जातु सामान्येतरयोगत इत्येतत्साध्य पूर्वनिविष्टाण
संकरोपि न जातु विदित्यस्यानुभाषणम् पुष्प्यादि यः प्रागुक्तः स्यडिले महे प्राराय नोपायस्त
दर्थमेतत्पुष्पादिकल्पिते पीठ इति तस्मिन् स्यडिले शिवयागार्थं पुष्पादिना कल्पिते पीठ इत्याधा
रेत्यादि ग्रहणाद्ध्येः सिद्धार्थकैवारजोभिः कल्पिते मन इत्यादि अथवेति यत्तौ तरे अथवा तस्मिन्ने
व स्यडिले पुष्पादेरसंभवान्मनसा कल्पिते ग्राधारे सुविशुद्धायां भूमावित्यर्थः किंच स्वमूर्तीत्यादि मनो
याग विधिना एतेषां पुष्पादिकल्पितामां स्वमूर्ती च पूजितानामन्यतमेतात्कालिङ्गवृद्धिश्चल इत्यर्थो या
गावधि मंत्रावाहन विसर्जनं न तु स्थिरप्रतिष्ठितानां मित्रविशेषसन्निधानमात्रविसर्जनमप्येतदुक्तं
भवति सिद्धिरभिप्रेतस्याशिवयागस्य निष्पत्तिः बाणे किं द्विवर्जित इति बाणालिङ्गे पुरा सिद्धैः
संस्कृतं नित्यसन्निधीति उक्त्येव च नतः पूर्वादितांस्तस्मिन् सिद्धिरित्येतदाशंका निरासोयेतदि
त्यर्थः चलमित्यादि न केवलं किं द्वयुक्ते बाणेन सिद्धिर्यावदन्यदपि चलं धस्तमित्युपवातादिना त्र
स्तं तत्र क्वचिन्स्थिरतामिति पूज्यतां नयेयदा कृतिवैपुल्येन सन्निधानाद्यसंभवात् नोच्येत्यादि भद्रपीठपु
ष्पवत्त्वाद्याधारे तदर्थनीयं न तु भूमा इत्युक्तं भवति श्रीमत्पिंगलात्मनेपि प्रागासने प्रतिष्ठाप्या

शिव

६२

पुष्पापत्रैर्वेद्याहितं तस्योपरियजेत्त्रिंशेन तु भूमौ कदाचन सभावादाय वसोर्ध्वे स्थितं वायुकरंडके
 इति साध्येत्यादि सिद्धमंत्रसेवितं न सर्वेषां हृदि पद्यं न येत्त सामान्यमिति चेन्दीशयागं विना प्र
 तिमा मिव यो विधिरुक्त्तः स सर्वे एव पीठिका स्याप न मन्यथा नु य पत्नारत्नाद्यस्य च धातुलोहौष
 धिवीजांतस्य पंचकस्य तथा कर्म पञ्चवृषहयिव्यभिधानस्य च तृष्टयस्य तदर्थे मिति पीठिका
 विन्यासादर्थे पीठिका गर्भ एव न्यासः ब्रह्मपीठ इति ब्रह्मशिलायै नदीत्यादि यदिकदाचि
 त्त्रिंशार्चनं प्रदालुभिर्नदी प्रवाहास्त्रिंशकाराणि अष्टम विंशानि प्रतिष्ठाप्यंते तत्रैषां पृथक् पी
 ठचललिङ्गानां प्रतिष्ठा समये यो विधिरुक्त्तः सैव सान्निध्यायै पीठे स्थानमिति प्रतिष्ठा समंत्रैरि
 त्यादि स्वाध्वपंकज इति यस्य यावत्पथ निव्याप्ति स्तावदेवात्मविद्या शिवात्मक स्त्रिंशो धामन पंक
 जमधिष्ठेयत्वात् तथा तावत्पेवाध्वनियानित्त्वानियेयत्वा मूर्तीशाः यथोक्तं शुद्धा शुद्धाधुरेत्येवाकं
 चिन्नोक्तं भूतो यिवा तेः संयुक्तं स्याप न साध्येत्यादि साध्यानामजनलोक निवासिनो देव विशेषाः
 सिद्धाश्च ज्ञानयोगाभ्यासात्प्राप्ताणि मायाः देव प्राया एव अहि मुख्याः प्रतिमालक्षणो नाभ्यधोभुज
 गाकाराः फणालंकृत मस्तकाः नागः शेषादय इत्येते न यथोदिष्टाः ऋषीणामित्येवं महर्षयो न्येपि
 शिवाधिष्ठानतां गता इत्येते न तत्रैवोदिष्टाः तेषामथवा उदासीनाः सोयवीताः कमंडलुसूत्रि
 णाः सप्तवय इत्येते न यनुदिष्टाः तेषां सरितश्च गंगायमुनाद्याः सर्वतश्च जलं न जलं संस्थिताः
 इत्येते न यथोदिष्टाः स्नात्वा पतेषां पिशाचां तानां पृथिवीतन्वा न परमध्य निव्याप्तिरित्यर्थः परेषां भुव
 नेशानामित्येतत् सर्वमंत्रैरन्यदेवानां स्याप न मेतस्यानुभाषणं पदपतिष्ठा माह यथोक्तं न्यादि प्र
 तियादित माणा विरहितं त्रययुक्तां पटं स्थितां पूजयेत् संस्कृतां विधिवन्मंत्रैरिति प्रतिष्ठा समये

भाव०

च०

६३

63

नोक्तेन विधिना मंत्रैश्चकारणभूमे राचार्येण कर्त्तुं संस्कृता मिति मेवैव विन्यासादिना सन्निधिं प्रापि
तान् तथा विधां पूजयेत् तदभीप्सितं प्राप्नोति पूजनं तु तत्र न भूयः प्राप्नोति मन्त्रोपायः पुण्यदिभिरादिग्रहणान्
स्नानार्थं विलेपनानि तैश्चर्यविनाशभयाद्भूयः तन्मादृशं प्रतिविम्बे पूजाकार्येण विग्रहे उक्तं च प्रति
ष्ठासमुच्चये लेपचित्रगतानां च धारणामिविशोधनं स्नानादिमानसं कार्यं तथा रत्नशिलादिकं ने
त्रोन्मीलनमन्त्रादिस्नानादिविधिः पुनः निरंजुक्तं सुमेः कार्यं यथाचित्रं न नश्यतीति द्वाप्रतिष्ठा
माह द्वाप्रेत्यादि प्राखादयमूर्ध्वाध्वउडुं भरे च एवं चत्वारिण्यनिर्द्वागानि तानि कषायरुसीतक्यामल
कशकलानि तेरादिग्रहणान्द्रस्मयं च गव्यैरेन्येष्वमुख्यप्रतिष्ठास्नानोपयोगिभिः स्नानानीति स्न
यितानि वासोभिराकाशशयने निक्षिप्य मां गृह्णति तत्र त्रयाण्ये अनुदयान् मूर्तिमन्त्रं विनिवेशयेत्
यत्तदुक्तं ते च न तादयः शुद्धे मां गृह्णन्ति नोपि वा शुद्धा शुद्धा धरेन्ये वा कचिल्लोकभूतेपिवेति तत्र
आत्मतत्त्वादित्रये प्रतिभां यथाशक्ति होमं कृत्वा वास्तोस्पतिं यजेत अथ इति द्वा रावयवस्यायः चतु
र्थस्योर्ध्वोडुं भराख्यस्याधोद्वयप्रक्षेपस्या नासंभवात् अनेन चित्तामनेन तवाचकमेवैव रत्नादिपंचकं
धातुरत्नोषधीलोहधीजात्मकं प्रागुक्तं क्रांता विस्मृता क्रांता वृद्धिः ऋदाख्योषधीप्रागुक्तं मोह
नवृहत्यातिविकाख्यया बहिर्देशेषु प्रसिद्धा गोमृदिति वृषभं गृह्णन् समुद्रतामृत्तिका द्वा राख्यया
शुंगरुकेतीहयस्य प्रसिद्धिः देवांतरेषु हिं गल्लुकाख्यया रोगेन्द्रः ऊष्टः ओरख्योषधीविशेषः
लक्षणा कुमारी ओषधीरेव समुदरे दिति ततः शय्यास्थानात्प्रतिष्ठास्थानं मानयेत् ततः प्राण
वेकमल इति प्राणवात्मकमात्राया धिष्टितं तत्र त्रयं रूपाणि कमलं सविद्या नाचार्यस्तद्विषयं सेतु
एतदेवाह मायातत्तत्ततो यस्तादित्यादिना अथोडुं वरयायकत्वेन च विन्यसेत् तदनंतरं क्रियाजा

शिव

६३

तमित्यनुष्ठानादुत्पन्नं सञ्चालनं दाजानं यत्क्रिया मिति प्रायश्चित्तं होमेनास्त्रयुक्तेन शमयित्वा
दक्षिणादिना दीक्षितमित्याचार्यादीन्मूर्तिधरात्रकलशधरानन्यान्पि दीक्षितान् यत्तौषणित्वा
भियाचिताः प्रार्थिताः सन्तः संस्तुयुरिति द्वाप्रतिष्ठा अथेत्यादि प्रासाददेहस्यात्मनि संवेद्य विधिं
दावरणाप्रतिष्ठाख्यं सप्तमं उक्तं च प्रतिष्ठासमुच्चये हस्तनिष्ठेति चोच्यते इति शुकनासा निष्पत्तौ
शिखरायं समासावित्यर्थः यत्तु उक्तं प्राक् शिखरायं गाशुकाचेति अतएवाह प्राग्देदीर्गमस्त
क इति प्रथम्याभूमिकाया योगभेदेन्यस्तके द्वितीयवेदिकाप्रारंभ इति यावत् तत्र प्रणावेनाधारमा
सने यस्य प्राक्तस्य पश्चात्तस्मिन्मूर्तिस्थानीयं दृष्टं सैत भूतपेक्षयेति विभवानुसारेण कृतं तत्तौ
विधायेत्यस्यैव मोक्षं संरक्षितं वेष्टितं कृत्वा आगतं तन्मावाह्यं पश्यन्तरे योजयेत् तद्विधानमुपादा
नमिति तदित्यात्मतत्त्वमेव विशेष्यते विधानमिति विधत्ते कर्मादिकं निर्मितोक्तीति विधानम्
उपादानमिति सविकल्पनिर्विकल्पयामशानामुत्पत्तिहेतुरत उपचरितोयं उपादानप्राप्त्येव
प्रापरिणामिताप्रसंगः प्रापतेराचैतन्यादस्य तथा च श्रीमत्किरणे परिणामोचेतनस्य न युज्य
ते इति व्यक्रियस्थानमिति व्यक्तेः प्राकाशाख्यायाः स्थानमाश्रयः प्रकाशः स्वभावत्वादिवयदाहुः
त्रयः प्रकाशः स्वपरप्रकाशः तद्यथा अयं जातवेदाः यश्च पुरुषेष्टांतरः प्रकाश इति परापरमिति
शुद्धाशुद्धरूपद्वयात्मसर्वात्मनामभिन्नं तदित्यनादिमर्थानामात्मनामविशेष्यकत्वेः तस्मिन्
हिविन्यस्ते सर्वात्मनां प्रत्यविशेष्यते सर्वे यव विन्यस्ता भवेतीत्यर्थः संथायेत्येवं संचित्य आण चिदं
शकमिति आणश्च विदंशकश्चेत्येवं संथाय तदनुप्राणशक्तेर्ववायुप्रेरणदिशा आचार्यः शिवा
ज्ञां संप्रबोध्य चिति शिवप्राणीतेः प्रयोगभेदेन अवहन् संहृत्य ऊर्ध्वं भक्तं कृत्वेति ज्ञानदृष्ट्या संपुष्प
मुष्टिना संपुटीकृत्य ऊर्ध्वं भवस्ययानि स्तरंगस्वरूपेण स्थिता यदाह किंचित्तचित्तक इति यत्तत्तौ

भाव०

च०

६४

६५

वप्राणशक्त्याहुं फलं तावद्व्यमिति उंफडिति संपुटस्य तदुत्कीर्ण्य न्याहृत्य स्फुरंती याता रातनुस्तया यत्र उप
जीयते संपेरितत्वं तस्याहृत्य द्वादशांते नीत्वा ततो रेचकप्रयोगेन युटेन्येन तस्यातिवाहिकमिति तस्मि
नृत्यमाणालक्षणां पुष्पैकात्म्यमेतत् तद्ग्राह्यकमिति तच्छिदं भिव्यक्तिकारणं कुलादिधरणि
प्रांतमित्यातिवाहिकस्वरूपम् सेस्वरस्वरपदाणुभिरिति यस्य तत्त्वस्य यद्वैश्वरो यच्च नामयुदे यच्चाणुमे
वसेरेवैव प्रयोगाय उं कलायेन मइति अनयादिप्रातत्त्वदर्शिना आचार्येण समस्तार्थ विनियोगः
कर्तव्यः धीव्रजइति बुद्धिकर्मणा संघः विकारापूरकत्वेन मायायोज्याः प्रकृतित्वेन तस्याः प्रसिद्धेः
प्रकृतस्य करणं भूतस्य परिवर्धनं प्रतिकर्मयतः कालस्य स्वसाध्यकलनादितत्साधकत्वेन सकलो
योज्यः निषामकशब्देन नियतितत्त्वम् तस्य स्वसाध्यकर्मफलभोगनियमः तत्साधनत्वेन तद्योज्य
एतेन तत्त्वानां प्रेरकत्वेन मंत्रपाः सहस्रं वैर्योज्याः देवमिति मूलमंत्रवाच्यं सांगत्यापंकत्वेनेति आ
त्मतत्त्वमृत्त्यादिव्यापकत्वेन संयोज्य सर्वानेतान् प्रागुक्त्या निरोधमुद्रया निरोधयेत् श्रीमत्पि गला
मतेषु कं सर्वभूतात्मदृतिस्थव्यायदं चदिगीश्वरे तत्कर्मोनुग्रहात्मन्येव विकारमखान्वितं माया
प्रकृति संयुक्तं न्यसित्वेन निरोधयेदिति तर्पणहोममेतेषां कृत्यर्थः यतः संतिर्यिता मंत्राः सन्ति
हिता मंत्रेति विधि किं इमिति विधानानुष्ठानादपर्याप्तैवाजातयकिं विद्यादिप्रभवाकाशः निर्वृतये
दितितप्रतिपूरणाय होमं कृत्येत्युक्तं भवति विसर्ज्याणुं समेवेति मंडले ऊं देवयः पूजितो मंत्रस्त
त्तमस्वभगवन्मिति प्रयोगदिशा विसर्ज्य दिजान् भजेदिति दक्षिणाभोजनादिना सुपुत्रितुष्टानुक्त
यायेन शंखचुरमियाचिताः प्रागुक्तवत् तत्तन्मृत्त्यादितदनुचवेदिकाबंधं संपद्येत कंठवामलसा
रकमपि संपाद्य चूडाख्ये आकाशालिगे प्रागुक्तलिङ्गप्रतिष्ठायां यदुक्तं तत्सर्वलक्षणोद्धारचनर्थी
होमचंडया गवजमाचरेत् तस्याश्चूडायाः संवेशः प्रवेशः स्थापारेयिदिकाप्रतिनिधायामल

शिव
६४

कोपरिब्रह्मणोर्ध्वेनेति स्वायामवद्वागेनेति यावत् इत्येतस्याः स्वेष्टे सिद्धान्त्याकाशलिङ्गाभिधाना
 नुरोधेन निरवकाशावस्थित्यावातादित्यास्वेष्टे संभवति सच प्रावे प्रावमतिष्टा विधिः अन्यत्र मूर्ति
 वक्त्रागविन्यासविशेषाधिकायाय उज्जितश्रासोकायैः नतत्र मूर्ति विन्यासक्रियानवविशेषाध्व
 क्रियाकार्या यदि चूडाप्रतिष्ठायां मूर्तिन्यासस्तद्वारादारादिन क्रियते कथं तर्हि लिङ्गोक्तं सर्वमा
 चरितं भवेत् एतदर्थं गर्भे शुद्धितस्मिन् प्राप्ताया एतादिकमाकलय्य तदुक्तमित्यदीमः तदियमा
 हृत्य निष्ठासंदितां तरोक्तं संचरणप्रतिष्ठापराभिधानामुक्ताप्रासादप्रतिष्ठा माह प्रासादेत्यादि
 यदा प्रासादसकलदेह निष्ठाभिः संपन्ना तदानीमसोकायैः पुनर्भवति कथमित्यत आह
 जेवाभ्यां मथ्योतराध्व स्थिति प्रासादजेवाप्रांतमात्मतत्त्वन्यासः तदुपरिमध्ये प्रांते वेदिपुर्ण
 ने विद्यातत्त्वस्य उन्नराध्वकं ठामलकसारकस्तत्र शिवतत्त्वन्यासः इत्यर्थः मूर्तिसहितानि
 ति एतान् प्रागुक्तत्वावद्वादि मूर्तिसहितान् जेने सास्मरन्ति लिङ्गप्रतिष्ठायां मंत्रविन्यासात्मके
 न प्रयोगेन प्रासादप्रतिष्ठायां तु चेत् सास्मरन्ति विशेषः सान्निध्यहोमादिच समाने अन्य
 व्यापकं परेन्यसेदिति आत्मादितत्त्वत्रयात्भावेन समस्ततत्त्वविन्यासमभिसंथाय तदनुय
 रमेष्टं सर्वव्यापकत्वेन विन्यसेदित्येव संहितां तरेभ्यो भेदः यतस्तत्र सर्वतत्त्वमयत्वेन प्रा
 साद उच्यते यदुक्तं श्रीमत्पिङ्गलामते पराख्ये च सर्वतत्त्वमयो यस्मात्प्रासादः परमेष्ट
 ययथावस्थितं तत्र तत्र याकथ्यते ततः धारकत्वे विद्यता पृथ्वी प्रयोस्याप्रमादिसंग्रहे तत्पाके
 वस्थितं तेजः पवने स्पर्शने तथा आकाशं सुशिरेष्वत्र प्राब्दः प्रासादनामनि स्पर्शः काके प्रय
 संस्थो मय ह्यं शुक्लादि बुध्यते रशस्तु स्पर्शनाह्लादे गंधो धूमादि बुध्यते इत्यादयः सर्वे आ
 काशे यो गो रवा पक्ष्या न लिखिताः अथ ध्वजप्रतिष्ठा तत इत्यादि मूर्तिगुणये इति फलसमृद्धि

१ कर्णार्थं पञ्चविंशति क्षेत्रचंद्राणां मित्यादिना अतिसमृद्धायाः फलप्रियोयथा क्षेत्रे सं
 २ लैर्नरां कियते तथेहापि भोगमोक्षात्मिकायाः फलप्रियोमहाध्वजारोहः कर्तव्यः प्रोक्तं च श्रीम
 त्किंगलाभने यथासुरोपितं क्षेत्रं विफलं रक्षणां विना ध्वजे विना तथा प्रोक्ता प्रतिष्ठाना यिकावृत्तेति
 भावः प्रतिष्ठासमुच्चयेपि प्रासादे ध्वजनिर्मुक्ते पूजाहोमजपादिकम् विद्मैर्विलोच्यते यस्मान्न स्यात्कायो
 ध्वजोक्त्यति इहापि वदति विद्वंसं चातनाशनमित्यनेन तत्प्रमाणमाह प्रासादाय तिलदि
 चू० तमिति प्रासादाक्रायप्रमाणेनेत्यर्थः अथैवमानविकल्पः जंवावलंबीति ध्वजप्राब्देन दुर्गुला
 दिरुच्यते सचष्टुष्टतः प्रभृतिजं वापर्यंतं यावत् अथवा जंवायायत्प्रमाणेनेन प्रमाणेन दंडेन
 तावतेति तत्प्रमाणकेनेव चंडेन युक्तो नान्यथा हितः इत्युक्ता तत्प्रमाणदयवाशोभायेदाप्र
 ६५ माणादाग्रन्यादृशो नकार्यः मृदुस्त्रिगुहृद इति यो मृदुः श्लाघास्तथास्त्रिगुहृद इति श्लाघा
 यादृहः प्रचंचवात्ताहति सहः समृद्धस्त्रिगुहृद इत्येवः अन्यच्च सर्वदा क्लेशविवर्जितः अन्य
 पिये सर्वदा रुदोषालो विवर्जितोयः संवेरुतः अन्यस्मादपि दारुतः सदयमेतदिति दुर्गुलव
 डात्मकं च नावृत्तमिति कवचमंत्रेण पटाकादितन्यसे उन्नत इति अधिवासदिवसे देवं संस्पृश्य
 तस्योन्नदिग्भागे मृदुवसावृत्तार्थाशय्यायां न्यसेज्जितं उवर्मेति ततस्तस्मिन् दंडदुर्गुलात्मके दये
 विप्रकारमात्मविद्याशिवात्मकोन्यासः यथोक्तं प्रतिष्ठासमुच्चये आत्मविद्येन्यसे दंडे शिवतत्वं
 ध्वजे स्थितमिति तथा मूर्तीशान्यासोपितस्मिन्नेव कार्यः होमादिपूर्ववदिति होमश्चादिग्रहणा
 रत्नस्नानन्यासस्नानविलेपनानि किंचित्त्रेण जप इति वदयमाणानां त्रयाणां मध्यादन्यतमेन च
 जप इति पुनः पुनश्च प्रोक्षणां मृदुध्वनिध्वजाधार इति हेमजपाभ्यामध्वनिध्वजं कृत्वा मन्त्रः प्रा
 गुक्तो यो ध्वजाधारः कंठाथः पादमानेनेत्यनेन सविशेषमुक्तं प्रतिष्ठासमुच्चयेपि ध्वजय

65

शिव
६५

एहिं रूपे एषाने वायवे कचित् शिखरस्य तृतीयांशे कन्यसा नांत दिव्यते चतुर्थे मध्यमानांत
ज्येष्ठानां चैव यंच मे इति तत्राधारशास्त्रात्मकं यमं न्यसेत् तत्र तृमूर्ध्नि स्थानीयं दंडमस्त्रांगेरे
व कृतसकलीकरणं तत इति ध्वजमपीति उगूलात्मकमस्त्रमेतरेण निष्कलवाच्येन योजयित्वा
यथोक्तं तत्रैव सकलं विन्यसेदुं डे निष्कले तद्ध्वजे न्यसेदिति तदनुन्यसेत् अथोरमथवेति अथो
रस्येदमाचोरम् अथवा शिवसंबंधियत्वाश्रुयतास्त्रपरमिति तदिदं शेषेण मेव ब्रह्मशिरसेति
शिरोमंत्रेण विद्याधियेनेति हृदयेन पुरहुते कवचं अथ ध्वजदेवताध्यानं ॥ मुखकंदरमित्या
स्य तदिल्लता जिह्वमिति तदाकारस्यैवा जिह्वोपलक्षित इत्यध्यात्वा तस्यारोहणं तत्र उच्यते उ
पचारं चेत्यारोपितस्य स्नानेनैलेयनाभरणपूजातत्त्वैश्चरन्यासात्मकं तत्राशुक्तं शेषमस्य यथाप
वेमतिरिक्तं तदव्यते निस्तानियानितुल्लानितेषु न त्वैश्वराश्रये आरावाः प्राभावाः प्राक्ताः स्वायु
धव्यप्रपाणयः ध्यात्वा न्यस्यास्तुते सर्वे विघ्नना प्रायसिद्धय इति मंत्रैः फडंतेः प्रावैर्वैति र
कदाचिदस्त्रमंत्रैः कदाचि किंच मंत्रैः फडंकारंते रिति शेषः नयरागमविप्रम इति परेशांशानू
रामागमनाद्यो विभ्रमः स न भवति तस्मिन् राष्ट्रे स्वकालवर्षीयर्जन्य इति शांतानीति प्रमनि
रताः पयोभृता गावः पयस्विन इति बहुदीरावृत्तिभाजः शिल्पिप्रभृती नृभृत्या वृत्तिवैतनमु
यजीवितोपितारयेत् रुद्रा इति स्मृताः संतो रुद्रा रावो भवन्तीत्यर्थः जीर्णान्यादि न केवलमिदं
नीप्रतिष्ठित एव तत्पुण्ययावजीर्णोपि संस्कृत इति श्रीरां प्रायेपि तस्मात्प्रतिष्ठा सममेव जीर्ण
संस्करणात्पुण्यं तस्मात्कारणा जीर्णायोजनमिति यत्नमातिष्ठेत् जीर्णाद्वारमाह जीर्ण
यद्बहुना कालेन जर्जरितं प्रायमने गमंग विकलं सगमं च यस्य घटना समये सर्वप्रकारे
यिगर्भो न ज्ञातः कालांतरेण तस्य क्रीभृतस्य कृत्तं वराहवितं किं नृतेन तन्मानेनोध्य
मानेन तेने वाधिकेन यथा कृतं तथैव मानेन निष्कं पात्मकेन नीनाधिकेन वायुक्तं तत्स्वकृता

भाव०

चू०

६६

००

नृगतं च यदिति सकृत्स्य स्निभता पादेन नृगृहीतं तदर्थं यन्मापितं तन्मंत्रांतरसाधकेन नाराधये श्री
राग्यात्मनो यतो मेव- सन्निधानं करोति पिशाचादीनामाश्रयतां च यान्तस्तत्रा राध्यं तच्चोड्य
न्यत्रिवेशयेत् उक्तं च श्रीमन्मंदिकेश्वरमते येनामहे च श्रीरां दग्धं यथा देहीत्यन्तान्यत्प्रतिपद्य
ते एवं त्रिशूलं च लिप्तं स्थानं जतिदेवता शून्यं दृष्ट्वा तत्स्थानं पिशाचग्रहराक्षसाः प्रेतवेताल
भूतानि आश्रयंति न संशयः तस्मादुद्धरणं कार्यं विधिवन्मंत्रपूर्वकम् तथैतत्कार्यमित्यत
ग्राह बहिरित्यादि मंत्रप्रतिष्ठाशास्त्रांतरोक्तं प्रारंभकाले ब्राह्मणादीनां भोजनं दक्षिणादि च
देयमित्येदं यथोक्तं तत्रैव ॥ तस्मादुद्धरणं कार्यं विधिवन्मंत्रपूर्वकम् ब्राह्मणाभोजयि
त्यादौ पायसेन बृतेन च शक्त्या च दक्षिणां दत्त्वा शांतिं प्रयायथा विधि पश्चादुद्धरणं कार्यं
गुरुणा सर्ववेदिना उद्धृतं त्वविधानेन मंत्रहीने स्तुतिदेशिकैः व्याधिना कलहे वापि हन्याद्वाष्ट्रं
सफार्थिवमिति तदपरे प्रासादादक्षिणादि भागे दिक्पती निम्नपलक्षणां प्रकृतियों गादेस्ते न
शिवमादौ संपूज्य यथोक्तं प्रतिष्ठासमुच्चये दक्षिणाया मतौ मूर्तौ स्थितिलक्ष्य शिवं यजेदिति
ततोपि दिक्पती स्तथा वा स्तुतिदेहावस्थितान् ब्रह्मादीन् बहिः स्थितांश्च चरकीं कंदोदीन् प्रसादा
यः संप्रयाने वा त्रजान दृष्ट्वा भिसंधाय संपूज्य च बलिने वेद्यात्मकं बलिं किंरेन्निति पेत ततश्चाग्नि
जनने एवं मंत्रयैरा कृत्वा भागभाग इति ब्रह्मभागादि त्रये यथाशक्ते तु क्ता न्यमाणा तो न न्यूनं न यउक्तं श्री
मन्मंदिकेश्वरमते सहस्रेणात्तु चालनमिति प्रतिष्ठासमुच्चयेपि लिंगसंचालनार्थं च सहस्रं जुहुया
दुसः पुनः संस्थापनार्थं त्रशतहोमो विधीयते इति तत्रास्त्वमंत्रहोमं कृत्वा तदनुकरोः स्पर्शं कुर्वन्
स्तुमेव जयेत् ततः शांतिं कुंभायुना समभ्युक्ष्य विलोमेनाघेदत्वेनिसहारक्रमेण संहितया वयि
त्वा तथैव शास्त्रांतरोक्तवत्प्राणतिविज्ञानिकां कृत्वा यथोक्तं प्रतिष्ठासमुच्चये शिवे विज्ञापयेत्ततः
जीर्णालिंगमिदं देवसर्वदोषावहं नृणाम् अश्लोकारेकते शांतिरित्येवं भावितं त्वया तत्त्वया धि

शिव
६६

दितं देव उद्गरामितवाज्ञयेति नतो विसृजेदिति विसर्जयेत् मूर्तिमूर्तियादीन् सदृक् क्रियानिति पी
 ठस्थान् न केवलं तान् विसर्जयेत् यावत् पीठे दृष्टिर्वर्तने येषामरणानां तथा वृत्तभागस्थितानि नि लि
 गसमाश्रितनरण् मंत्रात्मनां शिवमपितथा त्रिवेदेनाध्याना सहस्रत्पतीनपि चंडे प्रांचेत्येतत्पथे
 तं सर्वेयन्मागावाहि नं जातं तद्विसर्जयेत् दनुखनित्रेण हे मे नैलं तिलांगलेन सोवर्णेनाक्षयुजेति
 न्यास्तास्वमंत्रेण वृषस्कंदयुजारज्जोतिवृषभककुदवद्धया गोवलकृतया यडुक्तं श्रीमभेदिके
 रमते न तस्त्वानयेत्तिंगं सोवर्णेनांगलेः शुभेः वृषस्य ककुदेवद्धावालरज्जुसंयंत्रितमिति
 कृतः सोवर्णः पाशो यद्यनप्रदेशो यस्याः नयेत्ततो वहिर्भोगमिति तस्मात्पीठबंधस्यानादिविभ
 गं शिवं पठंचतदेवयत्र मंत्रतयाणादिकृतं मंडलाग्न्यागाराधिकमित्यर्थः तत्र तस्यावद्यमाणात्म
 को नुरूपो विनियोगः यदाह लिपेत्यादि सुवर्णरजतादिना कृतं यत्र तस्मिन् प्रमिति पूर्ववत्पुनर्नैव क
 त्वावास्तोष्मति संपूज्य दिक्पतिवस्तिपथ्यं तां प्रांतिं कृत्वा प्रायश्चित्तविशुद्धये होमं कृत्वा प्रां
 ङ्गतिचंदन्याकृतं यत्र तस्मिन् डलस्यायशिवाय विनिवेदयेत् यडुक्तं श्रीमत्पुनः प्रायश्चित्तं ततो य
 र्णाङ्गतिदद्यात्प्रायश्चित्तविशुद्धये निवेदयेत्ततो गत्वा शिवाय विहितं त्रयं विधिकिं नैव यत्किंचि
 त्किं प्रदं प्रजायताम् राज्ञः कर्तुः प्रजानां च प्रातिभवंतु सर्वदा अस्माकं सुमहायानां सुप्रीतो
 भव सर्वदे पीठेत्यादि सगुणालिंगे पीठं यदि वा गुणं भवेत्तदानीं तडुत्वा न्यत्रिवेशयेत् नतु लिं
 गोद्धारः कार्यो विगुणां तु लिंगे उद्भवयेनेति प्रागुक्तवैधर्म्येण भयमप्युद्भूतं सगुणमन्यत्रिवे
 शयेत् नतु सगुणमपि लिंगमुद्भूतं विगुणपीठोद्धार इति व्यत्ययशब्दस्यार्थः एवमित्यादि सूत्रकः
 चूलाप्रागुक्ताया मलसारकोपरिवर्तिनी धामप्रासादः एतद्विषय एव विधिजीर्णोद्धारो मंत्रविसर्जन
 पूर्वः कृतशूलकानुये मंत्रास्तान्मले निष्कलं केवळे विन्यस्तान्प्रासादपरिसमाप्तिं यावत्तत्र ना
 नर्चयेत् लिंगं चरक्षितमिति प्रासादापसना त्रिरवकाशो माभवत्ति नि अभ्यप्रायतो दावादिपरिष्क

दि१

भाव०

च०

६७

त्यारक्षिते कार्ये मित्युक्तं भवेति समाप्ते मंत्रसंयोग इति तस्मिन् प्रासादे समाप्ते सति मंत्रसंयोग नि
मित्रे सामुदायिके क्रियेत इति ह्यसामान्या विधा कार्या जूलक ध्वज धाम्ना मित्यर्थः एवमुक्तं क्रिया यो
गमिति उक्तप्रकारया क्रियया योगपूर्वसाधको लिंगमासेवमानोऽतुलमेवमिति वा किं तार्थसि
द्धिफलत्वात्कं प्राप्नोति मोक्षार्थी मोक्षमक्षयेवाप्नोति उक्तं च श्रीमत्किरणे एतेन प्राक्कृत्य ताश
नश्च स्कंधे दसूर्य विविधा असिद्धाः विस्तुः प्रजानामधियोयमश्च ये चायरे भक्तिमतां वरिष्ठाः लि
गं समासाद्य महापवित्रे निर्माणमुख्यं शिवभक्तियुतः शोयोश्च भुक्तादि विदेव पूर्वततः परं धाम
समाश्रयेतीति आदेहपातमयोदमिति लिङ्गामरणात्तं लिंगार्चनरत्नानां सुलभः देशिक इ
त्यादि अविज्ञातानुविषयमिदं जीर्णलिंगप्रतिष्ठातो मंत्रो यदि कदाचिन्नस्तायते तत्साधारण
मिति लोकसामान्यप्रणवाख्यम् एतदेवात्रे विशेषविषयं तदन्येषु भवयोग्यमित्यादिना पू
र्वस्वयं भुवारा लिंगानां सर्वपीठग्रहाश्रवप्रतिपादनं प्रसंगेन तद्विषय एव मंत्रसंकरनिषे
ध उक्तः अनेन तु प्रसंगान्तेषु ते युच्यन्ते प्राकृष्यत इत्यादि प्राकृतं तस्य स्वयं प्रातानिबद्ध नि
प्रतिष्ठितस्य यस्यासा प्रतिष्ठासोपिन स्यते तस्मिन्लया सिद्धेः प्राप्ता न्यायिमादियोगे च य
द्यतिष्ठितं विकल्पवासनातीतेरिति रागादिदोषनिर्मुक्तैर्ये निवेशिता मंत्रास्ते तु सर्वा यत्वाद्देतो
ने मंत्रसंकरः यतस्तेः सर्वहितकारिभिः सर्वोपाः साधारणा एव तत्र मंत्रानिवेशिताः मानोन्मा
न इत्यादि एतोभ्योऽनुमानाय दिल्हितं तत्र ज्ञानमिति तस्यैव लिंगस्य ग्राधेयत्वेन यो मंत्र
एवं तत विन्यस्तशर्का विनेव स्वमंत्रमर्चयेत् अयमर्थः ऐंदादिमंत्रसाधकाः ऐंदादि लिंगल
क्षणवज्रादियुक्तं पुं ऐंदादीन्नेव पूजयेत् प्रासिकमुक्ताप्रकृतमेव जीर्णोद्धारत्माकमाह
विज्ञात इत्यादि यत्र प्रतिष्ठिता मंत्रा विज्ञायेते तत्र गानुद्धृत्येति विसर्ज्य पूर्वोक्तेनैव विधिनेति
पदं काकादिन्यायेन उभयत्रापि व्याख्यायते स्वमर्चयेत् पूर्वप्रतिष्ठितमेव पूर्वोक्तेन विधिना प्रति

शिव
६७

एषा समयोक्तेनेत्यर्थः तदित्यादि भवमिति मणवे भवापरा मिथान्यस्य प्रणवस्य पूर्वोक्तया साधा
धारणव्याख्या उपपत्तिः सर्वमंत्राध्य विग्रहमिति यावन्तो मंत्रायावेतन्मन्त्राद्यानः स्वायं भुवादौ
तन्नाधा च यदाधाचेत्येवमादिनोदितः ते सर्वे एवास्य विग्रहे उक्तं चरुमसं हिता मंत्रवोतिके
ॐ मित्येकाक्षरं ब्रह्म मंत्रनेत्रादिलक्षितम् महदादि विशेषांत व्यापकं पदमव्ययं ॐ तपो ते ज
गते न मात्राभिः सर्वतेभ्यः मिति तंतत्र संवोन्यसं पूज्यतदनुहन्मंत्रेण सहारमुद्रया समादा
यपरतन्मिति वाच्यवाचकसंयोगं नीत्वा तदनुस्वमरां मित्यभिप्रेते मंत्रेन्यसेत् वत्सरइत्यादि
षट्मासाः अपूजनं यस्य जातं तदपि च स्वमंत्रेण योजयेत् श्रियेभोगाव रत्नजं वाग्निसंस्पृष्टमिति
रत्नलिंगं देवान्मानुषादां प्रतिदग्निना स्पृष्टं स्वतेजसा चैत्रकृष्टं तत्तदपि स्वमंत्रेण योज्यम् अथ
साधकस्य नियमातिवाहनाय तैत्रपरिग्रह विचारो यत्र सामचतुष्टयं संयमेन नयनियमोक्तं श्रीम
क्तिररो चतुरो वार्षिकान्मासान्नियमेन नयेदिति परिगृह्येति काले पुराण इति संक्रांति षडशी
ति मुखग्रहसृष्टिलंबितव्यतीपादाय फलक्षिते शुभलक्षणं रतिलभे पुराण देशानां ये गुराक
समृग संचार प्राणि वैरत्यागादयस्तेषां संक्षेपमेव वक्ष्यमाणं निषेधभ्यां ये दोषा व्याप्तं विद्वत्साधक्य
भस्मो वरतुषारं रात्मकास्ते वैर्जितं मेवं विधं ग्राह्यं अग्राह्यमाह शूरोदकेत्यादि उदकं समिधः उष्णानि
च यस्य शूरे तथा अमनो ज्ञेन मनस्तृष्टिकारि अमृदुप मित्ययाज्ञिकं वृक्षं वा पुष्पफलवृक्षं वा गुरो प्रा
दियं क्लीलं चिह्नितं उपर्युपरि लिंगं वेति नयत्र बहूनि लिंगाणि एकलिंगादि हितं वक्ष्यमाणं
योपपत्त्यापीत्यर्थः साधकांतरपालितमित्यन्येन साधकेनाप्यितं किंच दक्षिणादिगहारेण देवगृ
होत्तरदिगहारेण वा यद्युक्तं उष्टानि सत्त्वानि सिंहव्याघ्राजगरादीनि तददिति तद्युक्तं यत्त्रागा
मिप्रतिषेधकमिति भविष्यतामपि विद्वानां निवारणं तदंबुप्रोक्षितं धामेति गृहमदोषवतया

वेदी पीठिकागर्भे च प्रासादस्यादिग्रहणात्प्रासादेन द्वाह्यागने अथ दोषवत्कृत्वा येन प्रासाद इति प्राप्ताये
 शिवाश्रयाः वेदिका इति प्राप्ताये न्ये शो ध्यासे भ्यस्त्रयः जचादिति ततः सागेन सास्त्रेण जुहुयान् तदनुसमि
 कुशादि आहरणाय स्नानादिगमनायेन याचयावत्तेनैव परिप्राश्य तावदस्त्रेन जसापरिपूरितं भावयेत्
 तथा तत्रैव निदेशं विद्म संवमत एवानामर्थं निर्दोषं कृत्वा किं इति प्राक्प्रतिपादितमेव ततः प्रा
 स्त्रलोकेशमंत्रान् प्राक्कृत्वा प्राग्दिग्ध इति पूर्वादि दिक्क्रमेण निवेशयेदितो वासेन निष्क्रमेदिति संज्ञा
 ध्वं चर्मजमेनेति कवचमंत्राभिर्मन्त्रितेन संधायेत्येकीकृत्य बहिस्रदाह्ये बीजानि किरेन्निक्षिपेत् प्रास्त्रज
 जप्तानीत्यस्त्रजप्तानि सूत्रचर्मनेति शंक्रुं सधाय कसूत्रमार्गेण ततश्च भस्मना बहिर्दीप्तं प्राकारमंडले
 कुर्यात् अंतश्चाभ्यन्तरेण चान्विस्तिहोः कवचमिति कवचमंत्रप्रयोगेन कुर्यात् पुष्पमूलानुल
 दितमित्येतस्यायं राक्षसाभित्तिने नृत्यां दोषपालाय बलिं दद्यात् धामनेति देवगृहे वा स्तु देवेभ्यो बलि
 देयः उदकांतरमिति प्रतिवस्तुजलेन स्नानं गोशकृतांचति गोमयेन दौत्रमिति मादिकं स्वमे
 त्रेण समालभ्येति पूर्वप्रतिष्ठितेन तदज्ञानात्प्राणवेनेति प्राग्युक्तं तत इत्यादि प्राक्प्रतिष्ठितं स
 मस्तमंत्रसंयोगं कृत्वा विप्रोध्यमिति विसर्जितमंत्रं त्रानं ससाधकः प्राग्वदिति विधिवत्समा रोप्य
 निवेदयेत् सिद्धार्थपीठमंत्राश्रयानपि मंत्रान्यथा योगं विन्यस्य ताद्याज्ञान क्रिये प्रागुक्तक्रमेणैव
 विन्यस्ये अथ कृतकर्म किं इति चतुर्विधं यत्कर्म किं इमं न करणादधिक करणादन्यथा स्यात्स्मि
 न्नायश्चिनेतस्मिन् होमविधिना निष्पादित इत्यर्थः पुनर्भजेत स्नानमिति प्रथममेकस्य पुनरन्य
 तस्नानं पुनः प्राब्धे व्यवहितोपि संयोज्यः मंत्रसांनिध्यकारणात् तत इत्यादि पूर्वादि करणपूर्वम
 तस्नात्रिध्यनिमित्तं नृपं यथाशक्ति कृत्वा निवेद्य च तप्रागुक्तेनैव विधिना सन्निध्यं प्रार्थयेदिति न
 यथाभिलषितसिद्धिनिमित्तं नियसमाप्तिपथ्यं तमस्मिंस्त्रिगंभस्य वत्सन्निहितो भवेत्येव वि

भाव०

चू०

६८

68

शिव
६८

ज्ञानिकया लब्धे भित्तमसा निधं प्राप्तं विभावेत्यर्थः भूतेभ्यः स्वानुगेति स्वसंस्थानचरेभ्यः भूतेभ्यो
बलिकिरेत्तद्वेत्त्यादि यथेव समस्तलोकेशास्त्रादिकल्पनाकृता तदसाधनाकार्यं स्वमति
कार्याप्रदोषे बलिपूजादीति क्षेत्रनेर्भा शक्रदशकेनोत्पादितायां पूर्वसुवक्ष्यमाणकेषु बलिपू
जाप्रदोषकार्या देवविषयंतु प्रत्यहं प्रभातमध्याह्नप्रदोषनिशायात्मके वारचतुष्टये समानगु
णायत्सु स्वइति तुल्यगुणोऽयुक्तो विशेषपूजादिवसानाह चतुर्दश्यामित्यादि यत्तयोदित्युभयप
क्षविषयो यो विधिर्मासवृद्धिदिनधंसे इति मासमध्ये यो दिनवृद्धिधं सौम्यनीपातो विष्टादिकः
अन्येपिये युगादिषडशीतिमुखसंक्रांतिप्रभृतयः पुराणकालाः क्षेत्रत्यादि स्नानपूजादौ यदुपयु
ज्यते तत्परिगृहीते क्षेत्रे यदि नास्ति तद्दूरतः साध्या समाहृतं भजेत् तत्त्वात्मना ततो बहिर्गते त्र
विद्याप्रदर्शनसंभवात् जातीत्यादि स्वचर्यं विहितवृत्त्यनुष्ठानं जातिव्यतिकरस्तस्मिन् विधिस्मिन्
मिति शास्त्रपरिदृष्टं स्वचर्यं न्यादि जातिव्यतिदोरेक्युक्त्या यश्चित्रमिति यदुक्तं तदेतेन विशेषयति
आणसेविनः साधकस्य साधक्यं विदिता वृत्तिस्नामाश्रितस्य मात्राः शक्रयो विभांति विजृम्भते ज
गद्धाय चतुर्विधं भूतसर्गमधिष्ठाय एतदुक्तं भवति तथा विधे जगत्त्रयत्रयदभिलाषे साधको
मंत्रान्मधुं क्रेतदवर्षयामोति उक्तं च श्रीमन्नानोत्रे विष्णुरूपधरामंत्राय जमाने कया स्थिताः सर्वो
न्कामान्प्रयकंति त्रैलोक्ये दुर्लभानपि मंत्रीति साधकयव विधिलंघने विधिप्रकरणे प्राप्तं प्राय
श्चित्तमना चरन् सिद्धिं प्रामवाप्नोति देशिकस्वाचार्यो रोगभागिति विहितदीवाफलभागवती
त्यर्थः तन्निवृत्त्यायेत्यादि तस्य विधिलंघनप्रत्यवायस्य निवृत्त्यै विधिर्वक्ष्यमाणः पवित्रकारणः
परमेशानेति शास्त्रगोस्वापेक्षया यत्क्रियात्मना ईश्वरभट्टारकेन वेधस इति परप्रजापतेय
अनेते शायतस्या एवात्र शास्त्रावतारादौ प्रधानगुरुत्वं न तु वेधसो भिदायकस्य शब्दस्य सामा

भाव०

चू०

६६

६९

न्यायजन्मनरुतिव्यख्ये यतो सोमजापतिः सर्वजगत्पतित्वेन सहितान्तरेषु क्रः एष सर्वो मिमा
लोकान्परशक्त्युपवृंहितः उत्सादयति संयत्ने निरुणादिजगत्पतिरिति स्कंदायतीदृशाभासेवेति
शास्त्रायत्तारगुरुप्रदर्शनार्थमेतत् जगतां प्रारणप्रोक्तमनेते शंयरे गुरु तेनोक्तं परमेशेन श्री
कंठाय महात्मने सुशसुरारणो गुरुणा देव्ये सर्वमुदाहृतं दीवीचप्राहने दीप्रास्ते दयोरित्यादि
समासान्निबोधते नि संक्षेपस्ते पवित्राख्यं शृणुतेत्यर्थः अथ तदुच्यते न भस्येत्यादि न भस्य न भसो
मासोरिति भावपदश्रावणमासोरित्यर्थः पञ्चानुमः कृत्रिशाब्दे प्राविभ्यो दे पुत्रे मासशब्दस्य विहि
तत्वात्मासोरिति षष्ठीदिवचनमुपपन्नं अन्यथा मासयोरिति वक्तव्यं स्यात् आवाह्यामिति आवाह
शुक्लपंचदशीपूर्वाषाढा युक्ता आवाहेति देशभाषाप्रसिद्धा तस्यामादिमेहि उदिष्टदिनानां प्रत्येक
माद्यदि न इत्यपि वासावेक्षया वाग्रहणं तेन सममीत्रयोदशाख्यं दिनद्वयं विहितं ज्ञेयं उक्तं च श्री
मत्किरणो समम्यात्रयोदश्यामथापि वा पूजां कृत्वा तद्देशे शिवमात्रेभ्यः तदि न इति तथा आवाह
शुक्लचतुर्दश्यपि विहिता अन्यासां स्वपदोपात्रत्वादव्या विद्धमित्यनाकुलान्वितं बलकलशब्दे
न वृत्तत्वं गृह्यते तत उद्धृतं त्रिगुणमित्यादि न व भिस्तुभिरेव तंतं कृत्वा समग्रं चैति वदयमा
रायोपपन्न्यायपागममिति शास्त्रान्तरदृष्टे विधानमनतिक्रम्य आयायेति प्रतिपाद्य पावनं परमिति
पवित्रकाख्याया मुपपत्तिर्विहिताननुष्ठानात्प्रत्यवायात्मनः पापाघ्नः पावयत्यतः पवित्रं एतदेव
सुटीकरोति वार्षिकान्मुच्यते कृत्यविल्लावात्पराणादिधेरिति एतस्मादेव विधिपराणात्पवित्रकप्र
तिपादनाख्यादनुष्ठितान्सतो वार्षिकादिति सैवत्सरकृतात् क्रियाविल्लावान्मुच्यते विशुद्धिप्राप्तौ
तीत्यर्थः दिगुणान्यादि हरयद्रंशानुर्दंशदिगुणाग्रहाविंशतिस्तूनांकन्यसकन्यसेतने
ततो दिहास्तिक त्रिहास्तिकादिकमेतौ दशदशवृद्ध्या उत्तमोत्तमेयावदष्टोत्तरं शतं तंतूनां भवत्येव

शिव

६६

एष विधिभोगार्थिनां द्वादशोत्थादि वाशब्देन पुनः शब्दस्यार्थः कन्यसादिषु सिद्धि विनितत्रिमि
नै द्वादशभ्यस्तनुभ्य ऊर्ध्व द्वादशानां द्वादशानां वृद्धायावदष्टोत्तरशान्तं तत्तै तिकावृद्धि रित्यर्थः ८
यवीयसोमित्यादि कन्यसानां लिङ्गानां मोक्षार्थिभिः कला संख्या गुणः अष्टाविंशतं तवः काव्याः
तारास्तु ताराद्या अष्टाविंशदेव कलायतः मध्यानां वर्ण लक्षिताः पंचाशान्तं तव इत्युक्तं भवति
वर्णानां मात्राक्षराणां पंचाशान्त एव प्रसिद्धेः ज्येष्ठानां पद संख्याताः एका प्रीति रिति यावत् प्रे
षय इत्यादि यावत् तत्तव स्वावंत एव ग्रंथयः तुल्यांतरा इति यावत् परिमाणको ग्रंथि लावत् परिमा
णा व्यवधाने कुत्वा परो ग्रंथिः समा इति न्यूनाधिकत्वरहिताः प्राग्युद्धि ए समग्रं धीग्रेतेन का
प्रमीरका ख्यया कुं कुं मे गेरिका यरुणा इति गेरिका ख्यया धातु विशेषः आदिशब्दा द्वोरचनया
पि यदुक्तं श्रीमत्किरणो गोदोचना कृताः सर्वग्रंथयो धातुना विवेति दृष्ट इत्यविश्रयाः त्रितय
मित्यादि भोगमोक्षार्थे क्षयास्तृष्टि संहारक्रमेण मूर्ध्नि आर्वा भागे आत्मविद्या शिवात्मकं पवि
त्र त्रितयं कर्तव्यं पीठिका संस्तृष्टि पुनश्चतुर्थं सावेदेव तमिति यच्चतुर्थं पवित्रकं तन्मूर्त्या
अथ पिंडिका अथ देवतार्थत्वेन सावेदेव कं आज्ञान्वित्यादि प्रतिमा स्ता जानु पर्थ्यं तं विपूर्वं त
द्देव आत्मविद्या शिवात्मक पवित्रक त्रितयं पूर्वकं स्वेष्टं तं तु युक् च यथा रुचि संख्या तत्रैतु युक्तं
चलेष्वित्यादि चललिङ्गानां मपि स्वेष्टं तं तु युक्तं कर्तव्यमित्यर्थः सिद्धे समग्रं धीति पूर्वोक्तस्य द्वादशो
त्तरं वृद्धोत्थाद्यस्यानुवादः विद्येत्यादि विद्यापीठे निपुस्तकादावेव एव मेव सर्वोत्तमकमिति सर्वथा
पकत्वेन विवेचनं पर्यंतं तथैव सर्वोत्तमकं यथा रुचितं तु युक्तं अंगान्तरमेकं वक्ष्यमाणो वृत्ते तथा
च श्रीवायः प्रभृति खुरस्यार्थि दितीये शिवाद्या वित्यादि सिद्धे कदाच्यं कं मद्रह बलि होमः तस्य
ध्यंते होमव्यापारे कृते सतीत्यस्मद्गुरुवः अन्ये तु स्वेष्टं कृत्यां त इति पाठे प्राते कृते कर्मणि प्रतिपाद्यम्

होमसमाप्तावित्यर्थः किंभूतं पवित्रकं स्वेष्टकृदिति स्वस्यात्मन इष्टमभिलषितं करोति यदेव व्याच-
 क्षतेः लिंगवदिति शिवायाचयिष्यति चतुष्टयविधानायातिदेशः तद्विधानमाह श्रीणीत्यादि
 लिंगस्यादौ विभागेन श्रीण्यात्मविद्या शिवात्मकानि भोगमोक्षायेन यायेन क्रमेण प्रतिपादितानि
 निचतुष्टयदेवतात्वेन सर्वतत्त्वनिमित्तं भगवतः कालाभिरुद्धतः प्रभृतिपरमशिवपर्यन्तमय-
 वापरमशिवात्कालानलसृष्टिपर्यन्तक्रमेणान्तयेव व्याख्येयं प्रतिष्ठार्यादृष्टफलमाह न काल-
 मृत्युरित्यादिना यत्रेशः सवृषः स्थित इति सर्वथा ह्यप्रतिष्ठा विना कृता लिंगप्रतिष्ठानका-
 योत्पत्तिर्भवति वृषस्वरूपमाह वृषो धर्म इत्यादि मेदयति पुरुषान् गुरुफलैर्देः तदाह शम-
 नेराद्वादयत्यतो भगवतः संबंधी धर्मो धात्वर्थतोऽपि निरुक्त इति देवस्यासौत्तानक्रियात्म-
 को गुणो यस्माद्गुणानि शयात्सदिदं विद्धे तु चेत्तनाचेत्तनवर्गं प्रागुक्तं संबंधारयत्वाधारशक्त्या
 त्मना तथा धिष्टा नृशक्त्यात्मना च उक्तं च श्रीमत्स्वायं भुवे धातुलोकानि मान् सर्वान् प्रीतिं च पुरु-
 षात्परात्तर्धमस्तेनोच्यते इति इतीशाराधनोपाय इति यस्याग्यागाधिकरणो देशसमये युक्तं
 यजनं श्रेष्ठमेतेभ्यो लिंग एवेति तदनेनोपे संहरति येन चानेनोपायेन साध्येन ब्रह्मावयः स
 प्रजाकृतः अद्भुतमाश्रयं भूतं सर्वातिशायित्वात्परमेश्वर्यप्राप्ताः अनुकल्पः प्रवृत्तोऽपीति अ-
 नुकल्पो गौणीकल्पना तथा प्रवृत्तेऽपि पुरुषेरुदयदप्राप्तेः श्रुतेर्यदुक्तं प्राकृतेऽपि रुद्रानसंश-
 यः शिल्पिनो गायमान् भृत्यान् तृन्निभाजोऽपि तारयेदिति कोनामविद्वानत्र अद्भुतं न ऊर्ध्वा द-
 पितु सर्वेष्वर्जुनेति अन्यस्तिरोहित इति योऽप्यन्यो मलोपरुद्धश्रेयोऽष्टकमूलप्रायो यावदित्यर्थः
 यजनागत्वेन भावो यः शुद्धात्मक उक्तस्तदर्थमाह मदभस्मगोशक्तमिडेत्यादि शुद्धावाप्त-
 त्तिं उादिनिमित्तमपि लिंगसंज्ञयन् प्रतिष्ठात्मकं फलं प्राप्नोति स्थंडिलेऽपि यजेन्मंत्रानिति

भाव०
 च०

७०

70

शिव
 ७०

तदा श्रेवाभीप्सितं फलं प्राप्नोति इत्यर्थः प्राप्त्वावतार संबंधानाह एतत्स्य यं भुभगवा
नित्यादिना ज्ञानावृत्तौ तत्र ममिति ज्ञानं च वृत्तौ तत्र मंचतुरमुक्ति प्राप्तिहेतुत्वाद्भूतमिति
वत् तदेकदेशमिति द्वादशसहस्रान्नसहस्रेणेत्यर्थः **इत्यर्थः सिद्धयोगसमाकुल इति**
इष्टेनार्थेनाभिलषणीयेन प्रतिष्ठाशास्त्रेभ्योप्यतिशयता सिद्धानामुक्तस्वरूपाणां स्थि
रचेतसां विडुषां वीतरागाणां जगत्तृणमिवेक्षतामित्यनेन तेषां योगयोगः समाधि
याकारेण वासनं त्मरंति ताभ्यामिष्टार्थसिद्धयोगाभ्यां समाकुलेन व्याप्तमू नोष्माकं शिव
मस्तु श्रेयो भवतु प्रारब्धाय रतागुरोर्नियमतस्तस्यैव नोचो फलाकृष्टश्चित्रतः समाप्तिमधु
नानीता समापात्रकान् सोयं चंद्रकलाधरस्य दयया सर्वत्र सर्वान् त्मनां भक्तानां पुकदार्थे वा
धे विषये भूयात्सदावल्लभः ॥ इति श्रीमहामहेश्वरेण कृतं भावचूडामणिनाम तंत्रे
समाप्तम् ॥ संपूर्णं समाप्तम् शुभमस्तु शुभमस्तु ॥

नं. ५२८१

पत्र ७१

भाव०

च०

७१

भावचूडादासशि

शिव
७१